

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БУРДЕЙНИЙ ЮРІЙ ІВАНОВИЧ

УДК 342.7:340

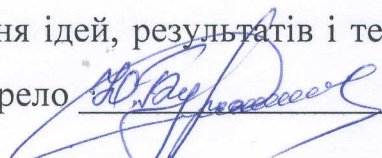
**ДИСЕРТАЦІЯ
ДОКТРИНА НАЛЕЖНОЇ СУДОВОЇ ПРОЦЕДУРИ: СВІТОВИЙ
ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ**

081 Право

08 Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання
на відповідне джерело Ю.І. Бурдейний.

Науковий керівник: - Щербанюк Оксана Володимирівна, докторка
юридичних наук, професорка кафедри процесуального права Чернівецького
національного університету імені Юрія Федьковича

Чернівці - 2026

АНОТАЦІЯ

Бурдейний Ю.І. Докрина належної судової процедури: світовий досвід і перспективи для України. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 08 Право. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці. 2026.

Дисертаційне дослідження присвячене комплексному конституційно-правовому аналізу належної судової процедури як специфічного різновиду належної правової процедури в Україні. Належна судова процедура як судовий прояв належної правової процедури є одним із наріжних елементів верховенства права, гарантією захисту прав і свобод людини від свавілля держави. У сучасних умовах України її дослідження набуває особливої гостроти та практичної значущості з кількох взаємопов'язаних причин. По-перше, це євроінтеграційний поступ України та зобов'язання перед ЄС та Радою Європи.

По-друге, це системні порушення права на справедливий суд за практикою Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ). В Україні належна судова процедура має стати гарантією довіри до судової влади, захисту від необґрунтованого притягнення до відповідальності та забезпечення справедливості. Належна судова процедура є одним із ключових різновидів належної правової процедури (due process). Ця концепція походить з англо-американської правової традиції, але широко застосовується в європейському праві, зокрема в Україні, через вплив Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та принципів верховенства права. Належна судова процедура є більш вузьким, конкретним поняттям, яке стосується саме судового розгляду справ. Вона є похідною від належної правової процедури, оскільки судовий процес – це найвищий і найбільш гарантований спосіб реалізації due process. Належна правова процедура – це загальне поняття, яке застосовується не тільки в суді, а й в адміністративних, виконавчих процедурах, у законотворчості, при обмеженні прав тощо. Воно стосується будь-яких дій

держави щодо особи. Належна судова процедура є її судовим різновидом, де гарантії реалізуються найповніше через незалежний суд. Суд є «останньою інстанцією» захисту, коли інші процедури (досудові) не дали результату. У практиці Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України ці поняття часто перетинаються, оскільки порушення належної судової процедури (наприклад, упередженість суду, відсутність слухання) автоматично є порушенням права на справедливий суд і належної правової процедури в цілому. У практиці Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України поняття належної правової процедури та належної судової процедури часто перетинаються, тому порушення належної судової процедури (наприклад, упередженість суду, відсутність слухання) автоматично є порушенням права на справедливий суд і належної правової процедури в цілому. На статтю 6 Європейської конвенції з прав людини і основоположних свобод (далі - ЄКПЛ) вплинули не лише процесуальні права в національному законодавстві, а й права в конституційних документах. Процесуальна справедливість еволюціонувала, щоб стати пов'язаною зі справедливим політичним порядком та належним управлінням. Не Велика хартія вольностей, а американські та французькі революційні документи надали певні права в рамках конституційного захисту статті 6 ЄКПЛ. Велика хартія вольностей надала конституційний статус правилу про те, що перед винесенням вироку мають бути дотримані законні судові процедури. Це правило є першим кроком у розробці конституційної вимоги про те, що такі процедури також повинні бути справедливими. Права обвинувачених були не лише питанням національної компетенції, а й після Другої світової війни перетворилися на проблему, яку потрібно захищати на міжнародному рівні. Хоча певна турбота про обвинувачених вже була продемонстрована на Нюрнберзькому процесі, саме Загальна декларація прав людини та ранні проекти Міжнародного пакту про громадянські та політичні права відобразили виникнення спільної поваги між державами до невід'ємної цінності особи в міжнародному праві. Обидва вплинули на ЄКПЛ, який згодом став «конституційним документом

європейського публічного порядку» або «Європейським біллем про права», а також зразком для інших регіональних договорів.

По-третє, це виклики воєнного стану та функціонування правосуддя в умовах збройного конфлікту. Воєнний стан, запроваджений в Україні з 2022 року створює ризики спрощення процедур, обмеження гласності, проблем з доступом до суду та забезпеченням права на захист. Дослідження дозволяє проаналізувати, як зберігати мінімальні стандарти справедливого суду (процесуальну належну правову процедуру) в екстраординарних умовах, не допускаючи необґрунтованого примусу та забезпечуючи баланс між національною безпекою та правами людини. Без цього існує загроза ерозії довіри до судової влади та порушення міжнародних зобов'язань.

По-четверте, це теоретико-правова та практична значущість, оскільки доктринальне розмежування належної правової процедури та її судового різновиду залишається недостатньо розробленим. Тому актуальність посилюється необхідністю адаптації цих інститутів до нових викликів, пов'язаних з цифровізацією правосуддя, його впливом на доказування, правосуддям після війни та забезпеченням єдності судової практики. Отже, дослідження належної судової процедури є актуальним через поєднання вищевказаних обставин та дозволить не лише поглибити теоретичне розуміння співвідношення належної правової та судової процедур, а й розробити практичні рекомендації для законодавця та правозастосовних органів. Результатом стане підвищення ефективності правосуддя, зміцнення довіри до судової влади та прискорення європейської інтеграції України.

Ступінь дослідження теми дисертаційної роботи є недостатньо розробленим в Україні. Тема належної судової процедури як різновид належної правової процедури на сучасному етапі досліджувалася європейськими вченими в контексті права на справедливий суд (right to a fair trial), процесуальних гарантій, судової незалежності, due process у кримінальному та цивільному процесі. Однак спеціального дослідження, присвяченого належній

судовій процедурі як елементу належної правової процедури, не має. Що й зумовило необхідність постановки і вирішення таких завдань.

Методологічну основу роботи становлять сукупність методів дослідження, зокрема порівняльно-правових, історико-правових, формально-юридичних та системних та інших методів. Методологічний інструментарій дисертації застосовується комплексно та цілеспрямовано відповідно до логіки структури роботи, поставлених завдань і специфіки дослідження.

Мета дисертаційного дослідження полягає у комплексному теоретичному аналізі належної судової процедури як специфічного різновиду належної правової процедури, з'ясуванні її правової генези, місця в національній правовій системі України, особливостей застосування органами конституційної та загальної юрисдикції, а також у визначенні перспектив її розвитку з урахуванням європейських стандартів і світового досвіду. Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких завдань:

- проаналізувати історичні витоки доктрини належної правової процедури (due process of law) в англо-американській правовій традиції (від Великої хартії вольностей до сучасних поправок до Конституції США) та її еволюцію в європейській континентальній традиції;
- розкрити співвідношення понять «належна правова процедура» та «належна судова процедура», визначити їхні сутнісні ознаки, процесуальний і матеріальний (сутнісний) аспекти;
- обґрунтувати методологічні засади дослідження доктрини належної судової процедури з використанням порівняльно-правового, історико-правового, формально-юридичного та інших методів;
- дослідити належну судову процедуру як гарантію довіри до судової влади, її вплив на незалежність, неупередженість суду та забезпечення права на справедливий суд;
- проаналізувати застосування доктрини належної правової процедури органами конституційної юрисдикції при оцінюванні конституційності нормативних актів та захисту фундаментальних прав;

- вивчити формування доктрини належної правової процедури у практиці Верховного Суду України, зокрема у контексті забезпечення змагальності, рівності сторін, розумних строків розгляду справ, мотивованості рішень та інших елементів справедливого судового розгляду;
- визначити роль належної судової процедури у правових стандартах Європейського суду з прав людини, проаналізувати ключові прецеденти щодо порушення статті 6 ЄКПЛ;
- дослідити прецедентне право та доктрину належної правової процедури у практиці судів Європи (зокрема, конституційних і верховних судів держав-членів Ради Європи), а також порівняти з американською моделлю процесуальної та субстантивної належної правової процедури;
- обґрунтувати перспективи розвитку доктрини належної судової процедури в Україні з урахуванням євроінтеграційних процесів, судової реформи, викликів воєнного стану, цифровізації правосуддя та необхідності підвищення ефективності та довіри до судової влади.

Така постановка мети і завдань відповідає структурі роботи, забезпечує системний підхід до теми та дозволяє поєднати теоретичний аналіз з практичними рекомендаціями, спрямованими на зміцнення верховенства права в Україні.

Об'єктом дисертаційного дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації принципу належної правової процедури у сфері здійснення правосуддя, а також у діяльності органів конституційної та загальної юрисдикції щодо забезпечення права людини на справедливий судовий розгляд. Об'єкт охоплює широкий спектр правовідносин, пов'язаних із застосуванням процесуальних гарантій на всіх стадіях судочинства (від досудових процедур до виконання судових рішень), у контексті верховенства права, євроінтеграційних процесів, судової реформи в Україні та викликів воєнного стану.

Предметом дисертаційного дослідження є доктрина належної судової процедури як специфічного різновиду належної правової процедури, її правова

генеза, методологічні засади, механізми впровадження в національну правову систему України, практика застосування. Предмет дослідження зосереджується на теоретичному осмисленні сутності, ознак і елементів належної судової процедури (неупередженість суду, змагальність, рівність сторін, розумні строки, мотивованість рішень тощо), її співвідношенні з належною правовою процедурою в цілому, а також на виявленні проблем і прогалин у правовому регулюванні та судовій практиці з метою формулювання пропозицій щодо вдосконалення законодавства та правозастосування.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є першим в українській конституційно-правовій науці комплексним дослідженням належної судової процедури саме як специфічного різновиду належної правової процедури, у конституційно-правовому вимірі, з урахуванням її впливу на зміцнення верховенства права, генези, доктринального змісту, національних особливостей впровадження та перспектив розвитку в умовах євроінтеграції, конституційного механізму захисту прав людини, судової реформи та воєнного стану.

Найбільш вагомі елементи наукової новизни конкретизуються в таких положеннях, які виносяться на захист

уперше:

- обґрунтовано конституційно-правову природу належної судової процедури як самостійного конституційного інституту, що є судовим проявом принципу належної правової процедури та важливим елементом конституційного принципу верховенства права;
- розкрито конституційно-правовий зміст співвідношення понять «належна правова процедура» та «належна судова процедура», доведено, що остання виступає найвищою конституційно гарантованою формою реалізації due process завдяки незалежності та неупередженості судової влади як конституційного органу.
- розкрито правову генезу доктрини належної судової процедури як синтезу англо-американської традиції (procedural та substantive due process) та

європейських стандартів (стаття 6 Європейської конвенції з прав людини), з адаптацією до континентальної правової системи України;

- досліджено роль належної судової процедури як ключової гарантії довіри до судової влади, зокрема в контексті забезпечення неупередженості, змагальності, рівності сторін, розумних строків та мотивованості рішень;
- проаналізовано застосування доктрини належної правової процедури органами конституційної юрисдикції та формування відповідних правових позицій у практиці Верховного Суду;
- систематизовано світовий досвід застосування доктрини належної судової процедури в практиці Європейського суду з прав людини та судів європейських держав, з виділенням прецедентних аспектів, що мають значення для України;

удосконалено:

- теоретико-методологічні засади дослідження належної судової процедури через поєднання історико-правового, порівняльно-правового, формально-юридичного та системного методів;
- підходи до розуміння елементів належної судової процедури (право бути вислуханим, допустимість доказів, незалежність суду тощо) у різних видах судочинства (кримінальному, цивільному, адміністративному);
- оцінку впливу воєнного стану, цифровізації правосуддя та євроінтеграційних вимог на забезпечення стандартів належної судової процедури;

набули подальшого розвитку:

- положення щодо місця належної судової процедури в системі принципів верховенства права та права на справедливий суд;
- практичні рекомендації щодо вдосконалення законодавства та судової практики з метою мінімізації порушень статті 6 ЄКПЛ, підвищення ефективності судового розгляду та зміцнення довіри суспільства до судової влади;

- положення конституційної доктрини щодо місця належної судової процедури в системі принципів конституційного ладу України, зокрема у контексті реалізації конституційного принципу поділу влади та незалежності судової влади;

- перспективи розвитку конституційно-правової доктрини належної судової процедури в Україні з урахуванням виконання рішень ЄСПЛ, завершення судової реформи та подальшої європейської інтеграції.

Отримані результати дозволяють заповнити наявну в українській правовій доктрині прогалину щодо комплексного доктринального осмислення належної судової процедури як самостійного інституту, що поєднує теоретичні засади з практичними механізмами забезпечення прав людини в судовому процесі.

Наукова новизна має як теоретичне значення для поглиблення доктрини верховенства права, так і практичне значення для законодавця, судів та правозастосовних органів у контексті європейської інтеграції України.

Структура роботи: вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел та додатки.

Ключові слова: конституційні суди, верховенство права, конституційні гарантії, належна правова процедура, принципи права, компетенція суду, конституційна ідентичність, конституціоналізм, право на справедливий суд, судові рішення, судова аргументація, конституційний судовий процес, міжнародні стандарти, права людини.

ABSTRACT

Burdeinyi Yu. The Doctrine of Due Process: International Experience and Prospects for Ukraine. Qualification scientific work in the form of a manuscript. Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the speciality 08 Law. Yurii Fedkovych Chernivtsi National University. Chernivtsi. 2026.

This dissertation research is devoted to a comprehensive constitutional and legal analysis of due judicial process as a specific form of due legal process in Ukraine. Due

judicial process, as the judicial manifestation of due legal process, is one of the cornerstones of the rule of law and a guarantee of the protection of human rights and freedoms against state arbitrariness. In the current context of Ukraine, its study takes on particular urgency and practical significance for several interrelated reasons. Firstly, this is Ukraine's progress towards European integration and its obligations to the EU and the Council of Europe.

Secondly, there are systemic violations of the right to a fair trial, as established by the case law of the European Court of Human Rights (hereinafter – the ECtHR). In Ukraine, due process must serve as a guarantee of trust in the judiciary, protection against unfounded prosecution, and the assurance of justice. Due process is one of the key components of due process of law. This concept originates from the Anglo-American legal tradition, but is widely applied in European law, particularly in Ukraine, due to the influence of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the principles of the rule of law. Due process in court proceedings is a narrower, more specific concept relating specifically to the adjudication of cases. It is derived from due process, as judicial proceedings are the highest and most guaranteed means of realizing due process. Due process is a general concept that applies not only in court but also in administrative and enforcement procedures, in law-making, when restricting rights, and so on. It applies to any actions by the state against an individual. Due judicial process is its judicial variant, where guarantees are realized most fully through an independent court. The court is the 'final resort' for protection when other (pre-trial) procedures have failed. In the case law of the European Court of Human Rights and the Constitutional Court of Ukraine, these concepts often overlap, as a violation of due judicial process (for example, judicial bias, failure to hold a hearing) automatically constitutes a violation of the right to a fair trial and due process of law as a whole. In the case law of the European Court of Human Rights and the Constitutional Court of Ukraine, the concepts of due process of law and due judicial process often overlap; therefore, a breach of due judicial process (for example, bias on the part of the court, failure to hold a hearing) automatically constitutes a breach of the right to a fair trial and due process of law as a whole. Article

6 of the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms (hereinafter the ECHR) has been influenced not only by procedural rights in national legislation but also by rights enshrined in constitutional documents. Procedural justice has evolved to become linked to a just political order and good governance. It was not the Magna Carta, but the American and French revolutionary documents that conferred certain rights within the framework of the constitutional protection afforded by Article 6 of the ECHR. The Magna Carta conferred constitutional status on the rule that lawful judicial procedures must be observed before a sentence is passed. This rule is the first step in developing the constitutional requirement that such procedures must also be fair. The rights of the accused were not merely a matter of national jurisdiction, but after the Second World War became an issue requiring protection at the international level. Although some concern for the accused had already been demonstrated at the Nuremberg trials, it was the Universal Declaration of Human Rights and the early drafts of the International Covenant on Civil and Political Rights that reflected the emergence of a shared respect among states for the inherent value of the individual in international law. Both influenced the ECHR, which subsequently became the ‘constitutional document of the European public order’ or the ‘European Bill of Rights’, as well as a model for other regional treaties.

Thirdly, there are the challenges posed by martial law and the functioning of justice in conditions of armed conflict. Martial law, introduced in Ukraine in 2022, creates risks of procedural simplification, restrictions on transparency, problems with access to the courts and the guarantee of the right to a defense. The study enables an analysis of how to uphold minimum standards of a fair trial (due process of law) in extraordinary circumstances, preventing unjustified coercion and ensuring a balance between national security and human rights. Without this, there is a risk of eroding trust in the judiciary and breaching international obligations.

Fourthly, there is theoretical, legal and practical significance, as the doctrinal distinction between due process and its judicial variant remains underdeveloped. Consequently, the relevance is heightened by the need to adapt these institutions to new challenges associated with the digitalization of justice, its impact on the taking of

evidence, post-war justice, and ensuring the consistency of judicial practice. Consequently, research into due judicial process is relevant due to the combination of the above circumstances and will enable not only a deeper theoretical understanding of the relationship between due legal process and due judicial process, but also the development of practical recommendations for the legislature and law enforcement bodies. The result will be an increase in the efficiency of justice, a strengthening of trust in the judiciary, and an acceleration of Ukraine's European integration.

The subject of this dissertation has not been sufficiently explored in Ukraine. The topic of due judicial procedure as a type of due legal procedure has, at the present stage, been studied by European scholars in the context of the right to a fair trial, procedural guarantees, judicial independence, and due process in criminal and civil proceedings. However, there is no specific study dedicated to due n judicial procedure as an element of due legal process. This is what necessitated the formulation and resolution of these tasks.

The methodological basis of the work consists of a set of research methods, in particular comparative legal, historical-legal, formal-legal, systemic and other methods. The methodological tools of the dissertation are applied comprehensively and purposefully in accordance with the logic of the work's structure, the tasks set and the specifics of the research.

The aim of the dissertation research is to conduct a comprehensive theoretical analysis of due judicial process as a specific type of due legal process, to clarify its legal origins, its place within Ukraine's national legal system, and the particularities of its application by constitutional and general jurisdiction bodies, as well as to determine the prospects for its development, taking into account European standards and global experience. Achieving this objective requires addressing the following tasks:

- to analyze the historical origins of the doctrine of due process of law in the Anglo-American legal tradition (from the Magna Carta to the modern amendments to the US Constitution) and its evolution in the European continental tradition;
- to clarify the relationship between the concepts of 'due process of law' and 'due judicial process', and to identify their essential characteristics, as well as their

procedural and substantive (essential) aspects;

- to substantiate the methodological foundations for researching the doctrine of due judicial process using comparative legal, historical-legal, formal-legal and other methods;
- to examine due judicial process as a guarantee of trust in the judiciary, its impact on the independence and impartiality of the courts, and the safeguarding of the right to a fair trial;
- to analyze the application of the doctrine of due process by constitutional courts when assessing the constitutionality of legislative acts and safeguarding fundamental rights;
- to examine the development of the doctrine of due process in the practice of the Supreme Court of Ukraine, particularly in the context of ensuring adversarial proceedings, equality of the parties, reasonable time limits for the examination of cases, reasoned decisions and other elements of a fair trial;
- to identify the role of due process in the legal standards of the European Court of Human Rights, and to analyze key precedents concerning violations of Article 6 of the ECHR;
- to examine case law and the doctrine of due process in the practice of European courts (in particular, the constitutional and supreme courts of Council of Europe member states), and to compare this with the American model of procedural and substantive due process;
- to substantiate the prospects for the development of the doctrine of due judicial process in Ukraine, taking into account European integration processes, judicial reform, the challenges of martial law, the digitalization of justice, and the need to enhance the effectiveness of and trust in the judiciary.

This formulation of the aim and objectives corresponds to the structure of the work, ensures a systematic approach to the topic and allows for the combination of theoretical analysis with practical recommendations aimed at strengthening the rule of law in Ukraine.

The subject of the dissertation research is the social relations arising in the process

of implementing the principle of due process in the administration of justice, as well as in the activities of constitutional and general jurisdiction bodies regarding the safeguarding of the human right to a fair trial. The object covers a wide range of legal relationships associated with the application of procedural guarantees at all stages of judicial proceedings (from pre-trial procedures to the enforcement of court decisions), in the context of the rule of law, European integration processes, judicial reform in Ukraine and the challenges posed by martial law.

The subject of the dissertation research is the doctrine of due process as a specific type of due legal process, its legal genesis, methodological foundations, mechanisms for its implementation into Ukraine's national legal system, and its practical application. The research focuses on the theoretical understanding of the essence, characteristics and elements of due judicial process (impartiality of the court, adversarial nature, equality of the parties, reasonable time limits, reasoned decisions, etc.), its relationship with due legal process as a whole, as well as on identifying problems and gaps in legal regulation and judicial practice with a view to formulating proposals for improving legislation and law enforcement.

The scientific novelty of the results obtained lies in the fact that this thesis is the first comprehensive study in Ukrainian constitutional and legal science of due judicial process specifically as a distinct variety of due legal process, in a constitutional and legal context, taking into account its impact on strengthening the rule of law, its genesis, doctrinal content, national characteristics of implementation and prospects for development in the context of European integration, the constitutional mechanism for the protection of human rights, judicial reform and martial law.

The most significant elements of scientific novelty are specified in the following propositions, which are put forward

for the first time:

- the constitutional and legal nature of due judicial process as an independent constitutional institution, which is the judicial manifestation of the principle of due legal process and an important element of the constitutional principle of the rule of law, is substantiated;

- the constitutional and legal content of the relationship between the concepts of ‘due process of law’ and ‘due judicial process’ is elucidated; it is demonstrated that the latter constitutes the highest constitutionally guaranteed form of realizing due process, owing to the independence and impartiality of the judiciary as a constitutional body.

- the legal genesis of the doctrine of due judicial process is examined as a synthesis of the Anglo-American tradition (procedural and substantive due process) and the ‘ ’ of European standards (Article 6 of the European Convention on Human Rights), adapted to the continental legal system of Ukraine;

- the role of due process as a key guarantee of trust in the judiciary is examined, particularly in the context of ensuring impartiality, adversarial proceedings, equality of the parties, reasonable time limits and the reasoning of decisions;

- the application of the doctrine of due process by constitutional courts and the development of relevant legal positions in the practice of the Supreme Court have been analyzed;

- systematized the global experience of applying the doctrine of due process in the practice of the European Court of Human Rights and the courts of European states, highlighting the precedential aspects relevant to Ukraine;

improved:

- the theoretical and methodological foundations of research into due process through the combination of historical-legal, comparative-legal, formal-legal and systemic methods;

- approaches to understanding the elements of due process (the right to be heard, admissibility of evidence, independence of the court, etc.) in various types of proceedings (criminal, civil, administrative);

- an assessment of the impact of martial law, the digitalization of justice and European integration requirements on ensuring standards of due process;

the following were further developed:

- provisions regarding the place of due process within the system of principles of the rule of law and the right to a fair trial;

- practical recommendations on improving legislation and judicial practice with a view to minimizing violations of Article 6 of the ECHR, enhancing the efficiency of judicial proceedings and strengthening public confidence in the judiciary;
- provisions of constitutional doctrine regarding the place of due process in the system of principles of Ukraine's constitutional order, particularly in the context of the implementation of the constitutional principle of the separation of powers and the independence of the judiciary;
- prospects for the development of the constitutional and legal doctrine of due process in Ukraine, taking into account the implementation of ECHR judgments, the completion of judicial reform and further European integration.

The results obtained help to fill a gap in Ukrainian legal doctrine regarding a comprehensive doctrinal understanding of due process as an independent institution that combines theoretical foundations with practical mechanisms for ensuring human rights in judicial proceedings.

The scientific novelty has both theoretical significance for deepening the doctrine of the rule of law and practical significance for legislators, courts and law enforcement bodies in the context of Ukraine's European integration.

Structure of the work: introduction, three chapters, conclusions, list of references and appendices.

Keywords: constitutional courts, rule of law, constitutional guarantees, due process, principles of law, jurisdiction, constitutional identity, constitutionalism, right to a fair trial, court rulings, judicial reasoning, constitutional litigation, international standards, human rights.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Наукові праці у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Бурдейний Ю. І. Принципи тлумачення основних прав людини через призму міжнародного прецедентного права. *Науковий вісник*

Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2022. №72.1 С.86-89

2. Бурдейний Ю. «Драссіч проти Італії» приклад порушення належного процесу та права на захист. *Юридичний науковий електронний журнал* №10/2022. С. 777-778.

3. Бурдейний Ю. Справедливий суд і належний процес: європейська та американська доктрина. *Аналітично-порівняльне правознавство*. №6/2022. С.49-52.

4. Бурдейний Ю.І. Проблема методологічного дослідження доктрини належної судової процедури. *Право і суспільство* №4, 2023. С.15-20.

Розділ монографії

5. Бурдейний Ю.І. Європейський стандарт належної судової процедури: генеза та методологія дослідження. *Topical Issues of Procedural Law in Ukraine : Scientific monograph*. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2025.p. 73-89.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Бурдейний Ю. Належна правова процедура відповідно до судової практики США. *Конституційна та адміністративна процедура: міжнародний досвід та національна практика*. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (2 травня 2023р., Чернівці)/ редкол.: О.В. Щербанюк та ін. Чернівці: 2023. С.26-29.

7. Burdeinyi Y. Dreptul omului la un proces legal echitabil. *Права людини та публічне врядування в сучасних умовах*: Матеріали VII Міжнародного правничого форуму, 28 травня 2024 р., м. Чернівці/ Уклад. І.В. Ковбас, І.І. Бабін, О.І. Ющик, І.Ж. Торончук, П.І. Крайній. Чернівці : Технодрук, 2024. С. 207-208.

8. Бурдейний Ю. Демократична нормативність: між правдою і належною судовою процедурою. *Європейські стандарти демократії та прав людини: виклики війни і потреби євроінтеграції*: Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди дня Конституції України (20 червня 2024 року, м. Львів) / [уклад. О.М. Бориславська, проф. Т.М. Слінько, О.В. Щербанюк, І.Я. Заяць]. Львів ; Харків ; Чернівці : ЛНУ імені Івана Франка, 2024. С. 125-126.

9. Бурдейний Ю.І. Порівняльне дослідження належної правової процедури та права на справедливий суд. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*: Матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (31 жовтня 2024р., Чернівці)/ редкол.: О.В. Щербанюк та ін. Чернівці: 2024. С. 87-91.

10. Бурдейний Ю.І. Належна судова процедура як гарантія довіри до судової влади: відмітні риси в американській та англійській доктринах. *Конституційні засади належної правової процедури: виклики євроінтеграції*: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (13-14 червня 2025р., Чернівці)/ редкол.: О.В. Щербанюк та ін. - Чернівці: 2025. С.202-205.

11. Burdeinâi I.I. Utilizarea doctrinei "procedurii juridice" în Ucraina și perspectivele de dezvoltare. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*: Матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф. (31 жовтня 2025р., Чернівці)/ редкол.: О.В. Щербанюк та ін. - Чернівці: 2025. С. 251-254.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. ПРАВОВА ГЕНЕЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОКТРИНИ НАЛЕЖНОЇ СУДОВОЇ ПРОЦЕДУРИ.....	32
Висновки по розділу 1.....	74
РОЗДІЛ 2. ВПРОВАДЖЕННЯ ДОКТРИНИ НАЛЕЖНОЇ СУДОВОЇ ПРОЦЕДУРИ У НАЦІОНАЛЬНУ СИСТЕМУ.....	77
2.1. Належна судова процедура як гарантія довіри до судової влади.....	77
2.2. Доктрина due process та її застосування органами конституційної юрисдикції	95
2.3. Формування доктрини належної правової процедури у практиці Верховного Суду.....	113
Висновки по розділу 2.....	124
РОЗДІЛ 3. СВІТОВИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ ДОКТРИНИ НАЛЕЖНОЇ СУДОВОЇ ПРОЦЕДУРИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	126
3.1. Належна судова процедура та правові стандарти Європейського суду з прав людини.....	126
3.2. Прецедентне право та доктрина належної правової процедури у практиці судів Європи.....	147
3.3. Перспективи розвитку доктрини належної судової процедури в Україні	167
Висновки по розділу 3.....	172
ВИСНОВКИ.....	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	179
ДОДАТКИ.....	195

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Належна судова процедура як судовий прояв належної правової процедури є одним із наріжних елементів верховенства права, гарантією захисту прав і свобод людини від свавілля держави. У сучасних умовах України її дослідження набуває особливої гостроти та практичної значущості з кількох взаємопов'язаних причин. По-перше, це євроінтеграційний поступ України та зобов'язання перед ЄС та Радою Європи.

По-друге, це системні порушення права на справедливий суд за практикою Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ). В Україні належна судова процедура має стати гарантією довіри до судової влади, захисту від необґрунтованого притягнення до відповідальності та забезпечення справедливості. Належна судова процедура є одним із ключових різновидів належної правової процедури (due process). Ця концепція походить з англо-американської правової традиції, але широко застосовується в європейському праві, зокрема в Україні, через вплив Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та принципів верховенства права. Належна судова процедура є більш вузьким, конкретним поняттям, яке стосується саме судового розгляду справ. Вона є похідною від належної правової процедури, оскільки судовий процес – це найвищий і найбільш гарантований спосіб реалізації due process. Належна правова процедура – це загальне поняття, яке застосовується не тільки в суді, а й в адміністративних, виконавчих процедурах, у законотворчості, при обмеженні прав тощо. Воно стосується будь-яких дій держави щодо особи. Належна судова процедура є її судовим різновидом, де гарантії реалізуються найповніше через незалежний суд. Суд є «останньою інстанцією» захисту, коли інші процедури (досудові) не дали результату. У практиці Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України ці поняття часто перетинаються, оскільки порушення належної судової процедури (наприклад, упередженість суду, відсутність слухання) автоматично є порушенням права на справедливий суд і належної правової процедури в

цілому. У практиці Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України поняття належної правової процедури та належної судової процедури часто перетинаються, тому порушення належної судової процедури (наприклад, упередженість суду, відсутність слухання) автоматично є порушенням права на справедливий суд і належної правової процедури в цілому. На статтю 6 Європейської конвенції з прав людини і основоположних свобод (далі - ЄКПЛ) вплинули не лише процесуальні права в національному законодавстві, а й права в конституційних документах. Процесуальна справедливість еволюціонувала, щоб стати пов'язаною зі справедливим політичним порядком та належним управлінням. Не Велика хартія вольностей, а американські та французькі революційні документи надали певні права в рамках конституційного захисту статті 6 ЄКПЛ. Велика хартія вольностей надала конституційний статус правилу про те, що перед винесенням вироку мають бути дотримані законні судові процедури. Це правило є першим кроком у розробці конституційної вимоги про те, що такі процедури також повинні бути справедливими. Права обвинувачених були не лише питанням національної компетенції, а й після Другої світової війни перетворилися на проблему, яку потрібно захищати на міжнародному рівні. Хоча певна турбота про обвинувачених вже була продемонстрована на Нюрнберзькому процесі, саме Загальна декларація прав людини та ранні проекти Міжнародного пакту про громадянські та політичні права відобразили виникнення спільної поваги між державами до невід'ємної цінності особи в міжнародному праві. Обидва вплинули на ЄКПЛ, який згодом став «конституційним документом європейського публічного порядку» або «Європейським біллем про права», а також зразком для інших регіональних договорів.

По-третє, це виклики воєнного стану та функціонування правосуддя в умовах збройного конфлікту. Воєнний стан, запроваджений в Україні з 2022 року створює ризики спрощення процедур, обмеження гласності, проблем з доступом до суду та забезпеченням права на захист. Дослідження дозволяє проаналізувати, як зберігати мінімальні стандарти справедливого суду

(процесуальну належну правову процедуру) в екстраординарних умовах, не допускаючи необґрунтованого примусу та забезпечуючи баланс між національною безпекою та правами людини. Без цього існує загроза ерозії довіри до судової влади та порушення міжнародних зобов'язань.

По-четверте, це теоретико-правова та практична значущість, оскільки доктринальне розмежування належної правової процедури та її судового різновиду залишається недостатньо розробленим. Тому актуальність посилюється необхідністю адаптації цих інститутів до нових викликів, пов'язаних з цифровізацією правосуддя, його впливом на доказування, правосуддям після війни та забезпеченням єдності судової практики. Отже, дослідження належної судової процедури є актуальним через поєднання вищевказаних обставин та дозволить не лише поглибити теоретичне розуміння співвідношення належної правової та судової процедур, а й розробити практичні рекомендації для законодавця та правозастосовних органів. Результатом стане підвищення ефективності правосуддя, зміцнення довіри до судової влади та прискорення європейської інтеграції України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі процесуального права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича відповідно до плану наукових досліджень кафедри відповідно до наукових тем кафедри «Процесуальне право: теоретико-правові засади, нормативно-правове забезпечення та перспективні напрямки розвитку» (державний реєстраційний номер 0120U103394), «Реформування процесуально-правових інститутів адвокатури, прокуратури та суду в умовах особливих правових режимів» (державний реєстраційний номер 0125U003449), НДР «Впровадження стандартів юстиції Європейського Союзу у перехідне правосуддя України та інтенсифікація їхньої продуктивності цифрових рішень» (4/46 державний реєстраційний номер: 0126U000627).

Ступінь дослідження теми дисертаційної роботи є недостатньо розробленим в Україні. Тема належної судової процедури як різновид належної

правової процедури на сучасному етапі досліджувалася європейськими вченими в контексті права на справедливий суд (right to a fair trial), процесуальних гарантій, судової незалежності, due process у кримінальному та цивільному процесі. Так, Барбора Пуцкова досліджує право на справедливий суд як основу належного управління крізь призму практики ЄСПЛ. Боаз Ойоо Вер у своєму дослідженні «Розуміння незалежності судової влади та справедливого судочинства в епоху терористичних загроз: порівняльна перспектива» здійснив порівняльний аналіз західних демократій на предмет судової незалежності і права на справедливий суд у контексті боротьби з тероризмом.

Дідаце Ншіміімана у роботі на тему «Право на справедливий суд під час здійснення кримінального правосуддя в Руанді» ґрунтовно дослідила застосування стандартів права на справедливий суд у кримінальному правосудді Руанди та історичний розвиток належної правової процедури.

Дослідження Бусаліле Джек Мвімалі «Концептуалізація та операція впровадження права на справедливий суд у кримінальному правосудді в Кенії» присвячене концептуалізації та практичній реалізації права на справедливий суд у Кенії, впливу на нього конституційних змін.

Давід Маррані в роботі «Право на справедливий суд. Вплив нових технологій та сучасні виклики» ґрунтовно дослідив вплив нових технологій, насамперед відеоконференцій на право на справедливий суд та належну судову процедуру.

Ф. Паолуччі у роботі «Конституційні гарантії в епоху штучного інтелекту. Дослідження основних прав та технології розпізнавання облич» основну увагу приділив захисту фундаментальних прав, включаючи право на справедливий суд та належну судову процедуру у контексті ШІ та розпізнавання облич.

В Україні сучасні дослідження права на належну правову процедуру, права на справедливий суд проведені Б. Беловим, С. Головатим, В. Городовенко, С. Шевчуком, О. Щербанюк. Однак спеціального дослідження, присвяченого належній судовій процедурі як елементу належної правової процедури, не має. Що й зумовлює необхідність постановки і вирішення таких питань.

Мета і завдання дисертаційного дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у комплексному теоретичному аналізі належної судової процедури як специфічного різновиду належної правової процедури, з'ясуванні її правової генези, місця в національній правовій системі України, особливостей застосування органами конституційної та загальної юрисдикції, а також у визначенні перспектив її розвитку з урахуванням європейських стандартів і світового досвіду. Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких завдань:

- проаналізувати історичні витoki доктрини належної правової процедури (due process of law) в англо-американській правовій традиції (від Великої хартії вольностей до сучасних поправок до Конституції США) та її еволюцію в європейській континентальній традиції;
- розкрити співвідношення понять «належна правова процедура» та «належна судова процедура», визначити їхні сутнісні ознаки, процесуальний і матеріальний (сутнісний) аспекти;
- обґрунтувати методологічні засади дослідження доктрини належної судової процедури з використанням порівняльно-правового, історико-правового, формально-юридичного та інших методів;
- дослідити належну судову процедуру як гарантію довіри до судової влади, її вплив на незалежність, неупередженість суду та забезпечення права на справедливий суд;
- проаналізувати застосування доктрини належної правової процедури органами конституційної юрисдикції при оцінюванні конституційності нормативних актів та захисту фундаментальних прав;
- вивчити формування доктрини належної правової процедури у практиці Верховного Суду України, зокрема у контексті забезпечення змагальності, рівності сторін, розумних строків розгляду справ, мотивованості рішень та інших елементів справедливого судового розгляду;

- визначити роль належної судової процедури у правових стандартах Європейського суду з прав людини, проаналізувати ключові прецеденти щодо порушення статті 6 ЄКПЛ;

- дослідити прецедентне право та доктрину належної правової процедури у практиці судів Європи (зокрема, конституційних і верховних судів держав-членів Ради Європи), а також порівняти з американською моделлю процесуальної та субстантивної належної правової процедури;

- обґрунтувати перспективи розвитку доктрини належної судової процедури в Україні з урахуванням євроінтеграційних процесів, судової реформи, викликів воєнного стану, цифровізації правосуддя та необхідності підвищення ефективності та довіри до судової влади.

Така постановка мети і завдань відповідає структурі роботи, забезпечує системний підхід до теми та дозволяє поєднати теоретичний аналіз з практичними рекомендаціями, спрямованими на зміцнення верховенства права в Україні.

Об'єктом дисертаційного дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації принципу належної правової процедури у сфері здійснення правосуддя, а також у діяльності органів конституційної та загальної юрисдикції щодо забезпечення права людини на справедливий судовий розгляд. Об'єкт охоплює широкий спектр правовідносин, пов'язаних із застосуванням процесуальних гарантій на всіх стадіях судочинства (від досудових процедур до виконання судових рішень), у контексті верховенства права, євроінтеграційних процесів, судової реформи в Україні та викликів воєнного стану.

Предметом дисертаційного дослідження є доктрина належної судової процедури як специфічного різновиду належної правової процедури, її правова генеза, методологічні засади, механізми впровадження в національну правову систему України, практика застосування. Предмет дослідження зосереджується на теоретичному осмисленні сутності, ознак і елементів належної судової процедури (неупередженість суду, змагальність, рівність сторін, розумні строки,

мотивованість рішень тощо), її співвідношенні з належною правовою процедурою в цілому, а також на виявленні проблем і прогалин у правовому регулюванні та судовій практиці з метою формулювання пропозицій щодо вдосконалення законодавства та правозастосування.

Методологічну основу дисертаційного дослідження. Методологічний інструментарій дисертації застосовується комплексно та цілеспрямовано відповідно до логіки структури роботи, поставлених завдань і специфіки дослідження. Кожен метод використовується не ізольовано, а в поєднанні з іншими, що забезпечує глибину аналізу, об'єктивність висновків і наукову новизну. Діалектичний метод як філософсько-світоглядна основа застосовується протягом усього дослідження. Він дозволяє розглядати належну судову процедуру як динамічне, суперечливе явище в єдності її історичного розвитку, сутності та форм прояву. Зокрема, за його допомогою виявляються внутрішні суперечності між процесуальними і матеріальними або сутнісними аспектами належної правової процедури, а також взаємозв'язок доктрини з принципом верховенства права в умовах євроінтеграції, судової реформи та воєнного стану. Діалектика сприяє переходу від абстрактного теоретичного аналізу до конкретних практичних рекомендацій.

Широко застосовувалися загальнонаукові методи, як-от аналіз і синтез, для розмежування понять «належна правова процедура» та «належна судова процедура», виділення їх структурних елементів (неупередженість суду, змагальність, мотивованість рішень) та формування цілісного конституційно-правового інституту. Аналіз застосовується при вивченні окремих елементів процедури, а синтез – для узагальнення результатів у висновках. Індукція і дедукція дозволяють переходити від конкретних прикладів судової практики (рішень Конституційного Суду України, Верховного Суду, ЄСПЛ) до загальних теоретичних положень і навпаки. Індукція застосовується при узагальненні практики застосування доктрини, а дедукція - при виведенні конституційно-правових наслідків з принципів ст. 6 Європейської конвенції. Системний і структурно-функціональний методи дають змогу визначити місце належної

судової процедури в системі конституційного права України, її функції як гарантії довіри до судової влади, незалежності суду та захисту прав людини. Системний підхід особливо важливий у Розділі 2 при аналізі взаємодії Конституційного Суду та ЄСПЛ. Абстрагування та узагальнення застосовуються для формулювання авторських дефініцій, систематизації елементів належної судової процедури та вироблення практичних рекомендацій щодо вдосконалення законодавства. В дослідженні застосовуватись такі спеціальні методи: історико-правовий метод, який є основним у Розділі 1 та використовується для аналізу правової генези доктрини *due process of law* від Великої хартії вольностей 1215 р. та поправок до Конституції США до її адаптації в європейській та українській конституційній традиції. Метод дозволяє простежити еволюцію поняття та виявити закономірності його розвитку. Порівняльно-правовий метод є ключовим у Розділі 3 та застосовується для зіставлення європейських стандартів (статті 6 ЄКПЛ, практика ЄСПЛ) з американською моделлю (*procedural* та *substantive due process*), а також для вивчення прецедентної практики конституційних судів держав Ради Європи. Порівняння дає змогу обґрунтувати перспективи розвитку доктрини в Україні та виявити найкращі практики для імплементації. Формально-юридичний або догматичний метод є центральним у Розділі 2 і використовується для детального аналізу нормативного змісту Конституції України, рішень Конституційного Суду України та Верховного Суду, а також для тлумачення принципів змагальності, рівності сторін, розумних строків та мотивованості рішень. Метод забезпечує точність і юридичну коректність висновків щодо національного регулювання. Конституційно-правовий метод (як спеціальний) поєднує аналіз конституційних норм, конституційного контролю та практики. Він дозволяє розкрити належну судову процедуру як конституційний інститут, що забезпечує реалізацію верховенства права та права на справедливий суд, і застосовується інтегровано в усіх розділах.

Додатковим емпіричним методом є контент-аналіз, який застосовується для системного вивчення рішень Конституційного Суду України, Верховного

Суду та ЄСПЛ з метою виявлення тенденцій, частоти та змістовних особливостей застосування елементів доктрини *due process*. Статистичний метод використовується для узагальнення даних про кількість порушень статті 6 ЄКПЛ проти України, ефективність судової реформи та вплив воєнного стану на забезпечення належної судової процедури. Таким чином, методологічна основа дисертації побудована на принципі комплексності: історико-правовий і діалектичний методи домінують у теоретичному розділі, формально-юридичний у національно-правовому, порівняльно-правовий у розділі про світовий досвід і перспективи. Поєднання методів забезпечує всебічність дослідження, дозволяє заповнити прогалини в конституційно-правовій доктрині та сформулювати обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання судової влади в Україні.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є першим в українській конституційно-правовій науці комплексним дослідженням належної судової процедури саме як специфічного різновиду належної правової процедури, у конституційно-правовому вимірі, з урахуванням її впливу на зміцнення верховенства права, генези, доктринального змісту, національних особливостей впровадження та перспектив розвитку в умовах євроінтеграції, конституційного механізму захисту прав людини, судової реформи та воєнного стану.

Найбільш вагомими елементи наукової новизни конкретизуються в таких положеннях, які виносяться на захист

у перше:

- обґрунтовано конституційно-правову природу належної судової процедури як самостійного конституційного інституту, що є судовим проявом принципу належної правової процедури та важливим елементом конституційного принципу верховенства права;
- розкрито конституційно-правовий зміст співвідношення понять «належна правова процедура» та «належна судова процедура», доведено, що остання виступає найвищою конституційно гарантованою формою реалізації

due process завдяки незалежності та неупередженості судової влади як конституційного органу.

- розкрито правову генезу доктрини належної судової процедури як синтезу англо-американської традиції (procedural та substantive due process) та європейських стандартів (стаття 6 Європейської конвенції з прав людини), з адаптацією до континентальної правової системи України;
- досліджено роль належної судової процедури як ключової гарантії довіри до судової влади, зокрема в контексті забезпечення неупередженості, змагальності, рівності сторін, розумних строків та мотивованості рішень;
- проаналізовано застосування доктрини належної правової процедури органами конституційної юрисдикції та формування відповідних правових позицій у практиці Верховного Суду;
- систематизовано світовий досвід застосування доктрини належної судової процедури в практиці Європейського суду з прав людини та судів європейських держав, з виділенням прецедентних аспектів, що мають значення для України;

удосконалено:

- теоретико-методологічні засади дослідження належної судової процедури через поєднання історико-правового, порівняльно-правового, формально-юридичного та системного методів;
- підходи до розуміння елементів належної судової процедури (право бути вислуханим, допустимість доказів, незалежність суду тощо) у різних видах судочинства (кримінальному, цивільному, адміністративному);
- оцінку впливу воєнного стану, цифровізації правосуддя та євроінтеграційних вимог на забезпечення стандартів належної судової процедури;

набули подальшого розвитку:

- положення щодо місця належної судової процедури в системі принципів верховенства права та права на справедливий суд;

- практичні рекомендації щодо вдосконалення законодавства та судової практики з метою мінімізації порушень статті 6 ЄКПЛ, підвищення ефективності судового розгляду та зміцнення довіри суспільства до судової влади;
- положення конституційної доктрини щодо місця належної судової процедури в системі принципів конституційного ладу України, зокрема у контексті реалізації конституційного принципу поділу влади та незалежності судової влади;
- перспективи розвитку конституційно-правової доктрини належної судової процедури в Україні з урахуванням виконання рішень ЄСПЛ, завершення судової реформи та подальшої європейської інтеграції.

Отримані результати дозволяють заповнити наявну в українській правовій доктрині прогалину щодо комплексного доктринального осмислення належної судової процедури як самостійного інституту, що поєднує теоретичні засади з практичними механізмами забезпечення прав людини в судовому процесі.

Практичне значення одержаних результатів. Наукова новизна має як теоретичне значення для поглиблення доктрини верховенства права, так і практичне значення для законодавця, судів та правозастосовних органів у контексті європейської інтеграції України.

- у сфері правотворчої діяльності полягає в тому, що вона слугує ключовим інструментом забезпечення верховенства права, легітимності нормативно-правових актів та захисту прав і свобод людини на етапі створення норм права. У українській правовій системі ця доктрина (відома також як *due process of law* в американській традиції чи *fair procedure* в європейській) виходить за межі суто судового розгляду та активно впливає на правотворення (законодавчу, підзаконну нормотворчу діяльність органів влади).

- у науково-дослідній сфері полягає в забезпеченні справедливості, прозорості, неупередженості та захисту прав учасників судового процесу,

запобіганні зловживанням і підтримці асвободи при одночасному дотриманні етичних та правових стандартів.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорювалась на засіданнях кафедри процесуального права юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Основні положення дисертаційного дослідження та висновки доповідалися авторкою на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема: Конституційна та адміністративна процедура: міжнародний досвід та національна практика. Міжнар. наук.-практ. конф. (2 травня 2023 року, Чернівці), Права людини та публічне врядування в сучасних умовах: VII Міжнародного правничого форуму, 28 травня 2024 року, Європейські стандарти демократії та прав людини: виклики війни і потреби євроінтеграції: Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди дня Конституції України (20 червня 2024 року, м. Львів), Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (31 жовтня 2024 року, Чернівці), Конституційні засади належної правової процедури: виклики євроінтеграції: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (13-14 червня 2025 року, Чернівці), Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф. (31 жовтня 2025 року, Чернівці).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації опубліковано в одинадцяти наукових працях, з яких чотири у фахових виданнях України, одна у розділі зарубіжної колективної монографії, у шести тезах доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура роботи. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1

ПРАВОВА ГЕНЕЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОКТРИНИ НАЛЕЖНОЇ СУДОВОЇ ПРОЦЕДУРИ

Належна правова процедура бере свій початок від англосаксонської концепції належної правової процедури, яка складається з процедурної належної правової процедури, що стосується процесуальних гарантій, що забезпечують чинність основоположних прав; та матеріальної належної правової процедури, яка захищає громадян від законів, що суперечать основоположним правам [46]. Словосполучення «належна правова процедура» відповідає перекладу англійського виразу «due process of law». Загальноприйнятою є думка, що належна правова процедура являє собою надпринцип або базовий принцип, що керує всіма іншими, яких необхідно дотримуватися в процесі. Серед конституційних гарантій однією з найвідоміших є належна правова процедура [6].

Належна правова процедура є основоположним правом, що застосовується до сфери приватних правовідносин, оскільки, будучи способом виробництва правових норм, вона допускає широке зобов'язання окремих осіб до встановлених у них основних прав, завдяки чому суб'єктами цих прав може бути не тільки держава, а й усе суспільство. Значення належної правової процедури широке і не обмежується одним поняттям. Це застереження, яке розділяється, створюючи інші нові гарантії та конкретні права, пов'язані зі сторонами та самим процесом у межах юрисдикційних відносин. По суті, це важливий надпринцип демократичного верховенства права, який слугує інструментом для подолання несправедливості. Належна правова процедура гарантує ряд інших постулатів з автономними поняттями і вживаннями в національному правопорядку. Її наслідками, наприклад, є принципи змагального судочинства, повного захисту, вмотивованість судових рішень, недопустимість доказів, отриманих незаконним шляхом, принцип гласності процесуальних дій та право на замовчування. Це є наслідками належної

правової процедури, які допомагають гарантувати не лише захист індивідуальних інтересів, а й колективних і дифузних інтересів [5].

Перше застосування основоположного принципу загальноправової концепції природної справедливості, що обидві сторони мають бути вислухані до винесення рішення (*audi alteram partem*), було приписано божественному праву. Поступова еволюція стандартів процесуальної справедливості в національному законодавстві характеризується як прогресивним, так і регресивним розвитком. Навіть у випадку останнього існувало розуміння того, що обвинуваченому повинні бути надані принаймні деякі права, хоча права, які не обов'язково можуть бути ефективно реалізовані на практиці. Прогресивний і регресивний розвиток корисні для законодавців майбутнього. Вони не лише розкривають та підтверджують права, які є очевидно важливими для процесуальної справедливості, але й викривають негативний вплив їхньої відсутності на суспільство, і тим самим перешкоджають повторенню подібного.

Визнання того, що обвинуваченим потрібен певний ступінь процесуального захисту під час суду, сягає корінням у класичну античність. Майже всі основні елементи належної процедури можна знайти в історії права, починаючи з класичної епохи Стародавньої Греції та Риму.

Принцип, згідно з яким обидві сторони мають бути вислухані, відображений у класичній грецькій думці. Замість того, щоб розглядати цей принцип лише як припис справедливості, греки також вважали його прагматичною конструкцією для прийняття належних рішень. Хоча справедливість та прийняття належних рішень передбачають досягнення точного результату та однаковий розгляд подібних справ, вони є різними поняттями. Перше стосується наслідку результату, як його сприймають зацікавлені сторони; останнє пов'язане з «якістю розуму» особи, яка приймає рішення.

Не слід недооцінювати поширеність принципу слухання в класичних Афінах. Хоча сучасний відповідач може бути схильним сприймати таке право як належне, навіть дозвіл іншій стороні бути почутою взагалі є значним кроком

для будь-якого суспільства до забезпечення процесуальної справедливості. Дійсно, встановлення цього права свідчить про одну з найперших спроб цивілізації обмежити можливість прийняття свавільних рішень. Незважаючи на надання можливості бути почутим, релятивістський характер справедливості, у світлі сучасного судочинства, очевидний в інших елементах афінського судового процесу. Постійного професійного судового органу не існувало, і натомість Афіни обслуговувалися судовою системою з 6000 громадян, яких щорічно призначали жеребкуванням і які засідали в комітетах від 200 до 2000 осіб. Хоча такий ступінь участі громадськості в процесі може, на перший погляд, демонструвати прагнення підтримувати громадську довіру до системи, судова влада не мала репутації незалежної та неупередженості. Афінська система правосуддя мала принаймні дві риси, пов'язані з сучасною процесуальною справедливістю: дозволяючи представництво та право бути почутим.

Основою концепції матеріальної правової процедури була ідея управління шляхом законів, а не людей. Першими прикладами цього поняття були різні стародавні кодекси права, особливо римське право. Кодекс певною мірою зобов'язував і уряд встановити певну політику. Час і звичка стали священною традицією та вдосконаленою тенденцією. Звід законів, хоч і священний, і обмеження королівської влади досі не є чітко вираженою концепцією обмеженого суверенітету; і, без концепції обмеженого суверенітету, жодна концепція суттєвої належної процедури неможлива. Греки та римляни також зробили свій внесок у походження цього елемента належної правової процедури.

Грецька стоїчна філософія була важливою у двох аспектах. По-перше, стоїчна філософія розглядає поняття про те, що існує вічна, найвища та універсальна істина, яку можна найкраще зрозуміти як сукупність законів, що регулюють не лише фізичний універсал, а й інші аспекти всієї людської поведінки; Все, що існує, було так регульовано. Людський вибір все ще існував, але лише тоді, коли можна було вибрати, чи суперечитиме це природному

закону. Концепція природного права дала людям аргумент проти тих свавільних аспектів управління, які їм не подобалися, особливо концепції божественного права та необмеженого або неподільного суверенітету. По-друге, стоїчна філософія мала величезний вплив на освічений клас елліністичної Греції та, пізніше, Риму. Принцип *audi alteram partem* також був глибоко закріплений у мисленні стародавніх римлян. Афінське розмежування між використанням слухань в інтересах справедливості чи для блага прийняття рішень було поширене і в Римі, з акцентом на першому. Сенека Молодший у «Медеї» підкреслює цей акцент: «Якщо хтось приймає рішення, не вислухавши іншу сторону, навіть якщо його рішення справедливе, він не справедливий [154]. Намір сприяти справедливості через слухання є очевидним у позитивістському римському праві. Освічений клас включав юристів та суддів Риму. Одним із найважливіших внесків Риму була його високорозвинена правова система. Юристи та судді, які розробили цю систему, були, здебільшого, людьми, які вірили в історичну філософію та намагалися жити та працювати за цією ідеєю. Судді повинні прийняти свої рішення, надавши їм письмову інформацію в сучасних традиціях, раціональних та логічних аспектах, враховуючи конкретні обставини справи, що перед ними. Для цього не можна було б розділяти те, що було розумним, а що справедливим. Крах Риму поклав край класичній ері та майже завершив греко-римську культуру. Філософські дослідження питання справедливості та принципу доброго управління все ж таки завершилися. Внесок у розвиток належної правової процедури був невеликим. Інституцією, яка зберегла частину греко-римської спадщини у Західній Європі, була Церква, а у Східній Європі – Візантійська імперія. Візантійський імператор Юстиніан I був відповідальним за публікацію «Зводу цивільного права» (*Corpus Juris Civilis*), який містив кодекс римського права, вибрані думки великих римських суддів минулого (Ульпіана і Гая), а також різноманітні текстові посібники, в яких обговорювався цей принцип римського права. Величезна та глибока робота була основним засобом передачі римського права від класичної епохи, через Середньовіччя, до епохи Відродження та

Просвітництва. Як згадувалося раніше, римське право безумовно підтримувало концепцію необмеженого суверенітету, і візантійське право в усіх його версіях не відрізнялося. Тому збереження римського права, поряд із працями найвидатніших греко-римських філософів, було важливим у генезі належної процедури.

Епоха Середньовіччя з позицій генези належної процедури не сприяла її розвитку через конфлікти Церкви та держави, однак римське право було основою церковного канонічного права. Жодного систематичного дослідження не існувало доти, доки болонський чернець Граціан не опублікував у 1139 році «Конкорданцію» (*Discordantium Canonum*), більш відому як «Декрет»). Праця Граціана з канонічного права – це римське право, включаючи концепцію природного права, сильно поєднану з ідеями ранніх отців Церкви. Зокрема, це чітко сформульована концепція природного права і те, що суперечить природному праву... є недійсним. Елементи належної правової процедури можна знайти в літературі минулого, але в ній відсутні засоби забезпечення таких прав. Існували припущення, що природне право накладало істотні обмеження на владу уряду, але жодна людина до Середньовіччя не пропонувала практичних засобів реалізації цього. Церква взяла на себе це завдання. Попередні кроки включали внутрішні реформи, започатковані клановим рухом, та припинення світського впливу на вибір нових пап зі створенням Коледжу кардиналів для цієї мети. Першим кроком у справах самої Церкви був Папа Григорій VII, один із найвидатніших лідерів Церкви за весь час. Григорій прагнув покласти край владі та погрожував екскомунікацією будь-якого світського лорда, який ігнорував його наказ. Це включало звільнення підданих принца-правопорушника від будь-яких вимог щодо принца. Іноді громадянські війни виникали внаслідок використання зброї Папою Римським, і це стало серйознішою справою, коли Папа погрожував нею. Інша зброя, яку іноді використовували, була заборонена. Хоча нова зброя вперше була використана Церквою для релігійних цілей, інтереси з часом розширилися до питань більш суто політичного характеру. Церква ніколи не була дуже

успішною у спробах суттєво обмежити владу, але вона була першою серйозною прямою спробою в західній історії.

Суд інквізицією вже був запроваджений у європейських церковних судах у 1198 році.

Церковна процедура стала впливовою моделлю для подальшої процесуальної еволюції в континентальних світських судах від обвинувальних до інквізиційних способів судочинства. Суть процедури інквізиції полягала в тому, що судді могли за посадою діяти самостійно, без обвинувачів та на основі публічних чуток про вину (*infamia*), активно розслідувати правопорушення, збирати докази та переслідувати підозрюваних, що суперечило переважно пасивним арбітрам, пов'язаним з обвинувальними системами. Спочатку запроваджена Папою Інокентієм III для розслідування корупції серед духовенства, процедура інквізиції була прихильною в церковних судах. Процедура була розділена на два розслідування, попереднє з яких полягало у встановленні невідомості провини (*infamia*). Свідків допитував суддя, а докази збиралися за відсутності підозрюваного, щоб засвідчити наявність громадської підозри проти нього [86].

Процесуальна справедливість, здається, не була невід'ємною частиною ставлення до підозрюваних також і в інших відношеннях. Хоча підсудні мали право захищати себе на слуханні, трибунал засідав у закритому розгляді.

Одна з перших заяв, схожа на пункт про належну процедуру, була викладена у вигляді указу імператора Святої Римської імперії Конрада III у 1037 році, в якому, зокрема, говорилося, що «...ніхто не може бути позбавлений своєї власності, незалежно від того, чи належить вона Імператору чи дем-лорду, але за законом Імперії та судом своїх однолітків».

Цей малозначний вплив на той час на європейському континенті, але в Англії вона заснувала родючий ґрунт. По-перше, той факт, що оновлений інтерес до римського та канонічного права надихнув англійських вчених-юристів почати вивчати англійське право. По-друге, ця ідея сама по собі

виражена у складанні 12 англійських законів, що називаються Легес Генріх (Leges Henrici).

Однак перша така праця, яка мала серйозний вплив, була написана найвидатнішим середнім англійським юристом Генрі Бректоном (помер 1268), членом Законодавчого суду Англії. Він здобув освіту в Болонській юридичній школі, за традицією «Глоссарія», і зазнав сильного впливу римського права. Він вірив у концепцію природного права та в те, що король підпорядковується закону, але не пропонував жодного методу, окрім самообмеження, щоб тримати короля під законом. До створення Парламенту як законодавчого органу відбулося кілька подій, в яких концепція належної правової процедури стала більш вкоріненою в англійській правовій системі. Під час правління Генріха II (1154-1189) відбулося кілька реформ у судовій системі. Велика хартія вольностей 1215 року має критичне значення в англійській та американській конституційній історії.

Ця концепція бере свій початок у Великій хартії вольностей 1215 року, в якій король Англії Іоанн пообіцяв своїм баронам, що жодна вільна людина не буде позбавлена життя, свободи чи майна, окрім як за законом країни [105]. Ця фраза зрештою перетворилася на формулювання «належної правової процедури», вбудоване в Конституцію США. Її містять дві окремі поправки.

Збільшення випадків належної правової процедури впливає з того факту, що до 1868 року Конституція США містила лише одне положення про належну правову процедуру, що міститься у П'ятій поправці, яка набула чинності у 1791 році, згідно якої жодна людина не може бути «позбавлена життя, свободи чи майна без належної правової процедури» [68]. Це положення стосується федерального уряду. Федеральні агентства, федеральні суди та федеральні правоохоронні органи діють відповідно до неї.

Концепція належної правової процедури гарантована П'ятою та Чотирнадцятою поправками до Конституції США. Вона гарантує, що ні федеральний, ні, після включення Верховним Судом, уряд штатів не можуть позбавляти когось «життя, свободи чи майна без належної правової процедури».

Належна правова процедура не є окремим, конкретним правом. Швидше, це поєднання прав, звичаїв, процедур та правових традицій, успадкованих від Британії, які розвивалися протягом століть разом із ширшим поняттям «правосуддя».

Належний судовий розгляд — це правовий принцип, який зобов'язує державу дотримуватися всіх законних прав, на які особа має право згідно із законом. Належний судовий процес — це правовий принцип, згідно з яким кожна особа має право на певні мінімальні гарантії (відомі також як процесуальні гарантії), покликані забезпечити правильний і справедливий результат у рамках судового процесу, що дозволяє їй бути заслуханою та заявити свої правові вимоги перед суддею [55].

«Процедурна належна правова процедура» стосується процедур, яких уряд повинен дотримуватися, перш ніж позбавити особу «життя, свободи чи майна». Ключові питання: які процедури задовольняють вимоги належної правової процедури? І що являє собою «життя, свободу чи майно»?

Історично належна правова процедура зазвичай передбачала суд присяжних. Присяжні встановлювали факти, а суддя забезпечував виконання закону. Однак за останні два століття штати розробили різноманітні інститути та процедури для вирішення спорів. Залишаючи місце для цих нововведень, Суд визначив, що належна правова процедура вимагає, як мінімум: (1) повідомлення; (2) можливості бути вислуханим; та (3) неупередженого суду [133].

Щодо значення понять «життя, свобода та власність», можливо, найпомітнішим розвитком є розширення Судом поняття власності за межі нерухомого чи особистого майна. У справі Голдберг проти Келлі 1970 року Суд постановив, що деякі державні виплати – у цьому випадку, соціальні виплати – рівносильні «майну» з належним правовим захистом [94]. Суди оцінюють процедуру позбавлення когось права «нової власності», враховуючи характер права власності; адекватність процедури порівняно з іншими процедурами; та тягар, який інші процедури накладають на державу [126].

«Включення» Білля про права проти штатів.

Білля про права, що складається з перших десяти поправок до Конституції, спочатку застосовувався лише до федерального уряду. Справа Баррон проти Балтимора (1833) [50]. Ті, хто прагнув захистити свої права від урядів штатів, мали покладатися на конституції та закони штатів.

Однією з цілей Чотирнадцятої поправки було забезпечення федерального захисту прав особистості від штатів. Однак, на ранньому етапі Верховний суд виключив положення Чотирнадцятої поправки про привілеї або імунітети як джерело надійних прав особистості від штатів. Справи про бойні (1873) [156]. Відтоді Суд постановив, що положення про належну правову процедуру «включає» багато, але не всі, індивідуальні захисти Білля про права від штатів. Якщо положення Білля про права «включено» проти штатів, уряди штатів, а також федеральний уряд зобов'язані його дотримуватися. Якщо право не «включено» проти штатів, воно застосовується лише до федерального уряду.

Між двома фракціями Верховного Суду відбулися відомі дебати щодо інкорпорації: одна сторона вважала, що всі права повинні бути інкорпоровані повністю, а інша вважала, що проти штатів можна заявити лише про певні права. Хоча фракція часткової інкорпорації перемогла, її перемога звучала дещо порожньо. На практиці майже всі права в Біллі про права були інкорпоровані проти штатів. Винятками є обмеження Третьої поправки на розміщення солдатів у приватних будинках, право П'ятої поправки на велике журі присяжних та право Сьомої поправки на суд присяжних у цивільних справах.

Суд також розглянув гарантії належної правової процедури, передбачені П'ятою та Чотирнадцятою поправками, як такі, що захищають певні суттєві права, які не перелічені (або не «перелічені») в Конституції. Ідея полягає в тому, що певні свободи настільки важливі, що їх не можна порушувати без вагомої причини, незалежно від того, скільки часу надається для цього процесу.

Рішення Суду захищати неперелічені права через положення про належну правову процедуру дещо спантеличує. Ідея неперелічених прав не є дивною -

сама Дев'ята поправка передбачає, що права, перелічені в Конституції, не вичерпують «інші права, що зберігаються народом». Однак найприроднішим текстовим джерелом цих прав, ймовірно, є положення про привілеї або імунітети Чотирнадцятої поправки, яке забороняє штатам відмовляти будь-якому громадянину в «привілеях або імунітетах» громадянства. Коли справи «Бійні» (1873) виключили таке тлумачення, Суд звернувся до положення про належну правову процедуру як джерела неперелічених прав.

Судова практика щодо «суттєвої належної правової процедури» була однією з найсуперечливіших сфер діяльності Верховного Суду. Занепокоєння полягає в тому, що п'ять необраних суддів Верховного Суду можуть нав'язувати свої політичні уподобання країні, враховуючи, що, за визначенням, неперелічені права не впливають безпосередньо з тексту Конституції.

На початку двадцятого століття Суд використовував положення про належну правову процедуру, щоб скасувати економічні норми, спрямовані на покращення умов праці працівників, на тій підставі, що вони порушували «свободу договору» цих працівників, навіть якщо ця свобода конкретно не гарантована Конституцією. Справа 1905 року «Лохнер проти Нью-Йорка» [128] є символом цієї «економічної суттєвої належної правової процедури» і зараз широко лається як приклад судового активізму. Коли Суд відхилив справу Лохнера в 1937 році, судді дали зрозуміти, що вони будуть обережні в галузі неперелічених прав [169].

Однак, матеріальне право на належну правову процедуру пережило відродження в середині XX століття. У 1965 році Суд скасував заборони штатів на використання контрацепції подружніми парами на тій підставі, що це порушує їхнє «право на приватне життя». «Грізвольд проти Коннектикуту» [97]. Як і «свобода договору», «право на приватне життя» прямо не гарантується Конституцією. Однак Суд постановив, що на відміну від «свободи договору», «право на приватне життя» може бути виведене з напівтіні – або тіньових країв – перелічених прав, таких як право на зібрання згідно з Першою поправкою, право не розміщувати солдатів у мирний час згідно з Третьою поправкою та

право не піддаватися необґрунтованим обшукам житла згідно з Четвертою поправкою. Теорія «півтіні» дозволила Суду відродити судову практику щодо матеріального права на належну правову процедуру.

Після справи Грізвольда Суд розширив правову практику щодо належної правової процедури, щоб захистити цілий спектр свобод, включаючи право міжрасових пар на шлюб (1967), право на аборт (1973), право на інтимні статеві стосунки (2003) та право одностатевих пар на шлюб (2015). Суд також відмовився поширювати належну правову процедуру на деякі права, такі як право на самогубство за допомогою лікаря (1997).

Належна методологія визначення того, які права повинні бути захищені в рамках належної правової процедури, була предметом гарячих суперечок. У 1961 році суддя Харлан написав впливову окрему думку у справі По проти Ульмана [143], стверджуючи, що проект визначення таких прав «не зведений до жодної формули», а має бути залишений на розгляд у кожному конкретному випадку. У 1997 році Суд запропонував альтернативну методологію, яка була більш обмежувальною: такі права мали б бути «ретельно описані» та, згідно з цим описом, «глибоко вкорінені в історії та традиціях нації» та «невід’ємно враховані в концепції упорядкованої свободи». Вашингтон проти Глюксберга (1997) [168]. Однак, визнаючи право на одностатеві шлюби у 2015 році, Суд не лише обмежив цю методологію, але й позитивно посилався на окрему думку у справі По. Обергефелл проти Ходжеса [137]. Зовсім недавно Суд зосередився на початковому розумінні положення, щоб скасувати рішення у справі Роу проти Вейда та постановити, що це положення не захищає право на аборт. Підхід Суду в майбутніх справах залишається незрозумілим.

Належна правова процедура складається з кількох ключових елементів, яких необхідно дотримуватися в будь-якому судовому процесі. До таких компонентів належать: належне повідомлення (особи повинні бути поінформовані про висунуті проти них звинувачення і мати можливість відреагувати); право бути почути (кожна людина має право представити свою справу в суді у справедливий і справедливий спосіб; неупередженість (суди

повинні бути неупередженими і не бути зацікавленими в результаті справи; доступ до юридичного представництва (особа має право мати адвоката, який би представляв їх інтереси; докази та свідчення (представлені докази повинні бути релевантними та відповідати встановленим правилам процедури).

Кожен із цих компонентів має важливе значення для забезпечення дотримання належної правової процедури. Відсутність будь-якого з цих елементів може призвести до несправедливого судового розгляду і, як наслідок, до порушення прав особи.

Доктрина належної судової процедури є фундаментальним принципом конституційного права, який забезпечує захист життя, свободи та власності особи від свавільних дій держави. Вона має подвійне значення, насамперед це процесуальне забезпечення справедливих процедур, таких як право на слухання, доступ до матеріалів справи та подання доказів та змістовне (субстантивне), яке вимагає, щоб закони були справедливими, розумними, обґрунтованими та мали легітимну мету, захищаючи основоположні права від довільності. Ця доктрина походить з ідеї верховенства права та природного права, де держава не може діяти поза законом.

Отже, походження доктрини сягає англійської Великої хартії вольностей (Magna Carta) 1215 року, зокрема статті 39, яка проголошувала: жодна вільна людина не може бути заарештована, ув'язнена чи позбавлена майна, окрім як за законним судом рівних та за законом землі (*per legem terrae*). Цей принцип, інтерпретований Едвардом Коуком у «Інститутах законів Англії» (1628), пов'язувався з природним правом та «правилом розуму» (*rule of reason*), де закони мусять відповідати справедливості, а не бути свавільними актами короля. Уільям Блекстоун у «Коментарях до законів Англії» (XVIII ст.) ототожнював «*per legem terrae*» з «*due process*», підкреслюючи, що це охоплює справедливі процедури та змістовну справедливість законів.

У XVII ст. доктрина розвивалася в Англії через боротьбу за політичну та правову регулярність, зокрема через Habeas Corpus Act 1679 року, який гарантував захист від незаконного ув'язнення. У США вона була закріплена в

П'ятій поправці до Конституції (1791), яка забороняє позбавлення життя, свободи чи власності без належної процедури закону, та в Чотирнадцятій поправці (1868), яка поширила це на штати. Верховний суд США в рішенні *Hurtado v. California* (1884) підтвердив зв'язок з природною справедливістю, а в *Allgeyer v. Louisiana* (1897) розширив на економічні свободи, такі як свобода договору. У XX ст. доктрина еволюціонувала: в *Lochner v. New York* (1905) суд скасував обмеження робочого часу як порушення субстантивного *due process* (свобода договору), застосовуючи тест раціональної підстави. У 1960–1970-х рр. фокус змістився на соціальні права: в *Goldberg v. Kelly* (1970) суд зобов'язав проводити слухання перед припиненням соціальних виплат, розглядаючи їх як «майно», а в *Board of Regents v. Roth* (1972) – як легітимні очікування. Це відображає судовий активізм, де суд конституціоналізував соціальні платежі як захищені права.

Великим філософом Славної революції був Джон Локк (1632-1704), внесок якого полягав у завершенні та популяризації в Англії теорії природного права. Джон Локк побудував теорію, яка встановила більшість істотних елементів належних процедур, а саме: держава мала регулюватися законом, закон встановлюється за згодою більшості, єдиною законною метою будь-якого права є збереження та захист прав кожної окремої особи на рівних умовах, і будь-який закон, який цього не робив, був недійсним, оскільки порушував природне право.

До Громадянської війни Верховний Суд оголосив лише два акти Конгресу неконституційними. Перша справа була у справі «Марбері проти Медісона» [124] у 1803 році, і вона не повторилася до рішення «Дред Скотт проти Сендфорда» [185] у 1857 році. Оскільки всі судді висловили окремі думки, рішення Суду було надзвичайно слабким. Тільки Головний суддя Тейні включив до свого рішення питання належної судової процедури. Рішення у справі Скотт проти Сендфорда, яке багато вчених-правників вважають найгіршим з усіх, що коли-небудь виносив Верховний Суд, було скасовано 13-ю та 14-ю поправками до Конституції, які скасували рабство та оголосили всіх

осіб, народжених у Сполучених Штатах, громадянами Сполучених Штатів. Рішення Дреда Скотта було єдиним випадком, коли пункт про належну процедуру п'ятої поправки використовувався до 1868 року, щоб визнати недійсним законодавчий акт, оскільки закон призвів до позбавлення власності без належної процедури.

«Включення належної правової процедури до доктрини конституціоналізму призвело до зміни його змісту. Процедурна належна процедура означає дотримання певних формальностей і процедур, яких необхідно дотримуватися для винесення рішення; тоді як матеріальна належна процедура гарантує обґрунтованість рішень» [152].

Національна доктрина та судова практика стверджують, що належна правова процедура є не лише принципом, що застосовується до тих, хто здійснює юрисдикційні функції, а й основоположним правом. У цьому сенсі належна правова процедура має подвійну природу основоположних прав. З одного боку, вона є суб'єктивним правом, яке може бути застосоване всіма особами; а з іншого боку, об'єктивним правом, враховуючи, що вона містить інституційний вимір, який неявно включає соціальні та колективні цілі правосуддя.

Два типи належної правової процедури в американському конституційному праві – це процесуальна належна процедура та матеріальна належна процедура. Процедурна належна процедура регулює кроки, які уряд повинен зробити, перш ніж позбавити вас життя, свободи чи майна. Матеріальна належна процедура обмежує те, що уряд може зробити взагалі, незалежно від того, наскільки справедливими є його процедури. Разом ці доктрини утворюють основний механізм контролю свавільної влади уряду в Сполучених Штатах.

Найважливішим аспектом історії Конституції Сполучених Штатів між Громадянською війною та Першою світовою війною була велика кількість справ, пов'язаних із застосуванням застереження про належну правову процедуру. Більшість науковців дійшли висновку, що розвиток призвів до

створення нової судової доктрини, яка, за загальною угодою, була названа субстантивною належною процедурою. Вони наполягали на тому, що до прийняття Чотирнадцятої поправки положення про належну процедуру було визначено таким чином, щоб воно могло бути єдиною гарантією процесуального права в судовому розгляді. Це старе визначення було названо доктриною про належну процедуру. Чотирнадцята поправка, ратифікована в 1868 році після Громадянської війни, використовує майже ідентичне формулювання, але спрямоване на штати: «жоден штат також не повинен позбавляти будь-яку особу життя, свободи чи майна без належної правової процедури» [90]. «Починаючи зі справи «Барон проти Балтимора» (1833) [51], Верховний Суд твердо підтвердив, що Білль про права діє як обмеження федеральних повноважень, а не державних та місцевих органів влади. До появи Чотирнадцятої поправки Білль про права обмежував лише федеральний уряд. Штат теоретично міг порушувати ті самі права без будь-яких конституційних наслідків. Як стверджує Гілард Річард Леон у своєму дослідженні «Витоки та розвиток належної правової процедури до 1868 року», яке стало класичною роботою саме про правову генезу субстантивної доктрини належної судової процедури від Magna Carta та англійського common law до 14-ї поправки Конституції США [103]: «Роберт Макклоскі чітко розмежував процедуру та субстантивну процедуру. Він заявив, що застереження про належну процедуру зазвичай тлумачилося як таке, що мало на увазі лише процедуру. Це не запобігало позбавленню урядом людини життя, свободи чи власності, а просто гарантувало, що певні стандартні процедури мали б бути виконані до того, як людина була позбавлена прав. У цьому сенсі концепція належної правової процедури не надавала дуже суворого обмеження урядовим повноваженням, оскільки це означало, що лише спосіб, а не об'єкт законодавства, підлягав судовому розгляду». Чотирнадцята поправка усунула цю прогалину, створивши національний ліміт щодо того, як кожен рівень влади повинен ставитися до людей. Чотирнадцята поправка не лише поширила належну правову процедуру на штати. Протягом останніх півтора століття Верховний Суд використовував

своє положення про належну правову процедуру, щоб застосовувати більшість конкретних гарантій, передбачених Біллем про права, також і до урядів штатів. Це називається вибірковою інкорпорацією. Замість того, щоб оголосити весь Білль про права застосовним до штатів, Верховний Суд розглянув окремо індивідуальне право з питання, чи є кожне з них необхідним для належної правової процедури.

У результаті майже всі відомі конституційні гарантії тепер є обов'язковими для органів влади штатів та місцевого самоврядування: свобода слова, право на захист від необґрунтованих обшуків, право на адвоката у кримінальних справах, право на суд присяжних та право зберігати та носити зброю (включено у справі «Макдональд проти міста Чикаго» [127], в якій Верховний Суд постановив, що Друга поправка інкорпорована, тому може застосовуватися в судових процесах проти штатів.). Кілька положень залишаються невиключеними, включаючи вимогу П'ятої поправки щодо великого журі присяжних та обмеження Третьої поправки щодо розквартирування. Однак на практиці вибіркове включення означає, що права на належну правову процедуру є однаковими, незалежно від того, чи маєте ви справу з офіцером міської поліції, чи з федеральним агентом.

Захист належної правової процедури застосовується лише тоді, коли уряд погрожує позбавити однієї з трьох речей: життя, свободи або власності. Якщо дії уряду не стосуються жодного з цих інтересів, належна правова процедура не застосовується.

Життя людини охоплює насамперед фізичне існування, і саме тому підсудні у кримінальних справах, яким загрожує смертна кара, отримують найскладніші процесуальні гарантії, які пропонує правова система.

Свобода виходить далеко за межі ув'язнення в камері. Суди визнали інтереси свободи пересування, права одружуватися, права виховувати дітей та права займатися професійною діяльністю. Дія уряду, яка публічно стигматизує вас і одночасно змінює ваш правовий статус, також може призвести до захисту свободи – суди називають це тестом «стигма-плюс». Самої лише шкоди вашій

репутації недостатньо, але репутації в поєднанні з конкретною втратою (наприклад, звільненням або втратою ліцензії) достатньо.

Власність виходить далеко за межі землі та майна. Якщо у вас є законне право на щось, ви маєте майновий інтерес на це. У справі «Голдберг проти Келлі» [95] Верховний Суд США визнав, що державні виплати, такі як соціальні виплати, є формою власності, як тільки ви маєте на них право, оскільки закон створює статутне право. У рішенні чітко визначено, що «... Фундаментальною вимогою належної правової процедури є можливість бути почутим» (*Grannis v. Ordean*, 234 U. S. 385, 234 U. S. 394 (1914)). Слухання має бути «у змістовний час і змістовним чином». (*Армстронг проти Манзо*, 380 U. S. 545, 380 U. S. 552 (1965)). У цьому контексті ці принципи вимагають, щоб одержувач мав своєчасне та належне повідомлення з детальним описом причин [94]. Така ж логіка застосовується до соціального забезпечення, страхування по безробітті та державної служби, де особу можуть звільнити лише за певних причин. Уряд це може зробити, але лише після забезпечення належної процедури.

Процесуальна належна правова процедура є легшою для розуміння з двох типів: перш ніж уряд позбавить захищеного інтересу, він повинен забезпечити справедливі процедури. Як мінімум, це означає дві речі – повідомлення та можливість бути почутим. Повідомлення означає, що уряд повинен повідомити вам, що він планує зробити та чому, надаючи достатньо деталей та часу для відповіді. Лист із повідомленням «ваші пільги припинено» без пояснення причини не відповідатиме цій вимозі.

Матеріальна належна правова процедура ставить принципово інше питання. Замість «чи дотримувався уряд справедливих процедур?», вона запитує: «чи уряду дозволено це робити?». Закон може пройти через законодавчий орган із переважною підтримкою та бути виконаним за бездоганними процедурами, і все одно порушувати Конституцію, якщо він порушує права, які є поза межами державного регулювання. Сполучені Штати Америки були першими, хто запропонував теорію Монтеस्क'є про поділ влади у

повному обсязі, а потім фактично винайшли доктрину судового перегляду. Судовий перегляд – це динамічний елемент у суттєвій процедурі, без цієї концепції це неможливо. Оскільки європейські судді не мали практики обговорення судового розгляду, те саме стосується і матеріальних процедур, а також елементів, що складають доктрину належної процесуальної процедури.

Ключове питання в будь-якій справі про належну правову процедуру полягає в тому, чи кваліфікується право як «фундаментальне». Структура Верховного Суду, уточнена у справі «Вашингтон проти Глюксберга» [168], вимагає двох речей: по-перше, ретельного опису конкретного права, на яке претендує, і, по-друге, доказу того, що це право «глибоко вкорінене в історії та традиціях цієї країни» та «невід’ємно входить до концепції упорядкованої свободи». Так, у рішенні Верховний Суд США постановив: «Встановлений Судом метод суттєвого аналізу належної правової процедури має дві основні риси: по-перше, Суд регулярно зазначав, що Клаузула спеціально захищає ті фундаментальні права та свободи, які об’єктивно глибоко вкорінені в історії та традиціях цієї країни. Наприклад, «*Moore v. East Cleveland*», 431 U. S. 494, 503 (думка множинності). По-друге, Суд вимагав «ретельного опису» заявленого фундаментального інтересу до свободи. Наприклад, *Ріно проти Флореса*, 507 U. S. 292, 302. ... Твердження відповідачів про те, що заявлений інтерес відповідає справам цього Суду щодо належної правової процедури, якщо не історії та практиці цієї країни, є непереконливим» [168].

Права, які Суд визнав фундаментальними, включають право на шлюб (підтверджене у справі «*Обергефелл проти Ходжеса*»), право керувати вихованням своїх дітей, право на приватність у прийнятті інтимних рішень та право на подорожі. Коли закон обтяжує фундаментальне право, суди застосовують сувору перевірку – уряд повинен довести, що закон вузько спрямований на досягнення переконливого інтересу та використовує найменш обмежувальні засоби з доступних.

Не кожен закон піддається суворій перевірці. Суди застосовують три рівні залежно від того, про яке право чи класифікацію йдеться, а саме: сувора

перевірка застосовується до законів, що обтяжують основні права або спрямовані на підозрілі класифікації, такі як раса. Уряд повинен продемонструвати переконливий інтерес та вузьке застосування. Дуже мало законів витримують цей стандарт. Проміжна перевірка застосовується до законів, що стосуються класифікацій, таких як стать. Уряд повинен продемонструвати важливий інтерес та суттєвий зв'язок між законом та цим інтересом. Аналіз раціональної основи застосовується до законів, які не стосуються основних прав або підозрілих класифікацій. Уряду потрібно лише продемонструвати, що закон раціонально пов'язаний із законною метою. Більшість економічних норм переглядається відповідно до цього поважного стандарту, і більшість з них витримує його.

Рівень перевірки часто є вирішальним. Якщо суд застосовує сувору перевірку, закон майже напевно буде відхилений. Якщо застосовується раціональна основа, закон витримає.

Основним елементом належної правової процедури є концепція верховенства права або правовладдя. Наступною передумовою є концепція обмежених повноважень уряду або закону, що дотримується теорії чи доктрини для встановлення цих обмежень.

Процесуальна належна процедура стосується конституційної вимоги, згідно з якою, коли уряд діє таким чином, що позбавляє людину життя, свободи чи майнового інтересу, ця особа повинна бути повідомлена, мати можливість бути вислуханою та мати право на прийняття рішення нейтральною особою, яка ухвалює рішення. Уряд також повинен продемонструвати, що існує чітко сформульований стандарт поведінки для його дій з достатнім обґрунтуванням. Вимоги, що називаються «фундаментальною справедливістю», захищають людей від несправедливого або надмірного позбавлення інтересів. Однак конкретні процедури, гарантовані Конституцією США, можуть залежати від характеру предмета розгляду, а також від обставин кожної окремої особи. У статті «Певний вид слухання» відомий суддя Генрі Френдлі наводить перелік елементів належної правової процедури для справедливого слухання. Перелік

судді Френдлі залишається дуже переконливим і донині. Цей перелік виглядає наступним чином: нейтральний та неупереджений суд, повідомлення про заплановані дії уряду та заявлені підстави для них, можливість для особи викласти причини, чому уряд не повинен продовжувати заплановані дії, право особи надавати докази, включаючи право викликати свідка, право особи ознайомитися з доказами протилежної сторони, право на перехресний допит свідків протилежної сторони, рішення, що ґрунтується виключно на наданих сторонами доказах, можливість представництва адвокатом, вимога до того, щоб суд підготував протокол наданих йому доказів, вимога до суду підготувати письмові висновки про факти та обґрунтування свого рішення.

У більшості випадків слід аналізувати фундаментальну справедливість дій уряду, щоб визначити, чи виконав уряд вимоги належної правової процедури. Критерії визначення того, чи були виконані вимоги належної правової процедури, залежать від того, чи стосується конкретна дія уряду цивільного чи кримінального провадження. Зокрема, у цивільних справах суди використовують тест на балансування між приватними інтересами, суспільними інтересами уряду та можливістю помилкового позбавлення урядовою процедурою приватного інтересу при оцінці поведінки уряду. З іншого боку, у кримінальних процесах суд розглядає, чи суперечить прийнята урядом процедура поняттю фундаментальної справедливості для аналізу належної правової процедури.

Наукове пізнання у правових дослідженнях, зокрема вивчення методології доктрини «належної судової процедури», відбувається на двох рівнях: теоретичному та емпіричному, що залежить від першого. У сучасній юридичній літературі іноді виділяється ще один самостійний рівень – метатеоретичний (також відомий як світоглядний або парадигмальний), який передує та покладає основу для теоретичного та емпіричного наукового пізнання і визначається світоглядом дослідника. Проблемам, що пов'язані із розумінням доктрини «належної судової процедури», було присвячено низку наукових статей та комплексних розробок. Окремі аспекти цього правового

явища досліджували О.О. Овсяннікова, В.В. Комаров, Н.Ю. Сакара, В. А. Кройтор, В.Ю. Мамницький, Ж.М. Мельник-Томенко, С.В. Шевчук, Б.П. Ратушна [8]. Використання методології доктрини «належної судової процедури» дозволяє повно та всебічно охопити всі складові елементи цього конвенційного стандарту. І з метою створення гарантій реалізації конвенційних вимог до правосуддя необхідно створити такі судові процедури та моделі цивільного, кримінального, адміністративного судочинства, які би забезпечили реалізацію права на справедливий судовий розгляд крізь призму конвенційного стандарту «належної судової процедури». Виокремлення методологічних засад має як науковий, так і прикладний характер, адже саме методологія дозволяє розкрити зміст цього правового феномена, що забезпечуватиме його реалізацію як у законотворчій, так і в правозастосовній практиці, а правильне розуміння змісту доктрини «належної судової процедури» сприятиме унеможливленню порушення права на справедливий судовий розгляд. В той же час, основним складовим, змістовним елементом права на справедливий судовий розгляд, яке притаманне заінтересованим суб'єктам процесуальної діяльності, є належна судова процедура, яка становить собою результат побудови на законодавчому рівні стандартизованої моделі судочинства.

Словосполучення «належна правова процедура» відповідає перекладу англійського виразу «*due process of law*». Загальноприйнятою є думка, що належна правова процедура являє собою надпринцип або базовий принцип, що керує всіма іншими, яких необхідно дотримуватися в процесі [136]. Серед конституційних гарантій однією з найвідоміших є належна правова процедура. Ми маємо намір ґрунтовно проаналізувати цей юридичний інститут конституційного процесу від його далекого зародження, встановивши його фактичну значимість і показавши все, що включає в себе його концепція і його грані дії. Суть належного судочинства полягає в наборі мінімальних гарантій, які мають дотримуватися в будь-якій процедурі, що може вплинути на права або законні інтереси осіб [54].

Що стосується належної правової процедури, яку ми відразу ж називаємо сучасною, а точніше, необхідною в будь-який час і в будь-якому місці, ми окреслимо підхід, який корелює її з сучасним принципом пропорційності або розумності.

Пропонуємо підійти до питання належної правової процедури просто, не забуваючи про її новації та кореляції з іншими принципами. Адже рідко ми знаходимо прохання, думку або рішення, в якому його не вихваляють, не хвалять або наполегливо домагаються і все це, як ми побачимо, вкрай заслужено.

Першою правовою системою, яка мала б справу з цим принципом, була Велика хартія вольностей короля Джона Лекленда від 15 червня 1215 року, коли її стаття 39 посилялася на *legem terrae*, термін, який пізніше перекладався англійською мовою як право землі, без згадки, однак, відомого нам сьогодні виразу, належної правової процедури.

У 1354 році, ще в Англії короля Едуарда III, у відомому Вестмінстерському статуті про вольності Лондона, невідомим законодавцем було використано остаточний вираз [135] і, що важливіше, цей текст був включений до положень загального права. Слід, однак, визнати, що протягом усього цього часу інститут був чисто формальним, якщо його використовувати, і без виразності.

Конституція Сполучених Штатів Америки, де належна правова процедура була розвинена, спочатку не має справи з інститутом, про що прямо йдеться в її поправках, в 5-й і 14-й поправках. У п'ятій поправці, про яку йде мова, положення про належну правову процедуру вперше з'явилося поряд з тричленом «життя, свобода і власність», а в чотирнадцятій - воно зазнало великої трансформації-еволюції, воно також стало означати «рівність у законі», а не тільки «перед законом», крім того, позначало його ефективне використання. Такі зміни були зумовлені тенденцією слідувати за еволюцією конституцій деяких штатів, таких як Меріленд, Пенсільванія і Массачусетс, які вже мали гарантію *in testilla*, оскільки, в свою чергу, супроводжували Декларації прав

колоній Вірджинії, Делавера, Північної Кароліни, Вермонту і Нью-Гемпшира, пізніше перетворених в федеративні штати.

У Сполучених Штатах Америки знаковою правовою процедурою є 5-та поправка до Білля про права, яка набула чинності в грудні 1791 року. Звідти належна правова процедура перетворилася на режим, в якому вона перебуває сьогодні, охоплюючи не лише процесуальні чи процедурні гарантії (процесуальна належна правова процедура), а й дотримання матеріального характеру (матеріальна належна правова процедура). Сьогодні Верховний Суд докладає зусиль для забезпечення належної правової процедури, прагнучи вирішити питання, пов'язані з істотною рівністю осіб (рівним захистом законів).

Використання словосполучення «належна правова процедура» вперше зустрічається в 1354 році, коли король Едуард III, слідуючи старій традиції, підтверджує закони країни і, серед них, Велику хартію вольностей. У тексті Едуарда III говориться, що «жодна людина з будь-якого стану або стану, якою б вона не була, не може бути вигнана з землі або володіння, або знущення, або ув'язнена, або позбавлена спадщини, або засуджена до смерті, без попереднього примусу відповідати належній правовій процедурі». З плином часу право приймати закони в країні перейшло від короля до парламенту. І обов'язок поважати їх, який вже зачіпав народ, став зачіпати короля все більше і більше. Таким чином, еволюція належного процесу в Англії пов'язана з владою народу приймати закони і обов'язком всіх поважати їх. По суті, англійський король визнав зміст документа лише тому, що на нього тиснули дворяни, які хотіли послабити за допомогою виставленого на розгляд Білля про права авторитаризм, якого зазнав англійський народ у зв'язку з монархією. Англійські барони приєдналися до Церкви, представленій архієпископом Кентерберійським, і утворили Армію Божу і Святу Церкву. Це був переломний момент, який забезпечив гарантування прав особистості перед державою. Тому підкреслюється, що монарх не мав наміру гарантувати права своїх громадян, і, крім того, бенефіціарами такого ставлення були відразу меншість, тобто дворяни і представники духовенства. Спочатку принцип належної правової

процедури був відомий як «право землі», тобто природні права, які були перераховані в Великій Хартії вольностей, могли бути обмежені державою тільки за допомогою процедур, прийнятих суспільством загального права відповідно до прецедентів, а останні досягалися за допомогою фактичних рішень, які формували поведінку і правила цієї громади. Що має значення щодо англійського походження, так це те, що історичний факт мав великий вплив і, нарешті, був використаний як параметр у сучасних конституціях.

Вчені час від часу тлумачили рішення лорда Коука у справі доктора Бонема як таке, що передбачає можливість судового перегляду, але до 1870-х років лорд Кемпбелл відкидав судовий перегляд як «дурну доктрину, яка нібито була викладена позасудовим шляхом у справі доктора Бонема ..., головоломка [з якої] варто було б посміятися» [138]. Не маючи повноважень судового перегляду, англійські суди не мали засобів, за допомогою яких можна було б оголосити урядові статuti чи дії недійсними через порушення належної правової процедури [107]. На відміну від цього, американські законодавці та посадові особи виконавчої гілки влади практично не мали засобів, за допомогою яких можна було б скасувати судові визнання законів або дій недійсними як порушення процесуальних прав, за єдиним винятком пропозиції конституційної поправки, яка рідко буває успішною [168]. Як наслідок, англійське та американське право розійшлися. На відміну від своїх англійських колег, американські судді стали дедалі наполегливішими щодо дотримання належного процесуального права. У свою чергу, законодавча та виконавча гілки влади навчилися уникати таких протистоянь, насамперед, адаптуючи статuti та дії виконавчої влади до конституційних вимог належного процесу, розроблених судовою владою [107].

У 1977 році англійський професор політології Ілберт Кортні пояснив ситуацію в Англії для американських юристів: «Американського конституційного юриста цілком може здивувати невловимість посилань на термін «належна судова процедура» в загальному корпусі англійської юридичної праці... Сьогодні ніхто не знаходить місця, присвяченого належній

процесуальній процедурі в законах Англії Холсбері, в коментарі Стівена або в законі і звичаї Конституції Ансона. Ця фраза не містить запису в таких роботах, як «Судовий словник Страуда» або «Юридичний лексикон» Вартона» [139].

Дві подібні концепції в сучасному англійському праві – це природна справедливість, яка, як правило, застосовується лише до рішень адміністративних установ і деяких типів приватних організацій, таких як профспілки, і британська конституційна концепція верховенства права, сформульована А. В. Дайсі та іншими. Однак жодна концепція не відповідає ідеально американській концепції належної правової процедури, яка наразі містить багато неявних прав, яких немає в стародавніх чи сучасних концепціях належної судової процедури в Англії.

Коли північноамериканські колонії вирішили об'єднатися і утворити Сполучені Штати Америки, було вироблено Конституцію, однак вона не була ратифікована багатьма штатами, так як в ній не було чітких положень про права особистості, і це відкривало простір для авторитаризму штатів. Тому федералісти запропонували ратифікувати американську Конституцію і внести до неї поправки з питань, пов'язаних із заявленими правами. Так, в 1789 році Джеймс Медісон вніс в Конгрес ряд поправок, і десять з них були перетворені в Білль про права. Труднощі, з якими зіткнулися в той час, полягали в тому, що штати, володіючи автономією і власними конституціями, не бажали і мали обмеження з декларацією прав, що містяться у Федеральній конституції. Через деякий час, у 1868 році, було прийнято Чотирнадцяту поправку до національного порядку, а потім і закріплення пункту належного процесу. Зміст цієї поправки стверджував, що «жодна особа не повинна... позбавлений життя, свободи або власності, без належного процесу», тобто «жодна людина не може бути позбавлена свого життя, свободи або власності без належної правової процедури». П'ята поправка до Конституції США також використовується як посилання на принцип належної правової процедури, її змістом є право зберігати мовчання і не свідчити проти себе; У ньому не йдеться так конкретно

про те, яким буде цей пункт, але дата його публікації є тією, яка використовується як віха у визначенні предмета, а саме 1789 рік.

Значення належної правової процедури широкі і не обмежується одним поняттям. Це застереження, яке розділяється, створюючи інші нові гарантії та конкретні права, пов'язані зі сторонами та самим процесом у межах юрисдикційних відносин. По суті, це важливий надпринцип демократичного верховенства права, який слугує інструментом для подолання несправедливості.

Належна правова процедура гарантує ряд інших постулатів з автономними поняттями і вживаннями в національному правопорядку. Її наслідками, наприклад, є принципи змагального судочинства, повного захисту, мотивованість судових рішень, недопустимість доказів, отриманих незаконним шляхом, принцип гласності процесуальних дій та право на замовчування. Це є наслідками належної правової процедури, які допомагають гарантувати не лише захист індивідуальних інтересів, а й колективних і дифузних інтересів.

У континентальній Європі прикладом для Іспанії та Португалії послужили країни з величезною науковою глибиною процесуального права.

Всесвітня декларація прав людини (Париж, 1948 р.), 6-та Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (Рим, 1950 р.) і Міжнародний пакт ООН про громадянські і політичні права (1966 р.) закріплюють індивідуальний захист і гарантії, які позначають прийняття цього принципу.

Тлумачення належної правової процедури у Великій Британії є більш обмежувальним. Незважаючи на різні судові думки, нинішнє розуміння полягає в тому, що акти британського парламенту не підлягають судовому контролю, за винятком належної правової процедури. Британська правова система має й інші принципи, які мають на меті, наприклад, гарантувати еквівалент американської належної правової процедури в адміністративних та виконавчих сферах.

В Австралії, також через те, що вона має парламентський уряд, що спричиняє певну суміш між законодавчою та виконавчою гілками влади, розуміння належної правової процедури також дещо обмежене. Окремі

законодавчі акти не підлягають розгляду судовими органами, що може спричинити обмеження належної правової процедури. У Конституції немає згадки про належну правову процедуру, а отже, доктринальне тлумачення в сенсі розуміння належної правової процедури лише в судовій сфері, відрізняється від того, що спостерігається в США та бразильській правовій системі.

У доктрині є підсвідома критика прямого включення цього принципу в конституційний текст. Така критика не в тому сенсі, що в ній не було необхідності або що принцип цього не заслуговував, а через надмірність, яка впливала б із прямого посилення на належну правову процедуру після перерахування всіх конституційних процесуальних принципів і прав. Однак країни, які вже мали незадоволення від диктатур і військових переворотів, такі як наша, знають про важливість Конституції, яка чітко містить фундаментальні гарантії, що впливають із правового процесу. Доведена практично до кінця списку, належна правова процедура спрямована на об'єднання інших гарантій, але не як скорочення, а як непохитну підтримку.

Змістовний зміст положення про належну правову процедуру, безсумнівно, є «аморфним і загадковим, який вичерпається більше почуттями та інтуїцією, ніж чисто раціональними методами інтелекту» [42].

Цей зміст, який можна знайти лише в нашій останній доктрині, не є новим для американців, які довгий час зосереджувалися на належній правовій процедурі. У витягу з висновку, висловленого у справі «Антифашистський комітет проти Макграфта» [111] суддею Верховного суду США Феліксом Франкфуртером: «Належна правова процедура» є продуктом історії, розуму, потоку минулих рішень і непохитної впевненості в силі демократичної віри, яку ми сповідуємо. «Належна правова процедура» – це не механічний інструмент. Це не стандарт, це – процес. Це тонкий процес адаптації, який неминуче передбачає здійснення суджень тими, кому Конституція доручила розгортання цього процесу» [82].

Належна правова процедура довгий час замислювалася і концептуалізувалася як опора процесуального права, прагнучи пристосувати процес до очікуваного ритуалізму, практично заплутавши себе з принципом законності. Воно набуло значної сили в кримінальному процесуальному праві, але вже поширилося на цивільний процес і навіть на адміністративне судочинство. На новій фазі вона опиняється в області матеріального права.

«Належна правова процедура як конституційний принцип означає сукупність гарантій конституційного ладу, які, з одного боку, забезпечують сторонам реалізацію своїх повноважень і повноважень процесуального характеру, а з іншого боку, легітимізують саму судову функцію» [147].

Існує два аспекти, на яких зосереджується належна правова процедура: належна процесуальна процедура та належна правова процедура по суті. Процесуальна належна процедура, яку також називають процесуальною належною правовою процедурою, вважається більш обмеженою, ніж належна матеріальна процедура, і характеризується простим правилом поваги до раніше регламентованої процедури. Незважаючи на невеликий обсяг, цей аспект належної правової процедури більше використовується доктриною і користувачами Закону, можливо, саме через слово «процес» досліджуваного принципу, він був лише недостатньо вживаний в цьому сенсі.

Положення про належну правову процедуру в американському конституційному праві на першому етапі (5-та поправка), як добре відомо, відноситься лише до гарантій процесуального характеру, власне так званих, що стосуються права на справедливе судочинство, процедур, впорядкованих такими принципами, як у сфері кримінального процесу (законодавчий акт, який має значення для визнання особи винною у вчиненні злочину та судового розгляду, в якому йому гарантується достатній захист) та ретроактивні закони (право *ex post facto*), крім заборони примусового самозвинувачення, двічі судового розгляду за одним і тим самим фактом та право на повний захист і змагальний процес.

Матеріальна належна правова процедура - це прояв належної правової процедури в матеріальній сфері. Сфера його застосування розглядається ширше, ніж процесуальна сторона, оскільки він проявляється у всіх галузях права (адміністративному, цивільному, господарському, податковому, кримінальному тощо).

Матеріальна належна правова процедура захищає матеріальне право громадянина, перешкоджаючи закону в загальному розумінні або адміністративному акту порушувати права громадянина, такі як життя, свобода і власність, інші, що впливають з Конституції або внесені в неї.

Верховний суд США розуміє, що він має право розглянути будь-який закон і визначити, чи є він законним, не зловживанням державною владою.

Карлос Веллозо ухвалив рішення, яке в кількох словах передає сутність матеріального аспекту належної правової процедури: «належна правова процедура з матеріальною належною правовою процедурою - становить межу для законодавчої влади в тому сенсі, що закони повинні розроблятися зі справедливістю, повинні бути наділені розумністю і раціональністю, повинні зберігати, як стверджував У. Холмс, реальний істотний зв'язок з метою, яка повинна бути досягнута» [135].

Незважаючи на непохитну важливість принципу належної правової процедури, деякі національні процесуалісти задовольняються лише дотичною до його історичної еволюції. Посилаються на нього приблизно в таких термінах: що він бере свій початок в англосаксонському праві, але національні конституції завжди приймали його, але тільки в Конституції 1988 року він був прямо зведений до конституційної категорії. Статичне визначення для інституту є складним, якщо не неможливим, оскільки воно не повинно обмежуватися заздалегідь встановленими поняттями, воно повинно адаптуватися до нових прав, що впливають з мінливості та соціального прогресу. Він вважається основоположним принципом, оскільки тісно пов'язаний з усіма іншими принципами, що застосовуються до процесу, а

також забезпечує здійснення цих прав проти перешкоджаючих фактів, таких як закони або несправедливі адміністративні акти.

С. Нестеренко зазначає, що «належна правова процедура – це правовий принцип, який передбачає, що жодна вільна людина не може бути заарештована, або ув'язнена, або позбавлена свободи, або оголошена поза законом, або вислана, або тим чи іншим чином обмежена у правах, що влада не вчинить або не накаже вчинити дії проти неї, за винятком дій, передбачених чинним законом [23]. Належна правова процедура є невід'ємною умовою реалізації державними органами функції розгляду і вирішення спорів, коли їх рішення потенційно може обмежити громадянські свободи. Призначенням процедурного порядку в праві є забезпечення та захист прав, свобод та законних інтересів людини, гарантування уникнення свавілля органів державної влади. Тому визначення чітких критеріїв належності юридичної процедури, має важливе значення для практичної реалізації правових приписів».

Як розсудливо зазначалося в літературі з цього питання, поняття «справедливий судовий розгляд» - це той, який майже неможливо визначити через «особливі умови, в яких він виник між константи основних прав і свобод у сучасних правових системах» [118].

Значення, що надається цьому принципу справедливості в цілому відповідають уявленням про справедливість, повагу до прав інших, рівність усіх перед справедливістю та неупереджене вирішення проблем, що віднесені до судді.

Таким чином, вважаємо, що з юридичної точки зору можна говорити про дві грані принципу: матеріальну, яка, власне, пов'язана з вимогами сторін і правом, що розглядається, і процесуальну, яка пов'язана зі способом вирішення судом спору.

Як уже згадувалося, румунський теоретик І. Делеану [79] через вимоги, які передбачає справедливий судовий розгляд, справедливість об'єднує в органічній одиниці всі складові доброго здійснення правосуддя, керуючи всіма етапами процесу, починаючи з його ініціювання і закінчуючи ефективним

виконанням отриманого судового рішення, незалежно від його характеру або ступінь юрисдикції або характер спору, що передається на розгляд суду. Оцінений таким чином, власний капітал, хоча і еквівалентний «баланс» означає більше, ніж «справедлива пропорція» між сторонами в процесі. Це також означає справедливість, неупередженість, об'єктивність, лояльність, судову активність, стриманість та неупередженість, культивування довіри до правосуддя або, іншими словами, справжню процесуальну демократію.

Оскільки поняття належного судового розгляду не визначено в жодному з міжнародних актів, зазначених вище, сформулювати визначення з цього приводу та визначити мінімальні правила справедливого судового розгляду випало на доктрину та юриспруденцію.

З систематичного аналізу вивченої спеціалізованої доктрини ми з'ясували, що думки з цього питання не є унітарними, саме тому ми запропонували відобразити якомога більше думок, щоб виявити формулювання, яке в результаті буде максимально вдалим.

Так, французький вчений Фредерік Сюдре, аналізуючи рішення Європейського суду з прав людини, намагається визначити суть права, закріпленого в статті 6 Конвенції, таким чином: «Право на справедливий суд закріплює основоположний принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Визнаючи право на справедливий суд як «видатне» місце в демократичному суспільстві, європейський суддя закріплює його як один із принципів, що складають базову структуру європейської публічної політики прав людини». [161] Далі автор зазначає, що в системі Європейської конвенції [69] право на справедливий судовий розгляд можна розглядати у двох значеннях, а саме: у широкому сенсі (*lato sensu*) та обмеженому (*stricto sensu*).

Lato sensu, воно включає всі гарантії, встановлені ст. 6, зокрема право кожної особи бути судимою судом, встановленим законом, незалежним і неупередженим, у публічний, справедливий і розумний строк, щодо її цивільних прав і обов'язків або щодо будь-якого кримінального обвинувачення (пункт 1) ; право будь-якої особи, обвинуваченої у вчиненні злочину, вважатися

невинуватою, доки її вину не буде встановлено в законному порядку (через остаточне рішення суду, пункт 2); право будь-якого обвинуваченого бути поінформованим про характер і причину висунутого проти нього звинувачення (пункт А), право розпоряджатися часом, необхідним для формулювання свого захисту (пункт b), право на обраного захисника або якщо він не має достатніх матеріальних засобів, право на безкоштовний захист захисником *ex officio* (літера С), право допитувати свідків обвинувачення та свідків захисту на тих же умовах, як вираження рівність сторін (літера D), право на допомогу перекладача, якщо він не розуміє та не володіє мовою, якою проводиться судові засідання (літера E), пункт 3».

Stricto sensu, зміст ст. 6 складається в основному із загальних гарантій, перелічених у пункті 1, які надають змісту загальному праву на справедливий судовий розгляд у цивільних і кримінальних справах. Ці гарантії бувають двох типів: явні, ті, що стосуються законності, незалежності та неупередженості трибуналу, відповідно, вимога, щоб рішення було винесено протягом розумного терміну, було публічним і справедливим, і неявні, що стосуються безперебійного перебігу процесу. засновані на судовій процедурі, такі як право на справедливий розгляд (справедливе слухання) з його аспектами - явка на слухання та змагальність процедури; доступ до суду; рівність сторін; мотивування судових рішень; повний контроль юрисдикції; право не свідчити проти себе; право на правову безпеку.

Інший французький дослідник – Ж. Л. Шар'є [61] – до якого приєдналися деякі представники румунської доктрини, такі як К. Барсан, віддає перевагу окремому підходу до цих гарантій, а саме: з одного боку, перелічені в ст. 6 абз. 1 - як надання змісту загальному праву на справедливий суд у цивільних і кримінальних справах і, з іншого боку, у справах, перелічених у ст. 6 абз. 2 та у ст. 6 абз. 3 – як конкретні гарантії права на справедливий суд у кримінальних справах. У цьому сенсі зазначається, що вимоги справедливого судового розгляду стосуються, по-перше, «цивільних прав і обов'язків» і «будь-якого обвинувачення у кримінальних справах». По-друге, для захисту своїх цивільних

прав і від будь-якого кримінального звинувачення кожна особа має право на суд, тобто їй повинна бути надана можливість звернутися до суду, який відповідає певним якостям, а саме: є незалежним і неупередженим; суть цієї гарантії надається правом на суд. По-третє, сам процес, у якому обговорюється «цивільне право чи обов'язок» чи «кримінальне звинувачення», вимагає наявності інших гарантій, а саме: справедливості процедури, у розумінні Конвенції, публічного обговорення справи та проведення процесу «протягом розумного терміну» [52].

Британський дослідник Дж. Макбрайд, також не дає визначення поняття справедливого судового розгляду, а посилається на вимоги, які становлять зміст цього поняття, зазначаючи, що ці вимоги необхідно розділені на дві категорії, а саме ті, які прямо регулюються в статті 6 ЄКПЛ (вільний доступ до правосуддя, незалежність і неупередженість суду, публічність дебатів), і ті, що були закріплені в судовій практиці Європейського суду. як вимоги, що випливають із статті 6 ЄКПЛ (рівність сторін, обов'язок обґрунтувати рішення тощо).

Однак у великій праці, присвяченій праву на справедливий суд, (*Droit processuel. Droit commun et droit compare du proces equitable*), розроблений групою авторів, представників європейської доктрини (С. Гінчард, К. Шайней, С. Делікостопулос, Ф. Ферран та ін.) [99] сформульовано визначення аналізованого поняття, яке, на наш погляд, вдало розкриває його квінтесенцію, а саме: «Справедливий процес — це збалансований процес між усіма сторонами, маючи в справедливості ідеал справедливості, якого можна досягти шляхом дотримання певних гарантій».

Баланс між сторонами процесу лише посилається на традиційний образ справедливості, символізований терезами з двома збалансованими пластинами. Цитовані автори мали на увазі, перш за все, термінологічні міркування - справедливість, що передбачає баланс і рівність - таким чином зберігаючи ідею балансу, щоб пояснити, що сьогодні являє собою справедливий суд. Таким чином, було сказано, що бажання забезпечити такий процес для кожного учасника судового процесу пов'язане із загальним і загальним поняттям

«основоположних гарантій належного правосуддя», ілюстрації якого видно в публічному характері дебатів, вимозі незалежний і безсторонній суд, вимога розумного строку тощо.

У спеціалізованій літературі з Румунії численні автори представили себе на тему справедливого процесу та гарантій його досягнення. Так, конституціоналіст і процесуаліст І. Делеану зазначає, що [79] право на справедливий суд є сумарним процесуальним правом, яке охоплює та формулює всі процесуальні гарантії, запропоновані ст.6 Європейської конвенції, фундаментальне фундаментальне право з власним значенням і наслідками. Водночас автор наголошує, що право на справедливий суд перебуває під захистом віртуального контролю конституційності, а також можливий контроль умовності. Компоненти *grosso modo* справедливого процесу, на думку професора І. Делеану, можна підсумувати як: доступ до правосуддя, як один із аспектів права на суд; організація і склад суду та проведення судового процесу, одним словом, належне здійснення правосуддя; ефективне виконання судового рішення [79].

Однак слід зробити два зауваження: перше - право на справедливий суд перешкоджає іншим правам, передбаченим ст. 6 Конвенції, стосовно деяких з них справедливість розкриває їхнє значення, будучи, таким чином, їх пояснювальною передумовою, а також їхньою основою; або навпаки, інші права,— як специфічне повторюване явище конвенційної системи, оцінка справедливості часто передбачає не лише перевірку активного чи пасивного втручання держави у сферу процесуальних норм, а й у сферу матеріальних норм, особливо шляхом балансування інтереси, які переслідує відповідна держава [70].

Зі сказаного випливає, що румунський дослідник І. Делеану сприймає право на справедливий суд як концепцію, яка зосереджує всі процесуальні гарантії, надані учасникам судового процесу ст. 6 Європейської конвенції та, відповідно, національними нормами першочерговими є конституційні

положення, а саме: вільний доступ до правосуддя, здійснення правосуддя лише судами, право на захист, гласність дебатів.

Професор Р. Чіріца [63] розглядає справедливий процес, аналізуючи загальні процесуальні гарантії, не розділяючи їх, беручи до уваги наступні важливі рівні: доступ до правосуддя, нейтральність суду, швидкість процедури, публічність процесу, рівність сторін і гарантії у кримінальних справах.

І останнє, але не менш важливе, аналізуючи внесок доктринерів М. Удрою та О. Предеску [164], також спостерігається підхід до справедливого процесу, трактуючи вимоги Конвенції щодо справедливості. процедури, без класифікації впливаючих гарантій з текстів цього міжнародного акту.

На думку дослідника в галузі фундаментальних прав людини Р.М. Бестеліу [53], право на справедливий суд – це право, яке через своє утвердження забезпечує зв'язок між правами людини та верховенством права, що характеризується усуненням свавілля та верховенством права, яке можна визначити як сукупність процесуальних гарантій, що дозволяють посилити більшість прав, захищених міжнародними документами.

Румунський доктринер М. Дамашін [74] в одній зі своїх праць, присвяченій праву на справедливий суд у кримінальних справах, визначає справедливий суд як принцип застосування як з точки зору організації правосуддя (особливо враховуючи вимогу незалежності суддів), а також щодо функціонування правосуддя (шляхом забезпечення вільного доступу, гласності, змагальності та подвійної юрисдикційної інстанції. Автор підкреслює, що загальні принципи організації та функціонування правосуддя є сукупністю суттєві норми, передбачені в Конституції та в окремих органічних законах, які становлять основу організації правосуддя, з метою забезпечення його функції - вирішення спорів, що виникають між суб'єктами права, або вирішення їх запитів відповідно до умов закон - для захисту осіб від образливих проявів публічної влади та охорони, за допомогою спеціальних засобів, порядку. Освячення та дотримання цих правил визначає кристалізацію та основу

юрисдикційної діяльності, яка, за покликанням і остаточною, повинна завершуватися проголошенням закону.

У світлі цих міркувань не можна не помітити думку деяких відомих румунських конституціоналістів І. Мурару та Е.С. Тенесеску, які вважають, що право на справедливий суд є основоположним принципом реалізації справедливості, поряд із принципами законності, належного здійснення правосуддя, вільного доступу до правосуддя, гласності судового розгляду, неупередженості судді, відповідно пропорційності у застосуванні санкцій [134].

У цьому ж руслі, але в узагальнюючому аспекті, конституціоналіст Т. Драгану [84], аналізуючи поняття верховенства права, звертає увагу на його складовий елемент – юрисдикційні органи, діяльність яких повинна бути спрямовані на повагу до прав і свобод, властивих людській природі. Як наслідок, право на справедливий суд є суттєвим структурним елементом верховенства права через необхідність застосування владою принципу верховенства права. У цьому сенсі концепція верховенства права неминує передбачає врахування вимоги дотримання основних прав і, неявно, справедливості судових процедур.

Незважаючи на труднощі, які зустрічає доктрина щодо визначення поняття права на справедливий судовий розгляд, що є результатом злиття двох досить різних правових систем – континентальної та англосаксонської –, ситуація сторін у судовому процесі з практичної точки зору з точки зору, не зачіпається, а, навпаки, сприяє, і це пов'язано з принципом, який постійно застосовує ЄСПЛ у своїй юриспруденції, забезпечення прав «ефективним і конкретним» способом, а не «ілюзорним і суто теоретичний». Усі висновки, висвітлені в дослідженні, привели нас до власного формулювання концепції справедливого судового розгляду, яка, на нашу думку, є основоположним принципом громадського порядку, покликаним забезпечити процесуальний баланс сторін і законність процедури шляхом дотримання деяких гарантій, які передбачають доступ, вільний доступ до правосуддя, публічний характер дебатів, що проводяться в межах розумного строку, незалежним судом і

неупереджена, встановлена законом, із забезпеченням права на захисника та винесенням вмотивованої постанови.

Говорячи про виміри належної правової процедури, можна зрозуміти її подвійну конотацію: формальну, яка пов'язана з повагою до основних, формальних або процесуальних гарантій у процесі, таких як право на захист, право на належну мотивацію, право на множинність інстанцій тощо; а також матеріальна, яка пов'язана з дотриманням приписів справедливості та розумності за допомогою суджень про пропорційність, заборону свавілля та ін.

Через вивчення належного процесу та його вимірів розглядаються як формальні, так і матеріальні порушення, як ідеальний метод аналізу змісту належної правової процедури. Ми вважаємо цей момент надзвичайно важливим, оскільки враховуються не лише процедурні, а й суто формальні аспекти процесу; але більш вичерпний розгляд негативних наслідків різних принципів і цінностей, які Конституція захищає однаково; її якості як фундаментального права, що приписує їй як об'єктивний, так і суб'єктивний аспект, який має бути захищений і дотриманий в одному вимірі.

Правда полягає в тому, що наразі судді (незалежно від того, до якої правової системи вони належать) консультуються та використовують судову практику для прийняття своїх рішень та їх обґрунтування. Судова звичка переглядати те, що було сказано – і навіть те, що вони самі сказали – у попередніх справах, які можуть бути аналогічними, може ґрунтуватися на кількох причинах: людська природа, яка схильна дивитися в минуле для вирішення майбутніх проблем; лінґва розібрати правову проблему з нуля; намір не допустити скасування вироку судом вищої інстанції; визнання повноважень судді, який його виніс попередній; переконання, що сказане раніше іншими суддями зобов'язує його; або дотримання правової норми, яка накладає обов'язок дотримуватися прецеденту. Правда полягає в тому, що незалежно від конкретної причини, яка надихає цю судову звичку, це перевірена практика як у країнах загального права, так і в країнах цивільного права, і в силу цього вона заслуговує на визнання та вивчення.

Методологія фактично складається з розмежування та аналізу численних проявів, які прецедент приймає в даній правовій системі, на основі пояснення та розвитку «вимірів прецеденту». Вивчення кожного з цих вимірів означатиме не лише термінологічний і концептуальний підхід, необхідний для адекватного розуміння доктрини прецеденту, але також ілюстрацію кожного виміру в різних правових системах і навіть його варіації в межах однієї системи.

Належна правова процедура є основоположним правом, що застосовується до сфери приватних правовідносин, оскільки, будучи способом виробництва правових норм, вона допускає широке зобов'язання окремих осіб до встановлених у них основних прав, завдяки чому суб'єктами цих прав може бути не тільки держава, а й усе суспільство.

Витоки належної правової процедури, як керівного принципу юрисдикції, були 15 червня 1215 року в англійській Великій хартії вольностей, ратифікованій королем Джоном «безземельним». Стаття 39 подає перше посилання на цей принцип. «*Per legem terrae*» це вислів, який був першою ідеєю того, що зараз називається належною правовою процедурою.

Формальна належна правова процедура, що передбачає дотримання процесуальних гарантій, що забезпечують реалізацію процесуальних прав та повноважень. «Під цією формулою розуміють сукупність конституційних гарантій, які, з одного боку, забезпечують сторонам реалізацію їх процесуальних повноважень і повноважень, а з іншого – є необхідними для правильного здійснення юрисдикції. Гарантії, які не лише служать інтересам сторін, як суб'єктивні публічні права (або процесуальні повноваження та здібності) сторін, але й налаштовують, перш за все, забезпечення самого процесу, об'єктивно розглядаючись, як легітимізуючий фактор для здійснення юрисдикції» [96].

Належна правова процедура породжує по суті належні результати, що є результатом застосування принципів пропорційності та розумності, висуває не лише формальні вимоги, а й обґрунтовані результати.

Питання належної правової процедури дуже часто фігурували в юриспруденції Міжамериканського суду з прав людини [148] як спірних, так і консультативних. Перший наділений обов'язковою силою для цілей справи *sub judice*, а також трансцендентним у формуванні національних норм, резолюцій і практики, а другий служить відповідним критерієм для тлумачення міжнародних положень, що застосовуються в американських державах. Деякі автори трактатів і деяких національних юрисдикційних рішень вважають, що консультативні висновки також мають обов'язкову силу, хоча ця думка не є переважаючою в широкій галузі доктрини і в рішеннях самого суду.

Європейський суд також свідчить про велику кількість питань, пов'язаних з належною правовою процедурою, з великим акцентом на кримінальному аспекті. Деякі національні аналітики звертають увагу на частоту справ, що розглядаються цим судом з питань винесення рішення [120], а також на частоту справ, що розглядаються національною юрисдикцією згідно зі статтею 6 Конвенції 1950 року, що стосуються нас сьогодні.

Право на належну правову процедуру завжди повинно прагнути до рівності, неупередженості, поваги, правди, справедливості і законності і правильного застосування законів в рамках поваги до людської гідності, що розуміється як прогресивна і методична діяльність, яка повинна здійснюватися відповідно до заздалегідь встановлених правил, результатом якої буде диктат індивідуальної норми поведінки (будь то виправдувальний вирок або засудження). для того, щоб заявити про застосовність матеріального права до конкретного випадку.

Учена Л.Г. Матвеева зазначає, що «доктрина правової процедури неодноразово використана в практиці Конституційного Суду України. Наприклад, у рішенні Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 р. у справі щодо відповідності Конституції України Закону України «Про засади державної мовної політики» Конституційний Суд наголошує, що дотримання встановленої Конституцією України процедури розгляду, ухвалення та набрання чинності законами є однією з умов легітимності законодавчого

процесу, у випадку її порушення конституційному контролю підлягає не зміст закону, а встановлена Конституцією України процедура його розгляду та ухвалення. Конституційний Суд підкреслює прямий зв'язок дотримання «належної процедури» та гарантій прав і законних інтересів людини і громадянина, фактично надав процедурним принципам владного обов'язкового значення. Отже, якщо порушена належна правова процедура прийняття правового акту будь яким органом державної влади, такий акт є неконституційним» [18].

В.В. Михайленко вказує, що «в теоретичному аспекті «належна правова процедура» – це сформована англосаксонською правовою традицією форма здійснення правосуддя, яку утворюють сукупність гарантій прав людини процесуального характеру, спрямовані на досягнення процедурної справедливості правосуддя. До гарантій, які у своїй сукупності формують належну правову процедуру, відносяться право на судовий захист, право на ефективне розслідування; право на швидкий суд; право на публічний суд; право на неупереджений суд (ніхто не може бути суддею у своїй справі; право на суд неупереджених присяжних; право на змагальний процес; презумпція невинуватості; право не свідчити проти себе; право на допит в суді свідків обвинувачення; право на допомогу адвоката під час судового розгляду; право бути вислуханим; право не піддаватися двічі покаранню за один й той самий злочин; право на безпосередній процес; право на безперервний процес (принцип сконцентрованості (безперервності) судового засідання; право на оскарження. Виходячи із цих складових, стає очевидним, що «належна правова процедура» – це комплексна категорія, яка має безпосередній зв'язок з засадами кримінального провадження і концепцією верховенства права» [19].

Відповідно до твердження В.В. Городовенка «концепція належної правової процедури відсутня у тексті Конституції України, однак значна кількість її складників є важливими принципами права і набуває свого реального втілення в сфері судової влади. Розглядаючи належну судову процедуру, він вказує, що вона є більш широким поняттям і включає як

процесуальні гарантії захисту особистих прав, так і правові механізми обмеження свавілля держави в особі її органів і посадових осіб (насамперед шляхом оскарження їхніх дій до суду)» [9].

Оксфордський професор Д. Галліган у своїх працях зазначає, що «процедури» - це кроки, які вживаються, або способи, які застосовуються для прийняття рішення та запроваджують дії або вирішують справу певним чином в юридичному або адміністративному контексті, а «процес» -це зручний загальний термін, який включає сукупність процедур стосовно рішення чи дії [91].

У теоретичному аспекті «належна правова процедура» – це форма здійснення правосуддя, яку утворюють сукупність гарантій прав людини процесуального характеру, спрямовані на досягнення процедурної справедливості правосуддя. До гарантій, які у своїй сукупності формують належну правову процедуру, відносяться право на судовий захист, право на ефективне розслідування; право на швидкий суд; право на публічний суд; право на неупереджений суд; право на суд неупереджених присяжних; право на змагальний процес; презумпція невинуватості; право не свідчити проти себе; право на допит в суді свідків обвинувачення; право на допомогу адвоката під час судового розгляду; право бути вислуханим; право не піддаватися двічі покаранню за один й той самий злочин; право на безпосередній процес; право на безперервний процес; право на оскарження.

Застосування належної процедури є одним із складових елементів принципу верховенства права та передбачає, у тому числі, щоб повноваження органів публічної влади були визначені приписами права, і вимагає, щоб посадовці мали дозвіл на вчинення дії, і надалі діяли в межах наданих їм повноважень.

Застосування належної правової процедури у кримінальному провадженні це встановлені кримінальним процесуальним законодавством способи реалізації норм кримінального процесуального права, що забезпечують досягнення цілей правового регулювання кримінальних процесуальних

відносин у сфері порядку досудового розслідування та судового розгляду. Воно означає не лише те, що всі дії процесуальних суб'єктів мають відповідати вимогам закону, а й те, що в такому випадку це завдання розчиняється в приписах засади законності. Такі дії мають виникати із наявних повноважень і перебувати в адекватному співвідношенні з конкретним процесуальним завданням, яке виникає в певний момент досудового розслідування і судового розгляду кримінального провадження. Таке адекватне співвідношення призводить до принципу пропорційності.

Належна правова процедура має застосування як під час судового розгляду, так і на стадії досудового розслідування.

Недотримання належної правової процедури тягне за собою порушення гарантованого кожному ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі Конвенція) права на справедливий суд.

У кримінальному процесуальному праві загальновизнаними є такі критерії допустимості доказів: належне джерело; належний суб'єкт; належна процесуальна форма; належна фіксація; належна процедура; належний вид способу формування доказової основи. В аспекті належного суб'єкта, у тому числі, слід розглядати і орган досудового розслідування [29].

У французькому праві термін «належна правова процедура» визначається як «найвище досягнення справедливості, що іноді виходить за межі того, що передбачено законом» [98].

В Україні доктрина належної правової процедури вплинула на конституційне право через англо-американські традиції та міжнародні стандарти. Конституційний Суд України (далі - КСУ) спочатку тлумачив ст. 22 Конституції вузько, забороняючи зменшення, перерозподіл чи скасування соціальних виплат (рішення № 8-рп/99 (1999), № 5-рп/2002 (2002) тощо), розглядаючи їх як невід'ємні для гідного рівня життя. Однак у 2018 р. в рішеннях № 5-р/2018 (22 травня) та № 9-р/2018 (7 листопада) КСУ перейшов до судового активізму, дозволяючи обмеження, якщо вони легітимні, необхідні, пропорційні та не порушують суті прав, що відповідає субстантивному due

process. У рішенні № 8-p(II)/2024 (2024) КСУ посилався на Magna Carta та Habeas Corpus для процесуальних гарантій проти незаконного затримання. Це свідчить про відхід від пострадянського позитивізму до впливу due process для захисту соціально-економічних прав, таких як пенсії (ст. 46 Конституції), де конституційно закріплені компоненти захищені, а законодавчі – можуть змінюватися за пропорційності.

Методологія дослідження та застосування доктрини поєднує загальнонаукові та спеціальні методи. Аналіз та синтез використовуються для систематизації історичних та правових даних; індукція та дедукція – для встановлення причинно-наслідкових зв'язків у захисті прав; абстракція та узагальнення – для виявлення тенденцій у практиці США та України; порівняльно-правовий метод – для зіставлення підходів (судовий активізм у США vs. еволюція тлумачення ст. 22 в Україні); контент-аналіз рішень судів та історичний метод – для простеження еволюції від Magna Carta до сучасності. У США методологія включає тест пропорційності (rational basis, intermediate scrutiny, strict scrutiny) для субстантивного аспекту, де закони перевіряються на легітимність мети та відсутність довільності. Процесуальний аспект вимагає щонайменше: повідомлення, можливості бути почутим та неупередженого трибуналу. В Україні КСУ застосовує подібний підхід, інтегруючи доктрину в офіційну конституційну доктрину для оцінки законодавчих обмежень соціальних прав, забезпечуючи верховенство права та захист від свавілля.

Ця доктрина є інструментом судового конституційного контролю, що еволюціонує від історичних принципів до сучасного захисту прав, сприяючи стабільності та послідовності в правозастосуванні.

Висновки по розділу 1.

Дослідження генези доктрини належної судової процедури дає підстави для висновку, що американська та європейська моделі мають спільні історичні корені та суттєві відмінності в генезі, методології та застосуванні. Генеза доктрини американської due process: походить від Великої хартії вольностей,

глав 39/29 («право землі» або «належна правова процедура» у інтерпретації Едварда Кока). Розвинулася в англійському common law, а потім у 5-й і 14-й поправках до Конституції США (1791/1868). Еволюціонувала від процедурної до субстантивної, коли суди перевіряють «розумність» законів, що обмежують фундаментальні права. Ера Лохнера - це період в історії права США, коли Верховний суд активно скасовував закони, що регулювали економіку та умови праці, посилаючись на свободу договору як частину «процесуальної правової норми» чотирнадцятої поправки. Справа «Ро проти Вейда» є історичним рішенням Верховного Суду США 1973 року, яке гарантувало право на аборт як конституційну приватність. Суд постановив, що чотирнадцята поправка до Конституції США захищає право на приватність, включаючи рішення жінки перервати вагітність. У європейському праві корені належної правової процедури лежать також у Великій хартії вольностей, римському праві, канонічному праві та природному праві. ЄСПЛ застосовує тест пропорційності та принцип свободи розсуду держав для оцінки втручань у права, а не пряму субстантивну перевірку «розумності» законів.

Методологія інтерпретації та застосування доктрини належної правової процедури залежить від моделі. Так, американська модель (common law) передбачає методологію судового активізму, згідно якої Верховний суд США створює прецеденти, які можуть скасовувати закони. Застосовуються два рівні: процесуальна належна процедура та матеріальна або субстантивна. Застосовується тест балансування для процедур, тест суворості перевірки або раціонального обґрунтування для субстантивного.

Європейська модель передбачає таку методологію інтерпретації та застосування доктрини як процедурна справедливість як основа, що передбачає рівність сторін, змагальне провадження, обґрунтоване рішення, публічне слухання тощо. ЄСПЛ використовує динамічне або еволюційне тлумачення та тест пропорційності: законність, легітимна мета, необхідність у демократичному суспільстві, пропорційність. Межа розсудливості полягає в тому, що держави мають певну свободу розсуду, особливо в моральних або

культурних питаннях, але ЄСПЛ контролює межі. У праві ЄС в аспекті доктрини належної правової процедури акцент робиться на ефективному судовому захисті та принципі правової держави, або держави, яка керується верховенством права. Американська доктрина дозволяє судам глибше втручатися в законодавство через субстантивну (матеріальну) належну правову процедуру, а європейська більше фокусується на процедурній справедливості та пропорційності, з повагою до національного суверенітету. Практичними наслідками порівняння є такі спільні риси, що обидві системи захищають незалежність суду, право на слухання, рівність сторін, обґрунтованість рішень.

РОЗДІЛ 2

ВПРОВАДЖЕННЯ ДОКТРИНИ НАЛЕЖНОЇ СУДОВОЇ ПРОЦЕДУРИ У НАЦІОНАЛЬНУ СИСТЕМУ

2.1. Належна судова процедура як гарантія довіри до судової влади

Право на належну правову процедуру (справедливий суд) має найвищий пріоритет серед прав людини та основоположних свобод, визначених Європейською конвенцією з прав людини. Право – це соціальна реальність, у якій належна правова процедура вирішує суперечки. Багато обговорювалося на цю тему і продовжуватиме обговорюватися, хоча вона стане тавтологією юридичного права, враховуючи її дуже широкий характер, який займає місце в багатьох інших галузях, окрім процесуального права. Не дивно, що належна правова процедура пов'язана з конституційним правом, кримінальним правом, цивільним правом, адміністративним правом тощо.

Вона визначається як основоположне право і водночас гарантія. Це означає, що належна правова процедура має подвійний вимір або перспективу. Однак, коли ми визначаємо її як гарантію, ми стверджуємо, що це не просто певна гарантія. Головною характеристикою процесуальних гарантій є те, що на практиці вони часто порушуються діями або бездіяльністю будь-якого учасника процесу, включаючи керуючого процесом, який представляє державу та здійснює свою юрисдикційну функцію.

Прозорість судової системи та громадська довіра є основою функціонального верховенства права та демократичного управління. Прозорість охоплює інституційну відкритість, процедурну ясність та громадське сприйняття справедливості, формуючи основу для підзвітності, справедливого правосуддя та партисипативного управління. Незважаючи на зростаючі глобальні зусилля, досягнення суттєвої прозорості залишається значним викликом для судових систем.

Процесуальна справедливість включає чотири ключові виміри: справедливість прийняття рішень, нейтралітет, шанобливе ставлення до осіб та довіру до влади. Інституції, що сприймаються як процедурно справедливі, частіше розглядаються як легітимні та сприяють добровільному виконанню своїх рішень. У контексті судових систем легітимність тісно пов'язана з прозорістю. Прозорі судові процеси дозволяють громадськості бачити, як приймаються рішення, гарантуючи, що вони ґрунтуються на об'єктивних критеріях, а не на фаворитизмі чи корупції. Сучасні дослідження підкреслюють циклічний характер легітимності: суспільна довіра зміцнює інституції, а сильні інституції ще більше зміцнюють довіру. Таким чином, прозорість служить як механізмом для побудови довіри, так і сигналом інституційної відданості справедливості. Габермас (1989) концептуалізує публічну сферу як сферу, де приватні громадяни беруть участь у раціонально-критичному обговоренні суспільних питань, формуючи колективне розуміння та впливаючи на інституційну практику. Прозорість судової системи є ключовою для сприяння цьому дискурсу, надаючи громадянам інформацію, необхідну для оцінки та обговорення діяльності судової влади. Прозорі судові системи сприяють динамічній публічній сфері, забезпечуючи доступність та відкритість у своїй діяльності. Наприклад, пряма трансляція судових засідань або надання зрозумілих коротких викладів рішень дозволяє громадянам змістовно брати участь у діалогах щодо правосуддя та правової реформи.

В свою чергу порушення належної правової процедури впливають на відносини між особою і державою. Це підтверджується справами на двох рівнях: і) на національному рівні, що стосується сфер адміністративного судочинства (впливає на належну адміністративну процедуру) та судового провадження (впливає на належну правову процедуру); ii) на міжнародному рівні, що стосується судів та міжнародних органів правосуддя.

Належний процес є одним із найважливіших принципів у правовій системі, що забезпечує справедливу та неупереджену повагу основних прав громадян. Цей принцип відіграє важливу роль у забезпеченні права будь-кого

захищатися, коли його звинувачують у чомусь або беруть участь у судовому процесі. Це означає, що особа повинна мати можливість бути почутим, представити докази та справедливо оскаржити обвинувачення. Без належного процесу існує ризик свавільних рішень або зловживань владою, оскільки влада могла б діяти, не дотримуючись прав сторін.

Забезпечення справедливого судового розгляду також є необхідним для збереження довіри суспільства до системи правосуддя. Належний процес не обмежується лише кримінальними справами, він застосовується й до цивільних, трудових, адміністративних та договірних проваджень. У будь-якій із цих ситуацій особа, яка бере участь, має право на справедливе ставлення, відповідно до закону та на збереження своїх прав на всіх етапах процесу.

Ще один важливий момент полягає в тому, що належний процес охоплює два важливі принципи: змагальність та повний захист. Належна процедура гарантує, що обидві сторони можуть активно брати участь, представляючи свої аргументи, докази та відповідаючи на факти, які їм приписують. Широкий захист, навпаки, дозволяє обвинуваченому використовувати всі юридичні та доступні ресурси для самозахисту, забезпечуючи збалансований судовий процес.

Застосування належної процедури безпосередньо пов'язане з підтримкою демократичного та справедливого суспільства. Саме завдяки цьому принципу рішення не можуть бути прийняті поспішно або без належного аналізу фактів і доказів. Коли дотримується належний процес, існує впевненість, що особу будуть судити відповідно до закону, неупереджено та справедливо.

Отже, належний правовий процес є справжнім стовпом справедливості, оскільки він гарантує, що всі судові чи адміністративні дії йдуть правильним шляхом, поважаючи фундаментальні права громадян. Вона запобігає свавільності, зберігає рівність і забезпечує можливість усім людям бути почутими та захищатися в умовах поваги та законності.

Належний правовий процес застосовується до всіх людей, незалежно від національності, соціального статусу, раси, віросповідання чи будь-якої іншої

умови. В демократії ніхто не може бути позбавлений життя, власності без належного правового процесу. Ця універсальність підкреслює рівність справедливості, запобігаючи дискримінації та забезпечуючи для кожного справедливе та належне процедурне ставлення.

Належний процес вимагає не лише поваги до формальних правил, таких як дедлайни, повістки, повістки та слухання, а й щоб зміст рішень був матеріально справедливим. Недостатньо дотримуватися правильної процедури, якщо кінцевий результат несправедливий або непропорційний. Таким чином, формальна належна процедура гарантує дотримання кроків, передбачених законом, тоді як матеріальний процес вимагає, щоб норми та дії, які здійснює держава, поважали вищі цінності справедливості, рівності та розсудливості. Ця подвійна вимірність запобігає перетворенню процесу на просту «гру форм» без жодних зобов'язань до справедливого результату. Для ефективного захисту фундаментальних прав необхідно, щоб форма і зміст співпрацювали. Належна процедура права є, перш за все, бар'єром для державного свавілля. Він встановлює обмеження на дії державної влади, вимагаючи, щоб будь-яке обмеження індивідуальних прав базувалося на законі, поважало відповідну процедуру та прагнуло справедливого результату.

Без цього захисту держава могла діяти дискреційно і зловживаючи, приймаючи рішення виключно на основі волі своїх агентів, без будь-якого юридичного контролю чи можливості оскарження. Таким чином, вимога належного процесу гарантує, що адміністративні та судові рішення завжди підлягають перегляду з гарантіями неупередженості, прозорості та обґрунтування.

Належна правова процедура – це конституційна гарантія, яка забезпечує всім особам право на справедливу та неупереджену процедуру перед застосуванням будь-яких санкцій чи заходів, що передбачають обмеження прав. Простими словами, вона гарантує, що ніхто не буде притягнутий до відповідальності, суду чи покарання без виконання всіх законних кроків, передбачених законом.

Концепція належної правової процедури є наріжним каменем верховенства права, необхідною гарантією захисту фундаментальних прав особи від державної влади. Її історичне походження свідчить про предкову боротьбу з свавільністю, яка закріпилася як конституційна норма, що пронизує всі сфери права. Забезпечення того, щоб кожна процедура дотримувалася чітких, справедливих і прозорих правил, є необхідним для демократичного, чесного та рівноправного суспільства. Адже, поважаючи належний процес, ми підтверджуємо нашу відданість справедливості, яка поважає людську гідність і сприяє довірі до правового захисту всіх.

Належна правова процедура суттєво впливає на все право, тому нам потрібно зрозуміти історію належної правової процедури від її виникнення у порівняльному праві до її появи в нашій перуанській правовій системі. Крім того, оскільки наразі немає консенсусу в законодавстві, що визначає належну правову процедуру, ми концептуалізуємо її, враховуючи її згадку в чинному законодавстві та національній судовій практиці, а також її трактування в доктрині, не посиляючись на демократичну цінність її змісту. Нарешті, на цьому етапі ми розглянемо, спираючись на філософію права, правову природу належної правової процедури та згадаємо найпомітніші характеристики її наукового правового трактування.

Ядро належної судової процедури складається з набору мінімальних гарантій, яких необхідно дотримуватися в будь-якій процедурі, що може вплинути на права або законні інтереси осіб. Першою і найбільш фундаментальною з цих гарантій є право на заслуховування компетентним, незалежним і безстороннім судом, раніше встановленим законом. Ця вимога передбачає, що людей не можуть судити спеціальні органи, створені для конкретних справ, а також органи, які підтримують будь-які відносини або зацікавленість у результатах процесу. Неупередженість судді вимагає не лише відсутності реального конфлікту інтересів, а й видимості неупередженості, оскільки довіра суспільства до судової системи залежить від сприйняття, що справи вирішуються на основі права, а не з зовнішніх міркувань. У цьому сенсі

сучасні судові системи розробили складні механізми відводу та заборони для гарантування цієї неупередженості.

Другим важливим елементом є право на захист, яке включає як можливість кваліфікованої юридичної допомоги, так і доступ до засобів, необхідних для належної підготовки захисту. Це право набуває особливого значення у кримінальному провадженні, коли держава має в своєму розпорядженні слідчі ресурси, що значно перевищують ресурси окремої особи, але воно також застосовується в інших сферах, таких як адміністративні санкціонування або трудові спори. Право на захист включає такі аспекти, як належне повідомлення про обвинувачення (з достатнім часом для підготовки захисту), доступ до доказів, що є у розпорядженні іншої сторони (принцип змагальності), можливість надання та оскарження доказів, а також право на пошук ефективних засобів правового захисту від несприятливих рішень. У випадках, коли особа не має економічних ресурсів для найму адвоката, держава повинна забезпечити якісний громадський захист, інакше право на захист стає привілеєм тих, хто може собі це дозволити. Порівняльний досвід показує, що системи, в яких захист є надійним і професіоналізованим, як правило, дають більш справедливі результати, ніж ті, де існує помітна нерівність між обвинуваченням і захистом.

Обґрунтування судових та адміністративних рішень є третім стовпом належної правової процедури, оскільки зобов'язує органи влади раціонально пояснювати причини своїх рішень, дозволяючи громадянам та судам здійснювати контроль за їхніми діями. Обґрунтоване рішення свідчить про те, що суддя або посадова особа розглянув(ла) аргументи всіх сторін, правильно застосував(ла) відповідні правові норми та оцінив(ла) докази за логічними та заздалегідь встановленими правилами. Таким чином, виклад мотивів виконує потрібну функцію, а саме: дозволяє сторонам зрозуміти причини прийняття або оскарження рішення про його прийняття, полегшує контроль з боку вищих органів за допомогою апеляцій, сприяє загальній прозорості системи правосуддя. У багатьох країнах якість суддівської мотивації стала ключовим

показником зрілості системи правосуддя, оскільки короткі, суперечливі або явно свавільні рішення часто відображають глибші проблеми підготовки суддів, корупції або надмірного тиску на суддів. Сучасна тенденція до більш чітких і доступних суджень є відповіддю на розуміння того, що належна правова процедура включає не лише право на справедливе рішення, а й розуміння підстав для такого рішення.

Наразі належний процес стикається зі складними викликами, що виникають у зв'язку з соціальними, технологічними та політичними трансформаціями, які перевіряють його здатність до адаптації. Однією з найгостріших проблем є криза доступу до правосуддя, яка зачіпає багато країн, де великі верстви населення стикаються з економічними, географічними чи культурними бар'єрами для ефективного відстоювання своїх прав. Ця ситуація породжує те, що деякі автори називають «диференційованим громадянством», коли ступінь правового захисту, який отримують люди, варіюється залежно від їхніх економічних можливостей, рівня освіти чи приналежності до маргіналізованих груп. Колапс багатьох судових систем під вагою надмірного процесуального навантаження загострює цю проблему, що призводить до затримок, які самі по собі є відмовою у правосудді. Зіткнувшись із цим викликом, різні юрисдикції впровадили реформи, такі як скорочені процеси, альтернативні механізми вирішення спорів та використання технологій для оптимізації процедур, але завжди дбаючи про те, щоб не жертвувати фундаментальними гарантіями заради ефективності.

Цифрова революція одночасно створила можливості та ризики для належної правової процедури. З одного боку, такі технології, як штучний інтелект, що застосовується в системах прогностичного правосуддя, або блокчейн для реєстрації доказів, можуть спростити процедури та підвищити прозорість. З іншого боку, використання алгоритмів у судових та адміністративних процесах викликає серйозні занепокоєння щодо непрозорості, вбудованих упереджень та труднощів оскарження автоматизованих рішень. Право на осмислене людське рішення, особливо у випадках, які зачіпають фундаментальні права, стало

предметом інтенсивних дискусій у суспільствах, де алгоритмічні системи вирішують все від умовних звільнень до соціальних благ. Не менш проблематичним є вплив соціальних мереж на судочинство, де масове поширення упередженої інформації чи тиск вірусних думок може вплинути на неупередженість судів та право на справедливий судовий розгляд.

У кримінальній сфері належна правова процедура стикається з особливою напругою, що виникає у зв'язку з боротьбою з новими формами організованої злочинності та тероризму, де держави часто вживають заходів, що обмежують процесуальні гарантії в ім'я національної безпеки. Антитерористичне законодавство, яке передбачає тривале утримання під вартою без пред'явлення звинувачень, використання таємних доказів, які захист не може належним чином оскаржити, або спеціальні трибунали з прискореними процедурами створюють складні дилеми щодо того, як знайти баланс між колективною безпекою та правами особистості. Історичний досвід свідчить, що суспільства, які жертвують належною правовою процедурою в часи кризи, схильні каятися, коли після закінчення надзвичайного стану ці виняткові заходи включаються в звичайне право і починають застосовуватися поза їхнім початковим контекстом. Збереження рівноваги в таких ситуаціях вимагає надійних механізмів судового та парламентського контролю, а також пильного громадянства, яке розуміє, що належна правова процедура захищає не лише обвинуваченого, а й суспільство в цілому від свавілля держави.

Зіткнувшись із цими викликами, різні гравці на світовій арені розробили цікаві інновації для посилення належної правової процедури без шкоди для ефективності систем правосуддя. Перспективним напрямком роботи є багаторівневі моделі правосуддя, які спрямовані на адаптацію процесуальних гарантій до серйозності та впливу кожної справи. Ці системи визнають, що не всі справи вимагають однакового рівня процесуального захисту, що дозволяє розподіляти судові ресурси більш стратегічно. Наприклад, незначні конфлікти можуть бути вирішені за допомогою простих процедур з базовими гарантіями, тоді як складні справи, які зачіпають фундаментальні права, отримують більш

жорстке трактування. Цей підхід, успішно впроваджений у таких країнах, як Канада та Німеччина, тим не менш, вимагає чітких запобіжників, щоб він не став приводом для зниження гарантій у важливих справах, а також гнучких механізмів перекваліфікації випадків, коли виявляється їхня справжня складність.

Добре застосовані технології відкривають ще одне благодатне поле для інновацій, які зміцнюють належну правову процедуру. Цифрові платформи для подання заяв та відстеження випадків можуть зменшити бар'єри для доступу, особливо для людей у сільській місцевості або з обмеженою мобільністю. Системи відеоконференцзв'язку дозволяють брати свідчення від віддалених свідків без непомірних витрат. Бази даних, якими спільно володіють органи прокуратури та громадські захисники, прискорюють доступ до доказів. Однак ці інструменти необхідно впроваджувати, дбаючи про те, щоб не створювати нові форми цифрового відчуження, і завжди зберігаючи можливість людської взаємодії, коли автоматизація загрожує фундаментальним правам. Такий досвід, як онлайн-суди Сінгапуру або система прогнозованого правосуддя деяких північноамериканських держав, дає цінні уроки про те, як інтегрувати технології без підриву гарантій.

Юридична освіта та підготовка суддівських кадрів стають ключовими стратегіями зміцнення культури належної правової процедури. Це включає не лише технічну підготовку з процесуальних гарантій, а й розвиток м'яких навичок, таких як комунікація, управління несвідомими упередженнями та гендерна перспектива. Програми, які наближають студентів-правників до різноманітних соціальних реалій, таких як юридичні клініки або супровід вразливих жертв, довели свою ефективність у формуванні професіоналів, які краще усвідомлюють реальний вплив процесуальних гарантій на життя людей. Не менш важливою є освіта громадян щодо процесуальних прав, оскільки лише поінформоване населення може вимагати їх ефективного дотримання. Кампанії на кшталт тих, що просуваються судовою владою з метою пояснення простою

мовою етапів судового процесу або прав жертв, є відтворюваними передовими практиками.

Нарешті, посилення належної правової процедури вимагає ефективних механізмів нагляду та відшкодування збитків у разі порушення гарантій. Це включає незалежні судові дисциплінарні системи, які розслідують заяви про процесуальні порушення, швидкі процедури скасування рішень, прийнятих із серйозними процесуальними недоліками, а також всеосяжну політику відшкодування, коли фізичним особам було завдано шкоди такими порушеннями. Артикуляція між національною та міжнародною системами захисту забезпечує додаткову мережу безпеки, коли внутрішні механізми не працюють. Зрештою, збереження та зміцнення належної правової процедури є постійним завданням, яке вимагає відданості суддів, адвокатів, законодавців та громадян, оскільки, як слушно зазначив Міжамериканський суд, належна правова процедура – це не формальність, а основна гарантія, яка дозволяє всім іншим мати реальне значення на практиці.

Кожна особа, яка стикається з адміністративним, судовим чи іншим процесом, в якому можуть бути порушені її права, повинна мати можливість належним чином захистити себе. З цією метою існує набір необхідних гарантій, відомих як належна правова процедура, яка містить мінімальні умови, що забезпечують захист прав людей від будь-яких державних дій, що можуть вплинути на їхні права, та гарантують право на доступ до правосуддя.

Ці гарантії включають, серед іншого, принципи рівності та недискримінації, законності, неретроактивності, оперативності, невинуватості, двостороннього слухання, презумпції невинуватості та повного відшкодування збитків. Вони також включають, серед іншого, право на публічний розгляд справи з належними гарантіями, право на суд без невинуватості затримки та протягом розумного строку, право на судовий захист та ефективний засіб правового захисту, а також право на свободу та особисту недоторканність.

Гарантії належної правової процедури повинні застосовуватися в різних типах проваджень, враховуючи характер відповідного права, а не лише в

кримінальному провадженні. Однак, забезпечення гарантій належної правової процедури у кримінальному провадженні є особливо важливим через відповідні права людини, такі як право на життя, свободу та особисту недоторканність, а також заборона катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання. Саме тому належна правова процедура є особливо чутливою у кримінальних справах і повинна застосовуватися від першого контакту між державними службовцями та особами, підозрюваними у скоєнні злочину, до останнього моменту відбування покарання, якщо це можливо.

Право на гарантії належної правової процедури було визнано у Загальній декларації прав людини (статті 6, 7, 8, 9, 10 та 11) і розроблено як міжнародний стандарт у різних обов'язкових міжнародних договорах, таких як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (МПГПП). Згідно з цим договором, право на належну правову процедуру охоплює, серед інших прав: право на судовий захист та ефективний засіб правового захисту (стаття 2.b); право на свободу та особисту недоторканність (стаття 9); принцип відшкодування збитків (статті 9.5 та 14.6); право на гідне поводження під час ув'язнення (стаття 10); заборону ув'язнення за невиконання договірного зобов'язання (стаття 11); право на рівність перед законом; право бути вислуханим публічно та з належними гарантіями компетентним, незалежним та безстороннім судом, встановленим законом; публічність слухання (стаття 14.1); принцип презумпції невинуватості (стаття 14.2); право брати участь у судовому процесі та належним чином захищати себе, що включає право бути поінформованим про обвинувачення мовою, яку людина розуміє, мати час для захисту себе та спілкування з адвокатом, право бути судимим без невинуватості затримки та протягом розумного строку, мати доступ до адвоката (включаючи безкоштовного), мати присутність обвинуваченого та викликати й допитувати свідків, користуватися допомогою перекладача та не свідчити проти себе (стаття 14.3), право на апеляцію (стаття 14.5), заборона подвійного притягнення

до відповідальності (стаття 14.7) та принцип неретроактивності кримінального права (стаття 15).

Право на належний судовий розгляд відповідно до принципів рівності та недискримінації підтверджено в інших обов'язкових міжнародних договорах, ратифікованих Україною, таких як Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (статті 5 та 6) [20], Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (статті 2 та 15) [13]; Конвенція про права дитини (стаття 37) [14] та Конвенція про права осіб з інвалідністю (стаття 13) [15].

Комітет з прав людини, який контролює виконання Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [21] (МПГПП), уточнив, що «гарантії належної правової процедури ніколи не можуть бути предметом заходів, що відхиляють їх від норм, що скасовують захист прав, від яких не можна відступити» (Загальний коментар № 32, МПГПП, 2007, пункт 6), що особливо актуально стосовно смертної кари або випадків катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження. Він заявив, що «за жодного випадку не повинно бути жодного відхилення від основоположних принципів справедливого судочинства, включаючи презумпцію невинуватості» (пункт 6). Ці гарантії застосовуються до звичайних, військових та спеціалізованих або виняткових судів і трибуналів.

Люди мають право не бути затриманими, заарештованими або позбавленими волі свавільно чи всупереч закону. Поняття «свавільно» не слід ототожнювати з «супереченням закону», а слід тлумачити ширше, включаючи міркування, пов'язані з недоречністю, несправедливістю, непередбачуваністю та належною правовою процедурою, на додаток до міркувань, пов'язаних з розумністю, необхідністю та пропорційністю (Загальний коментар № 35, МПГПП, 2014, пункт 12). Наприклад, «підтримка ув'язнення без дотримання судового рішення про звільнення є свавільною та незаконною» (пункт 11), як і затримання особи з міркувань безпеки, коли існують інші ефективні заходи для подолання цього ризику, або затримання особи для законного здійснення права,

такого як свобода думки та вираження поглядів, свобода зібрань або свобода об'єднань, серед інших. Комітет також уточнив, що у випадках досудового утримання під вартою таке утримання «має бути обґрунтованим та необхідним за будь-яких обставин» і що «рішення про продовження утримання особи під вартою в будь-якій формі є свавільним, якщо його обґрунтованість періодично не переглядається» (пункт 12).

Крім того, існують певні основні гарантії, що застосовуються до всіх осіб, позбавлених волі, включаючи «існування судових та інших засобів правового захисту, доступних затриманим та особам, які ризикують бути підданими катуванням або жорстокому поводженню, щоб їхні скарги могли бути розглянуті швидко та неупереджено, а зацікавлені особи могли скористатися своїми правами та оскаржити законність свого затримання або поводження, яке вони отримують» (Загальний коментар № 2, САТ, 2008, пункт 13).

Щодо рівності перед судами та трибуналами, Комітет з прав людини уточнив, що це право складається з двох частин: принципів рівного доступу та рівних процесуальних засобів правового захисту. Для забезпечення рівного доступу «державам рекомендується надавати безкоштовну правову допомогу також в інших випадках, коли особи не мають достатніх коштів для її оплати» (Загальний коментар № 32, МПГПП, 2007, пункт 10), і їм рекомендується уникати стягнення зборів, які можуть обмежити доступ. Щоб гарантувати рівні процесуальні засоби правового захисту, «всі сторони провадження повинні користуватися однаковими процесуальними правами, за винятком випадків, коли відмінності передбачені законом і можуть бути виправдані об'єктивними та розумними підставами, не спричиняючи жодної фактичної невідповідності чи іншої несправедливості для відповідача» (пункт 13). Крім того, це означає, що «подібні справи повинні розглядатися в рамках подібних проваджень» (пункт 14).

Кожен має право на публічний розгляд справи з належними гарантіями перед компетентним, незалежним та безстороннім судом, і це право не може бути обмежене. Крім того, вимога юрисдикції, незалежності та безсторонності

«є абсолютним правом, яке не може бути предметом жодних винятків» (пункт 19). У свою чергу, Комітет тлумачить, що ці гарантії повинні враховуватися в будь-якому типі провадження з урахуванням характеру прав, що зачіпаються, який не повинен залежати від правового статусу сторін або «форуму, призначеного різними національними правовими системами для визначення конкретних прав» (пункт 16).

Для реалізації цього права «держави повинні вжити конкретних заходів для гарантування незалежності судової влади та захисту суддів від усіх форм політичного впливу на прийняття рішень через Конституцію або прийняття законів». Як продовжив Комітет, «вимога неупередженості має два аспекти». По-перше, судді не повинні дозволяти, щоб на їхні рішення впливали особисті упередження чи забобони, а також не повинні мати упереджених ідей щодо справи, що розглядається ними, а також діяти таким чином, що це неналежним чином сприяє інтересам однієї сторони на шкоду іншій. По-друге, суд також повинен здаватися неупередженим для розумного спостерігача» (пункт 21). Таким чином, «справедливий судовий розгляд передбачає відсутність будь-якого прямого чи непрямого впливу, тиску, залякування чи втручання з боку будь-якої сторони чи з будь-якої причини» (пункт 25).

Окрім виняткових обставин, визнаних МПГПП, слухання мають бути публічними та відкритими для засобів масової інформації. Як додаткова гарантія незалежності та неупередженості, «навіть у випадках, коли публіка не допускається до судового розгляду, рішення, включаючи основні висновки, ключові докази та юридичні аргументи, має бути оприлюднене, крім випадків, коли інтереси неповнолітніх вимагають іншого, або у провадженнях, що стосуються шлюбних спорів чи опіки над неповнолітніми» (пункт 30).

Щодо права обвинуваченого на судовий розгляд без невинуватих затримок, Комітет уточнив, що «те, що є розумним, слід оцінювати за обставин кожної справи, враховуючи, перш за все, складність справи, поведінку обвинуваченого та спосіб, у який адміністративні та судові органи розглядали

це питання» (пункт 35). Усі етапи судового розгляду повинні проводитися без невинувачених затримок, включаючи апеляції.

Щодо апеляцій, Комітет уточнив, що «гарантія не обмежується найтяжчими злочинами» (пункт 45). Держави зобов'язані суттєво переглянути обвинувальний вирок та вирок, враховуючи достатність як доказів, так і законодавства. Комітет уточнив, що «перегляд, обмежений лише формальними чи юридичними аспектами вироку, не є достатнім згідно з Пактом» (пункт 48). У разі судової помилки особи мають право на компенсацію. Тому «держави повинні прийняти законодавство, щоб забезпечити ефективну виплату такої компенсації відповідно до цього положення та здійснення виплати протягом розумного строку» (пункт 52).

Діти та підлітки в системі кримінального правосуддя потребують особливого захисту. Для захисту їхніх прав з особами віком до 18 років має поводитися відповідно до їхнього віку, встановлюючи мінімальний вік для кримінального судочинства, який враховує їхню «фізичну та психічну незрілість» (пункт 43). Комітет уточнив, що «слід уникати утримання під вартою до або під час судового розгляду, наскільки це можливо» (пункт 42) та що «слід передбачати заходи, відмінні від судового розгляду», такі як медіація та психологічна та соціальна підтримка, серед іншого.

Незважаючи на важливість належної правової процедури, існує безліч проблем при її впровадженні. У багатьох країнах соціальна та економічна нерівність може впливати на доступ до правосуддя. Наприклад, особи з низьким рівнем доходу можуть не мати доступу до належного юридичного представництва, що може поставити під загрозу їхню здатність захищати себе в судовому процесі.

Крім того, у деяких правових системах відсутність засобів судового захисту та перевантаженість судів можуть призвести до значних затримок у провадженні. Це може призвести до порушення права на швидкий судовий розгляд, що є ще однією важливою складовою належної правової процедури.

Сукупність цих факторів може призвести до несправедливих судових процесів та порушень прав людини.

Належна правова процедура є фундаментальною основою будь-якої системи правосуддя. Вона гарантує, що всі люди мають право на справедливий судовий розгляд і бути почутими, таким чином захищаючи свої основні права. Незважаючи на виклики, з якими вона стикається, життєво важливо, щоб ми продовжували боротися за її повагу та просування в усіх галузях права.

Розуміння та захист належної правової процедури є відповідальністю кожного, від законодавців та суддів до звичайних громадян. Лише через освіту та усвідомлення цього принципу можна забезпечити перемогу справедливості та захист прав усіх.

Належна судова процедура (fair trial або due process of law) є однією з ключових гарантій довіри суспільства до судової влади в Україні та в демократичних правових системах загалом. Вона забезпечує, що правосуддя здійснюється не лише законно, а й справедливо, прозоро, своєчасно та неупереджено, що безпосередньо впливає на сприйняття судів як незалежного та ефективного інституту захисту прав.

В Україні принцип належної судової процедури впливає з таких конституційних засад: статті 8 Конституції (верховенство права), статті 55 (право на судовий захист), статті 129 (основні засади судочинства).

Ці засади відповідають статті 6 Європейської конвенції з прав людини (право на справедливий суд), де належна процедура включає: доступ до суду, неупереджений і незалежний трибунал, публічний розгляд справи, презумпцію невинуватості, достатній час і можливості для підготовки захисту, мотивованість рішень.

Б. Пучкова у своїй праці «Право на справедливий суд як основа належного управління: погляд ЄСПЛ» [144] досліджує, як право на справедливий суд стає ключовим елементом доброго врядування. Авторка аргументує, що дотримання процесуальної справедливості (публічність,

обґрунтованість) безпосередньо посилює інституційну довіру до судів та верховенства права в Європі.

Б. Пучкова аналізує взаємозв'язок права на справедливий суд (fair trial) з прозорістю, підзвітністю та відновленням довіри в країнах з викликами демократії (Угорщина, Словаччина тощо), що є дуже актуальним для порівняльного аналізу з Україною.

А.Б. Херст у дослідженні «Оцінювання судової влади» [105] аналізує, як судові рішення та поведінка суддів впливають на суспільну довіру до судової влади, а також роль належної правової процедури та процесуальних гарантій у збереженні легітимності судів, особливо в умовах політичного тиску. Підкреслюється, що порушення процедурної справедливості швидко підриває довіру. Отже, збереження суспільної довіри до судової влади є державним інтересом найвищого порядку. Дотримання суддями високих етичних стандартів, що накладаються на них як у їхньому публічному, так і в приватному житті, а не зниження планки, є найкращим засобом збереження суспільної довіри до судової влади.

Л. Гілсон у праці «Дослідження факторів, що впливають на легітимність та суспільну довіру Верховного Суду США» [92] дослідив фактори легітимності Верховного Суду США, серед ключових – це належна процесуальна процедура (procedural due process), послідовність рішень та сприйняття неупередженості. На його думку, «Судді повинні збалансувати історичне закріплення минулих рішень з нагальними потребами соціально-технологічного контексту, визнаючи фундаментальну суперечність між дотриманням прецеденту та задоволенням потреб суспільства, що змінюються» [92]. Л.Гілсон показує, як відхилення від процедурних гарантій знижує довіру.

Ольга Тешович у дослідженні «Концептуалізація прозорості судової системи та суспільної довіри – рамки для правосуддя, орієнтованого на громаду» [162] розробила універсальну рамку прозорості судової влади як основу суспільної довіри та проаналізувала те як процедурна ясність, відкритість процесів та використання технологій (ШІ, блокчейн) посилюють

довіру та управління за участю громадськості. Прозорість судової системи та громадська довіра глибоко вкорінені в фундаментальних теоріях легітимності, публічної сфери та партисипативного управління. Ці рамки забезпечують комплексне розуміння того, як судові системи можуть досягти відкритості та підзвітності, одночасно сприяючи довірі та участі громадян.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) неодноразово наголошував, що порушення належної процедури підриває довіру до судової системи, оскільки громадяни втрачають віру в те, що держава захищає їх права від свавілля.

Дотримання належної судової процедури діє як механізм легітимізації судової влади в очах суспільства з кількох причин. По-перше, забезпечення видимої неупередженості та справедливості, коли судовий процес відповідає принципам змагальності, рівності сторін, можливості бути почутим і подання доказів, сторонній спостерігач сприймає рішення як справедливе, а не як результат тиску чи корупції. Несвоєчасність розгляду, порушення строків чи відсутність мотивування рішень призводить до зниження довіри, адже створює враження неефективності чи упередженості. По-друге, це оперативність і розумні строки. Затягування справ (порушення «розумного строку» за ст. 6 ЄКПЛ) має серйозні наслідки оскільки учасники втрачають віру в суд як інструмент захисту, що негативно впливає на імідж судової влади загалом. По-третє, прозорість і публічність. Відкритість процесу (крім винятків) дозволяє суспільству контролювати суддів, зменшуючи підозри в корупції чи політичному впливі. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи CM/Rec(2010)12 підкреслює, що незалежність судової влади є гарантією права на справедливий суд і дає змогу кожній особі відчувати довіру до судової системи. По-четверте, мотивованість рішень. Належна вмотивованість судового рішення є запорукою його законності, стабільності та довіри. Невмотивовані чи необґрунтовані рішення скасовуються вищими інстанціями, що підриває авторитет судової влади. По-п'яте, виконання судових рішень. Належна процедура не закінчується винесенням рішення - вона включає ефективне

виконання. Невиконання рішень призводить до відчуття безсилля правосуддя, посилюючи недовіру.

У працях українських вчених належна (справедлива) судова процедура прямо визначається як гарантія довіри громадськості до судової влади. Довіра до суду є елементом національної безпеки, оскільки високий рівень довіри сприяє підзвітності судової влади суспільству та стабільності правової системи. Низький рівень довіри до судів пов'язаний з порушеннями належної процедури в минулому, зокрема політичним впливом, затягуванням справ, невиконанням рішень. Судова реформа 2016 року мала на меті відновити довіру через посилення незалежності, прозорий добір суддів, кваліфікаційне оцінювання та дисциплінарну відповідальність. Однак стійка довіра можлива лише за умови послідовного дотримання стандартів належної процедури на практиці.

Конституційний Суд України в численних рішеннях наголошує, що юридична визначеність, стабільність регулювання та захист від свавілля є ключовими для довіри до судової системи. Порушення цих елементів підриває верховенство права та легітимність судової влади.

Отже, належна судова процедура – це не лише процесуальна вимога, а й фундаментальний інструмент формування та збереження суспільної довіри до судів. Без її реального дотримання судова влада втрачає легітимність, а держава – здатність забезпечувати ефективний захист прав людини. У контексті євроінтеграції України це стає ще важливішим, оскільки високі стандарти справедливого судочинства є умовою вступу до Європейського Союзу.

2.2. Доктрина due process та її застосування органами конституційної юрисдикції

Due process (належна правова процедура) є однією з фундаментальних ідей конституційного права, яка забезпечує захист прав і свобод особи від свавільного втручання держави. Вона передбачає, що будь-які дії влади, які позбавляють людину життя, свободи чи майна, мають відбуватися відповідно

до встановлених законів і справедливих процедур, з дотриманням балансу між державними інтересами та індивідуальними правами. Тому метою даного підрозділу є дослідження аспектів due process та особливості застосування органами конституційної юрисдикції.

У романо-германських правових системах, як в Україні, due process не є прямим конституційним терміном, але його елементи інтегровані через принцип верховенства права (ст. 8 Конституції України), право на судовий захист (ст. 55), свободу від свавільного арешту (ст. 29) та інші норми. Україна, ратифікувавши ЄКПЛ у 2006 році, зобов'язана застосовувати її стандарти, які мають пріоритет над національним законодавством. Практика Європейського суду з прав людини впливає на українську доктрину, інтерпретуючи due process як захист від довільних дій, забезпечення незалежного суду, презумпції невинуватості та права на захист.

Доктрина due process має два основні аспекти. Перший – це процедурний due process, яка вимагає справедливих процедур (у кримінальних провадженнях це включає захист від незаконного арешту, а у цивільних – баланс інтересів сторін. Другим аспектом, як досліджувалося вище, є субстантивний due process, яка захищає фундаментальні права від законодавчих обмежень, якщо вони не мають законної мети, не є справедливими чи розумними, що дозволяє судам оцінювати зміст законів, запобігаючи свавілля, наприклад, у питаннях приватності, шлюбу чи соціальних прав. У доктрині ЄСПЛ due process охоплює незалежність суду (справа «Олександр Волков проти України» [38]), презумпцію невинуватості (справа «Криволапов проти України» [36]) та право на мовчання (справа «Олег Колесник проти України» [37]). У європейській традиції аналогом due process є принцип справедливого судочинства (ст. 6 ЄКПЛ) та верховенства права.

Взаємозв'язок між розподілом влади та конституційним контролем був важливим питанням протягом останніх десятиліть, що викликалося як концептуальною суперечністю, так і суперечливими прикладами. Аренд Лейпхарт називає судовий контроль одними з основних рис консенсусної

демократії загалом, а література з судового контролю також бачить тісний зв'язок між федеральними домовленостями, які часто поєднуються. Фундаментальні статті Семюеля Іссахарова [110] та Річарда Пілдеса [142] стали відправною точкою для пізніших робіт, де він припустив, що конституційні суди мають потенціал для відкриття, лібералізації, іншими словами, «розмотування» консоціативних інститутів.

У двох найвпливовіших концепціях теорії конституційного контролю, запропонованих Джоном Маршаллом та Гансом Кельзенем, зазвичай присутні два принципи, що обґрунтовують його: конституційне верховенство та розподіл влади. Логіка першого аргументу така: якщо конституційні положення не виконуються, то конституція не є верховною, а це також означає, що немає жодної правової норми, яка обмежує уряд. Другий принцип, розподіл влади, необхідний для відповіді на таке питання: якщо хтось має визначати, що є конституційним, а що ні, чому судова влада або орган, що функціонує як суд, має бути доручена цій ролі? У цьому відношенні припущення, що законодавча та виконавча влада не обов'язково є найкращими суб'єктами для самоконтролю, означає, що ця роль має бути доручена іншому суб'єкту в рамках конституційної архітектури. Отже, класичні обґрунтування судового перегляду не ґрунтуються переважно на епістемічних міркуваннях, які припускають, що судді, за характером своєї професії та знань, є найбільш здатними тлумачити конституцію. Органи конституційної юрисдикції застосовують *due process* для перевірки законів і дій влади на відповідність конституції, забезпечуючи баланс влади та захист прав.

Верховний Суд США є класичним органом конституційної юрисдикції, що здійснює судовий контроль за конституційністю законів та дій влади. У США Верховний суд як орган конституційної юрисдикції активно застосовує *due process* для інкорпорації Білля про права зокрема у справі «Маллой проти Хогана» [123], де поширили захист від самообмови на штати та перевірки законодавства у справі «Метьюс проти Елдріджа» [126], в якій Суд розробив тест балансу інтересів для соціальних виплат. Суд оцінює чи процедури

справедливі, враховуючи приватний інтерес, ризик помилки та державний інтерес.

В Україні Конституційний Суд України не використовує термін «due process» безпосередньо, оскільки він відсутній у Конституції України, але застосовує аналогічні принципи через доктрину верховенства права та інтеграцію норм ЄКПЛ. Конституційний Суд України інтерпретує ст. 8, 29, 55–63 Конституції як гарантії проти свавільних дій, забезпечуючи презумпцію невинуватості, незалежність суду та право на докази в конституційних процесах. Наприклад, у справах про соціальні виплати Конституційний Суд України застосовує due process для захисту прав на соціальний захист (ст. 46 Конституції), оцінюючи, чи обмеження виплат законні, справедливі та пропорційні.

У доктрині Конституційного Суду України due process слугує інструментом для судового конституційного контролю, запобігаючи порушенням прав через невизначеність законів чи відсутність процедур, наприклад, у рішеннях щодо соціальних пільг, де суд вимагає балансу між бюджетними інтересами та правами громадян.

У Рішенні Другого сенату № 8-р(II)/2024 від 18.07.2024 [31] у справі про конституційність ч. 6 ст. 615 КПК України КСУ визнав неконституційним автоматичне продовження тримання під вартою без судового розгляду. Суд прямо послався на Magna Carta (1215) та Habeas Corpus Act (1679) як історичні джерела due process і наголосив: «право бути заслуханим (почутим) як складова права на судовий захист підлягає реалізації до моменту вжиття державою... будь-яких заходів, які можуть негативно вплинути на особу». Норма визнана такою, що порушує ст. 29, 55, 62, 63 та 129 Конституції України, оскільки позбавляє особу можливості бути заслуханою, змагатися та отримати вмотивоване судове рішення. Це класичний приклад процедурного due process, оскільки навіть в умовах воєнного стану держава зобов'язана забезпечити незалежний судовий контроль та участь особи. Так, у пункті 2.2 мотиваційної частини Конституційний Суд України вказав: «2.2. Водночас Конституційний

Суд України зазначає, що закріплення у статті 29 Конституції України гарантій права на свободу та особисту недоторканність ціннісно перебуває серед цивілізаційних здобутків, що їх визнали усі демократичні держави, засновані на повазі до верховенства права. В англо-американській і в європейській континентальній правових традиціях діють конституційні засоби судового контролю тримання під вартою особи - *Habeas corpus*, *Amparo de libertad* або еквівалентні інститути, які спрямовані на захист судом особистої свободи людини як одного з найбільш значущих основоположних прав. У нормах англійських актів - *Magna Carta* 1215 року та *Habeas Corpus Act* 1679 року - започатковано послідовне розуміння того, що вільна людина не може бути позбавлена свободи без судового рішення, у якому мають бути зазначені підстави ув'язнення. Це процедурне право стало передумовою для розвитку ідеї конституції та ефективних гарантій захисту людської свободи» [31].

У Рішенні Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Кротюка Олександра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (справа щодо презумпції невинуватості) [30] № 3-р(П)/2022 «Конституційний Суд України також ураховує, що відповідно до спеціального Дослідження Європейської Комісії „За демократію через право“ (Венеційська Комісія) „Мірило правовладдя“ „презумпція безвинності є доконечною в забезпеченні права на справедливе судочинство. Аби презумпцію безвинності було гарантовано, тягар доведення вини має бути покладено на сторону звинувачення. Правила і практика щодо доказування, яке вимагається, мають бути зрозумілими й справедливими. Не повинен чинитись ненавмисно чи навмисно вплив з боку інших гілок влади на компетентний судовий орган шляхом висловлення заздалегідь своєї оцінки фактів судового рішення. Те саме стосується й певних приватних джерел думки, як-то медійних“ (CDL-AD(2016)007, пункт II.E.2.104).

На підставі наведеного Конституційний Суд України дійшов висновку, що приписи статей 1, 3, 8, 62 Конституції України у їх взаємозв'язку вказують на

позитивний обов'язок держави забезпечувати дотримання презумпції невинуватості особи на всіх стадіях кримінального провадження та після його завершення аж до спростування такої презумпції в законному порядку судом виключно в обвинувальному вирокі. Це, зокрема, означає, що особу, підозрювану у вчиненні кримінального правопорушення, після закриття стосовно неї кримінального провадження з будь-яких підстав має сприймати вся публічна влада як таку, що не вчиняла кримінального правопорушення, поводження з нею має відповідати такому сприйняттю та не спричиняти жодного явного осуду чи натяку на нього, не формувати негативного сприйняття суспільством такої особи, не підривати її репутації тощо». Отже, порушення презумпції через формулювання в процесуальних рішеннях автоматично тягне порушення due process.

Наведені рішення Конституційного Суду України демонструють застосування Судом процедурного аспекту due process в контексті права бути заслуханим, судового контролю та презумпції невинуватості.

Тлумачення конституційного тексту відрізняється від тлумачення закону, оскільки, як було стверджено, зміст Конституції та її мета відрізняються від змісту закону. Отже, принципи, якими керується юридичне тлумачення, недостатні для здійснення тлумачення Конституції. З цієї причини для тлумачення конституційного тексту були розроблені більш відповідні та придатні методи. З точки зору матеріальної Конституції, ці параметри можуть бути визначені її верховенством, яке, серед іншого, розуміється та виправдовується «її змістом, тією мірою, якою Конституція юридично виражає основний зміст, який становить згадану спільноту, що це основні права та організація та обмеження політичної влади» [2].

Також варто звернути увагу на застосування субстантивного аспекту due process в справах, що стосуються пропорційності обмежень прав особи. Так, у Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та

визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII № 5-р/2018 [32] Конституційний Суд України установив: «Згідно з юридичними позиціями Конституційного Суду України «одним із елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями» (абзац третій підпункту 3.1 пункту 3 мотивувальної частини Рішення від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010); «принцип правової визначеності вимагає чіткості, зрозумілості й однозначності правових норм, зокрема їх передбачуваності (прогнозованості) та стабільності» (абзац шостий підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 20 грудня 2017 року № 2-р/2017).

На думку Конституційного Суду України, особи розраховують на стабільність та усталеність юридичного регулювання, тому часті та непередбачувані зміни законодавства перешкоджають ефективній реалізації ними прав і свобод, а також підривають довіру до органів державної влади, їх посадових і службових осіб. Однак очікування осіб не можуть впливати на внесення змін до законів та інших нормативно-правових актів.

Конституційний Суд України наголошує, що принцип верховенства права передбачає внесення законодавчих змін із визначенням певного перехідного періоду (розумного часового проміжку між офіційним оприлюдненням закону і набранням ним чинності), який дасть особам час для адаптації до нових обставин. Тривалість перехідного періоду при зміні правового регулювання суспільних відносин має визначати законодавець у кожній конкретній ситуації з урахуванням таких критеріїв: мети закону в межах правової системи і характеру суспільних відносин, що ним регулюються; кола осіб, до яких застосовуватиметься закон, і їх здатності підготуватися до набрання ним (його новими положеннями) чинності; інших важливих обставин, зокрема тих, що визначають час, необхідний для набрання чинності таким законом.

У Доповіді «Верховенство права», схваленій Європейською Комісією «За демократію через право» на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26 березня 2011 року) (CDL-AD(2011)003rev), також зазначено, що держава зобов'язана дотримуватись законів, які запровадила, і застосовувати їх у передбачуваний спосіб та з логічною послідовністю; передбачуваність означає, що закон має бути ... проголошений наперед - до його застосування, та має бути передбачуваним щодо його наслідків: він має бути сформульований з достатньою мірою чіткості, аби особа мала можливість скерувати свою поведінку (пункт 44); юридична визначеність вимагає, щоб юридичні норми були чіткими і точними та спрямованими на забезпечення того, щоб ситуації та правовідносини залишались передбачуваними (пункт 46); юридична визначеність також означає, що держава загалом повинна дотримуватись узятих на себе певних зобов'язань, виконувати покладені на неї певні функції чи виголошені нею перед людьми певні обіцянки (поняття «законні очікування») (пункт 48)» [32].

У Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» № 9-р/2018 від 7 листопада 2018 року [33] Конституційний Суд вважає, що «зміни законодавства у соціальній сфері, складна фінансово-економічна ситуація, потреба в забезпеченні збалансованості Державного бюджету України не повинні призводити до порушення гідності людини, яка належить до фундаментальних цінностей, захищених Конституцією України, та становить основу системи конституційного захисту прав і свобод людини і громадянина. Обов'язковою складовою людської гідності є доступ людини до мінімальних соціальних благ, здатних забезпечити їй достатній і гідний життєвий рівень. Верховна Рада України, формуючи соціальну політику держави, повинна гарантувати ефективну реалізацію права на повагу до людської гідності, зокрема, шляхом

забезпечення пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги для осіб, які потребують соціального захисту» [33].

У Рішенні у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» від 28 лютого 2018 року [35] Конституційний Суд України визнав таким, що не відповідає Конституції України даного Закону і встановив, що «дотримання встановленої Конституцією України процедури розгляду, ухвалення та набрання чинності законами є однією з умов легітимності законодавчого процесу, у випадку її порушення конституційному контролю підлягає не зміст закону, а встановлена Конституцією України процедура його розгляду та ухвалення» [35].

У Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про всеукраїнський референдум» № 4-р/2018 від 26 квітня 2018 року [34] Конституційний Суд України вказав на прямий зв'язок дотримання «належної процедури» в законодавчому процесі з гарантіями прав людини. Так Конституційний Суд України встановив: «Згідно зі статтею 159 Основного Закону України Верховна Рада України розглядає законопроект про внесення змін до Конституції України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 Конституції України. У випадку внесення змін до Конституції України без дотримання вимог, установлених нормами розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», зміст відповідного законопроекту не може бути підданий превентивному конституційному контролю. Окреслений підхід ставить під загрозу передбачені, зокрема, статтею 157 Конституції України об'єкти такого контролю, а саме: права і свободи людини і громадянина, незалежність і територіальну цілісність України.

Відповідно до частини другої статті 151 Основного Закону України Конституційний Суд України за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України надає висновки про

відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою. Однак Законом № 5475 повноваження щодо перевірки на конституційність питань, які виносяться на всеукраїнський референдум, покладено на Центральну виборчу комісію. Відповідно до частини другої статті 31 Закону № 5475 Центральна виборча комісія відмовляє в реєстрації ініціативної групи з мотивів, зокрема, «невідповідності питання чи тексту, що пропонується винести на всеукраїнський референдум, вимогам Конституції України та законам України».

У частині третій статті 20 Закону № 5475 визначено, що «тексти нової редакції Конституції України та законопроектів, що виносяться на конституційний та законодавчий референдум, не повинні скасовувати чи обмежувати зміст та обсяг існуючих прав і свобод людини і громадянина або бути спрямованими на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України», однак Закон № 5475 не містить норм щодо можливості для Конституційного Суду України здійснювати конституційний контроль за змістом тексту відповідного законопроекту» [34].

Юриспруденція Конституційного Суду України підтверджує застосування ним доктрини належної правової процедури, зокрема, порушення процедурної справедливості при прийнятті акта робить його нікчемним незалежно від змісту – це прояв процедурного *due process* на рівні нормотворення. Конституційний Суд України перевіряє, чи обмеження, зокрема зменшення пільг, перерозподіл соціальних виплат є свавільними чи пропорційними, враховуючи фінансові можливості держави, але забороняючи порушення сутності права на достатній життєвий рівень. Це відповідає субстантивному *due process*, коли суд оцінює не лише процедуру, а й зміст закону.

Практика ЄСПЛ, як у справі «Волков проти України», вплинула на реформи українського судочинства, підкреслюючи незалежність і неупередженість.

Конституційні суди континентальної Європи, зокрема Німеччини, Італії, Іспанії, країн Східної Європи, застосовують його через принципи пропорційності та забезпечення доступу до правосуддя. У постконфліктних суспільствах (Боснія, Північна Ірландія, Бельгія) конституційні суди використовують *due process*-подібні механізми для захисту меншин та стабілізації влади. Конституційний суд Сербії, Хорватії та Словенії розвиває практику щодо процедурних аспектів *due process* у справах про дискримінацію та медіа-свободу, хоча часто застосовує стратегічне відкладення рішень у політично чутливих питаннях.

Т. Мільойкович у своєму дослідженні «Вплив Конституційного Суду на процес демократизації: випадок Сербії, Хорватії та Словенії» [130] фокусується на ролі конституційних судів у посткомуністичній демократизації. Авторка підкреслює, що суди розвивають практику *due process* у конституційних скаргах (процедурні аспекти прав людини), але часто застосовують стратегії відкладення чи уникнення юрисдикції в політичних справах. Дослідниця робить висновок про те, що відкритість доступу до суду не гарантує демократизації без активної позиції щодо *due process*.

А. Гал у праці «Конституційний огляд консоціацій: порівняльний аналіз Боснії та Герцеговини, Північної Ірландії та Бельгії» [44] здійснює порівняльний аналіз конституційного контролю у консоціативних системах. Хоча *due process* прямо не є центральним, дослідник аналізує, як конституційні суди забезпечують процедурну справедливість та пропорційність у вирішенні етнічних конфліктів, посилюючи або коригуючи механізми влади. Судді використовують «тріадичне» тлумачення (конституція, мирні угоди, права людини), що є аналогом субстантивного *due process*. На думку А.Гала, «суди застосовують специфічні інтерпретаційні підходи (аналіз пропорційності, цілеспрямоване тлумачення та доктрину політичного питання) для узгодження ідей конституційного верховенства та поваги до політичних угод. Аналіз також демонструє, як – за своєю природою – політичні рамкові угоди, що

встановлюють консоціативні врегулювання, стають основними орієнтирами для тлумачення конституційних документів» [45].

У порівняльному контексті в європейських конституційних судах аналогами є «принцип пропорційності» та «справедливий процес», які КСУ інтегрує для посилення захисту прав. Загалом, due process сприяє стабільності конституційного ладу, переходячи від пострадянського позитивізму до динамічного захисту прав людини.

Розуміння важливості належної правової процедури має вирішальне значення для дотримання принципів справедливості та захисту наших прав. Належна правова процедура, закріплена в Конституції, гарантує, що правова система справедливо та неупереджено ставиться до кожної людини. Вона служить запобіжником від свавільних дій уряду і гарантує, що люди мають можливість представити свою справу перед безстороннім суддею або присяжними.

Цей принцип є одним із об'єктів захисту також органами конституційного контролю. Крім того, характеристикою належного правового процесу є його справедливий характер стосовно реалізації матеріальних конституційних прав. Наразі більшість країн широко регулюють адміністративні, кримінальні, а в деяких випадках і цивільні процедури, щоб забезпечити прозорий та справедливий механізм обмеження прав і свобод. Однак іноді усталена правова практика або неправильне впровадження нових правових положень у країні змушують конституційні суди втручатися у питання процесуального правосуддя.

«Належна правова процедура» як предмет конституційного контролю стосується перевірки та нагляду за справедливістю та законністю дій уряду, включаючи законодавчі, адміністративні або судові рішення, конституційними судами або подібними установами. Цей термін найчастіше асоціюється з правовими системами країн, які дотримуються верховенства права та поваги до прав особистості.

Суддя Конституційного Суду Азербайджану Д. Гараджаєв виділив «такі ключові аспекти, які слід враховувати під час обговорення «належної правової процедури» як предмета конституційного контролю.

1. Збереження основоположних прав. Однією з основних функцій конституційного контролю є забезпечення захисту основоположних прав і свобод осіб. «Належна правова процедура» передбачає ретельний розгляд дій уряду, щоб переконатися, що вони не порушують ці права.

2. Правова та процесуальна справедливість. «Належна правова процедура» вимагає, щоб усі судові провадження та дії проводилися справедливо та відповідно до встановлених правових процедур. Це включає право на справедливий суд, право бути почутим та право на юридичне представництво.

3. Захист від свавільних дій. Конституційні суди оцінюють урядові рішення, щоб переконатися, що вони не є свавільними або примхливими. Це особливо важливо в системах, де верховенство права є основоположним принципом.

4. Система стримувань і противаг. «Належна правова процедура» часто тісно пов'язана з концепцією системи стримувань і противаг в уряді. Конституційні механізми контролю забезпечують перевірку дій виконавчої, законодавчої та адміністративної гілок влади, щоб запобігти будь-якому перевищенню або зловживанню владою.

5. Судовий перегляд. У багатьох країнах конституційні суди мають повноваження здійснювати судовий перегляд. Вони можуть перевіряти конституційність законів та дій уряду, щоб визначити, чи відповідають вони принципам конституції, включаючи ті, що стосуються «належної правової процедури».

6. Засоби правового захисту та відшкодування. Коли конституційний суд виявляє порушення «належної правової процедури», він може надати засоби правового захисту або відшкодування для постраждалих сторін. Це може включати скасування неконституційних законів, визнання недійсними дій

уряду або присудження відшкодування збитків жертвам порушень належної правової процедури.

7. Міжнародні стандарти. Багато конституційних судів також враховують міжнародні стандарти та договори, що стосуються прав людини та належної правової процедури, під час оцінки дій своїх урядів. Коли йдеться про Конституційний Суд Азербайджану, найчастіше враховуються стандарти Ради Європи.

8. Громадська довіра та підзвітність. Нагляд за «належною правовою процедурою» з боку органів конституційного контролю сприяє суспільній довірі до правової системи та гарантує, що уряди несуть відповідальність за свої дії» [145].

Отже, належна правова процедура як предмет конституційного контролю є важливою для підтримки верховенства права, захисту прав особистості та забезпечення справедливих дій урядів у межах своїх повноважень. Механізми конституційного контролю відіграють вирішальну роль у підтримці балансу між урядовою владою та свободами особистості.

С.В. Шевчук зазначає, що належна правова процедура особливо в її змістовному (субстантивному) аспекті поки не отримала достатньої уваги в українській юридичній літературі. Разом з цим саме зі змістовного аспекту походить ідея судового конституційного контролю за законами, які мають бути справедливими, не порушувати сутнісний зміст прав людини та мати легітимну мету. Сама ідея конституційного контролю, як було встановлено ще у справі *Marbury v Madison* (1803) Д. Маршалом, полягає у тому, що «при проголошенні того, що має бути найвищим законом країни (*law of the land*), вперше згадується сама Конституція, і цей ранг мають не закони Сполучених Штатів загалом, а лише ті, що приймаються відповідно до Конституції», тобто маються на увазі змістовні (субстантивні), а не лише формальні та процесуальні критерії оцінки відповідності законів Конституції, які походять саме з стародавньої концепції англійського права – належної правової процедури. За закони, які не відповідають цим конституційним критеріям, не можуть бути «законами країни». Останнім

часом практика Конституційного Суду України бурхливо розвивається в цьому напрямку, що свідчить про значний вплив цієї концепції на практичну діяльність українського органу конституційної юрисдикції з метою відходу від пострадянських позитивістських уявлень про конституційне право. Зокрема, це виявляється в рішеннях Конституційного Суду України, в яких сформульовані критерії оцінки конституційності законів під впливом концепції належної правової процедури: закони не можуть бути свавільними, мати легітимну мету, бути справедливими, пропорційними та не порушувати сутнісний зміст прав людини; особі належить імпліцитне право бути заслуханим тощо [41].

Процесуальні теоретичні аспекти теми «належної правової процедури» стосовно конституційного контролю включають баланс інтересів. Конституційні суди часто повинні знаходити баланс між інтересами уряду, такими як громадська чи національна безпека, та захистом прав особи. Це балансування є складним завданням у конституційному контролі, що вимагає від судів враховувати контекст та обставини кожної справи.

У юридичній літературі існує теза про засоби правового захисту, коли конституційні суди виявляють порушення належної правової процедури, вони можуть призначити засоби правового захисту для виправлення ситуації. Засоби правового захисту можуть включати скасування неконституційних законів, заборонні заходи проти дій уряду, компенсацію постраждалим особам або накази про повторний розгляд справ за справедливими процедурами. Також слід підкреслити зв'язок між належною правовою процедурою та так званою «превентивною роллю». Розглядаючи запропоноване законодавство та адміністративні нормативні акти, вони можуть запобігати неконституційним діям до їх виникнення, а не просто вирішувати порушення після факту [145].

Не менш важливими є: обізнаність та освіта громадськості: принципи належної правової процедури та роль конституційного контролю в їхньому захисті мають вирішальне значення для обізнаності громадськості та правової освіти. Забезпечення розуміння громадянами своїх прав та механізмів, доступних для їх захисту, є важливим для функціонуючої демократії; складні

справи: питання належної правової процедури можуть стати дуже складними, особливо у справах, що стосуються нових технологій, національної безпеки або нових правових викликів. Конституційні суди повинні боротися з цими складнощами, дотримуючись основних принципів; еволюція належної правової процедури: тлумачення та застосування належної правової процедури з часом змінюються. Конституційні суди часто адаптуються до змін соціальних норм, технологій та правових розробок, щоб забезпечити ефективність та актуальність належної правової процедури; міжнародні порівняння: принципи належної правової процедури можуть відрізнятися в різних країнах, але багато країн керуються міжнародними стандартами, такими як ті, що викладені у Загальній декларації прав людини, Європейській конвенції з прав людини або регіональних угодах. Конституційні суди часто враховують ці міжнародні стандарти у своїх оцінках.

Отже, «належна правова процедура» як предмет конституційного контролю відіграє життєво важливу роль у підтримці цілісності правових систем та захисті прав особистості. Це динамічна галузь, яка розвивається, щоб вирішувати нові виклики та забезпечувати справедливість і неупередженість перед обличчям змін у суспільному, правовому та урядовому контексті.

У процесі розвитку права ускладнюються судові процедури, виникають різні правові інтереси широкого кола суб'єктів правовідносин, відбуваються зловживання правами, і, як наслідок, належна правова процедура вимагає оцінки справедливості з точки зору її конституційного значення.

Принципи належної правової процедури ґрунтуються на консолідованих конституційних нормах, які нині ототожнюються з змагальним процесом та всіма іншими впливаючими та взаємодоповнюючими принципами, такими як: рівність сторін, безсторонність та безсторонність судді, розумна тривалість, мотивація рішення тощо.

Змагальна процедура, по суті, виражає гарантію справедливості, згідно з якою ніхто не може страждати від наслідків вироку, не маючи можливості бути

частиною процесу, з якого він впливає, або без ефективної участі у формуванні судового заходу.

Це сприяє визначенню конституційно відповідної змагальної процедури, «застосовної в конституційному процесі», яка, можна сказати, є спільною для різних моделей завдяки зближенню мінімальних вимог.

Однією з істотних складових змагального процесу в конституційному судочинстві є (в основному) доказова, що виражається в процесуальній владі представляти судді реальність фактів на підтвердження своїх підстав.

У цілком абстрактному розумінні будь-яка норма, вироблена конституційним джерелом (незалежно від того, міститься вона в Конституції або в конституційних законах), придатна для виконання функції параметра в рішенні перед Конституційним Судом. Якщо говорити більш конкретно, то розширення параметра залежить від типу судження, а також його суб'єкта.

Таким чином, якщо для побічного і основного провадження вона складається з положень Конституції або конституційних законів, які, як стверджується, були порушені, то в разі виникнення колізій між державними повноваженнями між державою і регіонами вона, відповідно, визначається сферою атрибутів, визначених між різними повноваженнями конституційними нормами і сферою конституційної компетенції.

Не можна стверджувати, що право на захист обов'язково повинно включати в свою основу також право на апеляцію або апеляцію, так звану оборону від рівня до ступеня, з інструментальним внеском обов'язку до державних підстав [65].

Таким чином, єдина можливість превентивного та перехресного допиту є необхідною в кожному випадку провадження, враховуючи, що сфера захисту стосується справедливого судового розгляду [56], а отже, і конституційного.

Завдяки впливу конституційних цінностей право на захист є важливою складовою права на судовий захист і неухильно вписується в число вищих принципів правової системи, прагнучи бути поміщеним до «непорушних прав людини» [121], і в цій перспективі змагальний процес набуває

інструментального виміру універсальності, роблячи себе здатним нав'язувати себе як вищий принцип законності і справедливості.

На цьому етапі можна спокійно сказати, що змагальний процес, для цілей належної правової процедури, є невід'ємним елементом процесуального публічного порядку для будь-якого типу судового провадження: цивільного, кримінального, податкового, адміністративного, спірного або добровільного, когнітивного або виконавчого [93]. Тому в першу чергу до конституційного процесу.

Підсумовуючи, слід зазначити, що елементами, які гарантують справедливий суд під час розгляду справ у Конституційному Суді, по суті, є ефективний змагальний процес між сторонами та дотримання права на захист. Однак для того, щоб бути реалізованими, вони потребують чіткого розмежування та ідентифікації процесуальних інститутів і суб'єктів у конституційному контексті.

Закон або акт, що має силу закону, коли він суперечить Конституції, навіть якщо він порушує надзаконне джерело, продовжує виробляти свої наслідки до тих пір, поки не втрутиться постанова про визнання його недійсності (принцип так званого *favor legis*).

Оскільки дефекти недійсності, в свою чергу, можна виділити на формальні і змістовні, то мова піде в конституційному контексті про формальну недійсність, коли акт прийнятий з порушенням встановленої форми (наприклад, конституційний закон, який затверджується звичайною законодавчою процедурою, або закон, схвалений в іншому тексті двома палатами парламенту), А істотна недійсність матиме місце, коли при дотриманні процесуальних норм має місце порушення норм матеріального характеру (наприклад, закону, який встановлює дискримінацію за ознакою статі, раси, релігійних, філософських, політичних переконань).

2.3. Використання доктрини належної правової процедури у практиці Верховного Суду

Правова процедура є складовою принципу законності та принципу верховенства права і передбачає правові вимоги до належного прийняття актів органами публічної влади. Належна правова процедура – це ключова доктрина, запозичена з англо-саксонської правової традиції, яка в українській практиці тісно пов'язана з принципом верховенства права, законності, правової визначеності та належного урядування. Вона вимагає, щоб органи влади, включаючи суди, прокуратуру, адміністративні органи, діяли прозоро, передбачувано, без свавілля, з дотриманням процедурних гарантій, які захищають права людини. Як вже визначалось у попередніх підрозділах у контексті України ця доктрина ґрунтується на нормах Конституції України [16] (статті 6, 8, 55, 129 Конституції України), процесуальних кодексах, зокрема, стаття 2 Кримінального процесуального кодексу України [17] прямо згадує «належну правову процедуру» як завдання кримінального провадження, практиці Європейського суду з прав людини, яка є джерелом права згідно із Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV [12].

Верховний Суд, а особливо Касаційний адміністративний суд та Велика Палата активно впроваджує європейську доктрину *fair procedure* як складову принципу верховенства права. Вона поширюється не лише на судовий процес, а й на адміністративні процедури прийняття рішень органами публічної влади. Ключовими елементами даної процедури є правова визначеність (*legal certainty*), що передбачає, що рішення органів влади повинні бути передбачуваними, стабільними, не змінюватися довільно; обґрунтованість та мотивованість: рішення суб'єкта владних повноважень має містити логічну структуру, посилання на конкретні норми права та оцінку фактичних обставин; прозорість і відсутність свавілля: процедури повинні унеможливлювати зловживання дискреційними повноваженнями; справедливе ставлення до особи, що

передбачає захист від довільного втручання держави, забезпечення можливості бути почутим, змагальності, доступу до інформації; належне урядування, яке полягає в тому, що державні органи не можуть отримувати вигоду від власних помилок або недбалості, ризик помилки лягає на державу, а не на добросовісну особу. Так у п. 70 справі «Рисовський проти України»: «Суд підкреслює особливу важливість принципу «належного урядування». Він передбачає, що у разі, коли йдеться про питання загального інтересу, зокрема, якщо справа впливає на такі основоположні права людини, як майнові права, державні органи повинні діяти вчасно та в належний і якомога послідовніший спосіб (див. рішення у справах «Беєлер проти Італії» [ВП] (Beyeler v. Italy [GC]), заява № 33202/96, п. 120, ECHR 2000-I, «Онер'їлдіз проти Туреччини» [ВП] (Oneryildiz v. Turkey [GC]), заява № 48939/99, п. 128, ECHR 2004-XII, «Megadat.com S.r.l. проти Молдови» (Megadat.com S.r.l. v. Moldova), заява № 21151/04, п. 72, від 8 квітня 2008 року, і «Москаль проти Польщі» (Moskal v. Poland), заява № 10373/05, п. 51, від 15 вересня 2009 року). Зокрема, на державні органи покладено обов'язок запровадити внутрішні процедури, які посилять прозорість і ясність їхніх дій, мінімізують ризик помилок (див., наприклад, рішення у справах «Лелас проти Хорватії» (Lelas v. Croatia), заява № 55555/08, п. 74, від 20 травня 2010 року, і «Тошкуце та інші проти Румунії» (Toscuta and Others v. Romania), заява № 36900/03, п. 37, від 25 листопада 2008 року) і сприятимуть юридичній визначеності у цивільних правовідносинах, які зачіпають майнові інтереси (див. зазначені вище рішення у справах «Онер'їлдіз проти Туреччини» (Oneryildiz v. Turkey), п. 128, та «Беєлер проти Італії» (Beyeler v. Italy), п. 119)» [39].

Недотримання належної правової процедури може призвести до визнання акта органу влади незаконним або нікчемним, скасування рішення, визнання доказів недопустимими, особливо в кримінальному процесі, відшкодування шкоди.

Так, у Постанові Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 25 липня 2019 року у справі № 826/13000/18 [27] закладено доктрину

«правова процедура». Суд вказав, що вона є складовою принципів законності та верховенства права і встановлює вимоги до належного прийняття актів органами публічної влади. Це гарантія недопущення зловживань і забезпечення справедливого ставлення до особи. У даній Постанові Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду встановлено: «Правова процедура повної перевірки декларацій особи Національним агентством встановлює чітку послідовність дій проведення такої перевірки із зазначенням способів та методів її здійснення, підстав, порядку, форми та строків такої діяльності» [27]. У постанові також вказується, що: «Правова процедура проведення Національним агентством контролю та перевірки декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, спрямована на забезпечення загального принципу юридичної визначеності. Складовою принципу юридичної визначеності є принцип легітимних очікувань як один із елементів принципу верховенства права» [27].

У Постанові Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду №826/16495/17 від 10 квітня 2019 року [26], Верховний Суд встановив, що: «Потреба у визначеності не означає, що органи, який ухвалює рішення, не повинні надаватись дискреційні повноваження (де це необхідно) за умови наявності процедур, що унеможливлюють зловживання ними. У цьому контексті закон, яким надаються дискреційні повноваження певному державному органу, повинен вказати чітко і зрозуміло на обсяг такої дискреції. Не відповідатиме верховенству права, якщо надана законом виконавчій владі дискреція матиме характер необмеженої влади. Отже, закон повинен вказати на обсяг будь-якої такої дискреції та на спосіб її здійснення із достатньою чіткістю, аби особа мала змогу відповідним чином захистити себе від свавільних дій. Отже, будь-який публічний орган має враховувати усі складові принципу верховенства права у своїй діяльності. А необмежена дискреція адміністративного органу є порушенням цього принципу вже сама по собі» [26]. У даній постанові підкреслено, що правова визначеність не виключає дискрецію, але вимагає процедур, які запобігають зловживанням.

В Доповіді про правовладдя, ухваленою Венеційською Комісією на її 86-му пленарному засіданні 25-26 березня 2011 року [11], зокрема у пункті 60 вживається термін справедлива юридична процедура, а саме: «Правами, що найочевидніше поєднані з правовладдям, є такі: (1) право на доступ до правосуддя; (2) право на компетентного суддю, призначеного на підставі закону; (3) право викласти свою позицію (*the right to be heard*); (4) недопустимість загрози подвійного покарання за одне й те саме діяння (*ne bis in idem*) (стаття 4 Протоколу 7 до ЄКПЛ); (5) юридичний принцип, згідно з яким заходи, що накладають обтяження, не можуть мати зворотної сили; (6) право на дієві засоби юридичного захисту будь-якого оспорюваного права (стаття 13 ЄКПЛ); (7) будь-хто вважається невинуватим у скоєнні злочину, доки винуватість не доведено; та (8) право на справедливий судовий розгляд чи ж – в англо-американській традиції – принцип природньої справедливості або принцип справедливої юридичної процедури (*due process*); мають бути: справедливе й прилюдне (відкрите) слухання справи, неупередженість, а також розумний строк, упродовж якого справу розглянуто й вирішено. Крім того, має існувати офіційно визнана, налагоджена й незалежна правнича професія, що її на підставі закону уповноважено надавати правничі послуги, яка сама охоча й *de facto* спроможна це робити та правничі послуги якої надаються в розумні строки» [11].

Згідно з коментарем до документа Венеційської комісії «Мірило правовладдя» [10], який ухвалено Венеційською комісією на 106-му пленарному засіданні: «Одним із елементів загального принципу юридичної визначеності є принцип правомірних (легітимних) очікувань людини». Він означає, що органи публічної влади повинні не лише дотримуватися законів та інших нормативних актів, а й своїх обіцянок та правомірних очікувань людини. Згідно з доктриною правомірних (легітимних) очікувань — ті, хто чинить добросовісно на підставі права, яким воно є, не повинні відчувати краху надій щодо своїх правомірних очікувань. Утім, нові ситуації можуть бути достатньою підставою для законодавчих змін, які можуть спричинити виникнення відчуття

невиправданих очікувань, проте таке може мати місце лише у виняткових випадках» [22].

Постанови Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду підкреслюють, що належна правова процедура – це сукупність гарантій для досягнення процедурної справедливості. Так, в Окремій думці судді Великої Палати Верховного Суду підкреслюється: «Очевидно, що ні Конвенція, ні Конституція України, ні КПК не передбачають права підозрюваного на розслідування кримінальної справи щодо нього слідчим, визначеним у певний спосіб. Однак за змістом вказаних актів особа має право на дотримання належної правової процедури (procedural due process) і на захист. Саме у їхньому контексті може поставати питання про правомірність й істотність обмеження прав сторони захисту призначенням і проведенням експертизи тим слідчим, який не входив до складу групи слідчих у кримінальному провадженні» [24]. Таке призначення та проведення є недотриманням належної правової процедури. Однак ключове питання полягає у тому, чи наслідком цього недотримання стало порушення, причому не будь-яке, а саме істотне, прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Недотримання належної правової процедури необов'язково зумовлює недопустимість відповідних доказів. По-перше, не завжди внаслідок недотримання цієї процедури порушуватимуться певні права чи свободи. По-друге, навіть у випадку, якщо вони порушуватимуться, то не обов'язково істотно. Згідно з практикою Європейського суду з прав людини щодо застосування статті 6 Конвенції, більшість процесуальних порушень, допущених на одній стадії процесу, можна виправити на іншій його стадії. Інакше кажучи, не кожне порушення належної правової процедури стороною обвинувачення чи судом істотно впливатиме на права сторони захисту.

Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду, особливо Об'єднана палата та колегії суддів) активно застосовує цю доктрину як складову принципу верховенства права (стаття 8 Конституції України, статті 2,

7, 9 Кримінального процесуального кодексу України) та гарантії справедливого судового розгляду (стаття 6 ЄКПЛ). Вона поширюється на досудове розслідування та судовий розгляд, вимагаючи, щоб усі процесуальні дії були передбачуваними, пропорційними (домірними), здійснювалися уповноваженими суб'єктами, в чітко визначеному законом порядку, з дотриманням прав учасників, зокрема право на захист, змагальність, мотивованість рішень. Згідно статей 86, 87 Кримінального процесуального кодексу України, недотримання процедури тягне визнання доказів недопустимими та скасування судових рішень.

Найважливішою постановою Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 24 травня 2021 року у справі № 640/5023/19 [29] щодо кримінальної «належної правової процедури», аналогічна ролі постанови Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду № 826/13000/18 в адміністративному процесі. Об'єднана палата сформулювала загальнообов'язкову правову позицію для всіх судів в пункті першому мотивувальної частини, а саме: «Щодо належної правової процедури реалізації Генеральним прокурором, керівником обласної прокуратури, їх першими заступниками та заступниками повноважень, передбачених ч. 5 ст. 36 КПК. Частиною другою ст. 19 Конституції України встановлено обов'язок органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Відповідно до ст. 2 КПК завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому

процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

У теоретичному аспекті «належна правова процедура» - це форма здійснення правосуддя, яку утворюють сукупність гарантій прав людини процесуального характеру, спрямовані на досягнення процедурної справедливості правосуддя. До гарантій, які у своїй сукупності формують належну правову процедуру, відносяться право на судовий захист, право на ефективне розслідування; право на швидкий суд; право на публічний суд; право на неупереджений суд; право на суд неупереджених присяжних; право на змагальний процес; презумпція невинуватості; право не свідчити проти себе; право на допит в суді свідків обвинувачення; право на допомогу адвоката під час судового розгляду; право бути вислуханим; право не піддаватися двічі покаранню за один й той самий злочин; право на безпосередній процес; право на безперервний процес; право на оскарження.

Застосування належної процедури є одним із складових елементів принципу верховенства права та передбачає, у тому числі, щоб повноваження органів публічної влади були визначені приписами права, і вимагає, щоб посадовці мали дозвіл на вчинення дії, і надалі діяли в межах наданих їм повноважень.

Застосування належної правової процедури у кримінальному провадженні - це встановлені кримінальним процесуальним законодавством способи реалізації норм кримінального процесуального права, що забезпечують досягнення цілей правового регулювання кримінальних процесуальних відносин у сфері порядку досудового розслідування та судового розгляду. Воно означає не лише те, що всі дії процесуальних суб'єктів мають відповідати вимогам закону, адже в такому випадку це завдання розчиняється в приписах засади законності. Такі дії мають виникати із наявних повноважень і перебувати в адекватному співвідношенні з конкретним процесуальним завданням, яке виникає в певний момент досудового розслідування і судового

розгляду кримінального провадження. Таке адекватне співвідношення приводить до принципу пропорційності.

Належна правова процедура має застосування як під час судового розгляду, так і на стадії досудового розслідування. Недотримання належної правової процедури тягне за собою порушення гарантованого кожному ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі - Конвенція) права на справедливий суд» [29]. Отже, у даній постанові Об'єднана палата дала теоретичне та практичне визначення належної правової процедури та вказала, що процедура означає не лише формальну відповідність закону, а й адекватне співвідношення дій з процесуальним завданням (принцип пропорційності). Касаційний кримінальний суд визначив такі елементи належної правової процедури при реалізації частина 5 статті 36 КПК (зміна органу розслідування): а) належний суб'єкт (Генеральний прокурор, керівник обласної прокуратури, їх перші заступники та заступники); б) оцінка досудового розслідування органом, визначеним ст. 216 КПК, як неефективного; в) відображення такої оцінки у мотивованій постанові (ст. 110 КПК); г) вмотивованість постанови (фактичні та юридичні підстави). Окрім цього встановлені наслідки порушення, а саме: дії поза межами повноважень кваліфікуються як порушення статей 214, 216 КПК; докази, отримані таким органом, недопустимі (стаття 86 КПК, пункт 2 частини 3 статті 87 КПК – зібрані неуповноваженими особами з порушенням порядку); ризик «плодів отруєного дерева» (derivative evidence rule).

Аналізуючи огляди практики Касаційного кримінального суду за період 2021–2026 років, можемо стверджувати, що постанова стала обов'язковою для єдності практики. Так, Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду послідовно посиляється на доктрину належної правової процедури в оглядах судової практики (2020-2025 рр.) щодо доказів та доказування (порушення процедури на досудовому етапі (неправильна підслідність, відсутність мотивованої постанови про зміну слідчого) має наслідком автоматичну недопустимість доказів); право на захист (стаття 20 КПК). Так, у постанові

Касаційного кримінального суду від 14.05.2024 № 129/795/20 [28] навіть за об'єктивної неможливості допиту потерпілого/свідка (стан здоров'я) засуджений не позбавлений захисту іншими способами; неупередженість суду, що передбачає відсутність автоматичної заборони судді апеляції розглядати пов'язану адміністративну справу, якщо немає сумніву в неупередженості; процесуальні рішення: постанови про закриття/відновлення провадження, строки розслідування мають бути мотивованими та пропорційними; загальні засади (статті 7, 9 КПК): законність, верховенство права, пропорційність.

Отже, використання доктрини належної правової процедури має важливе значення для практики, а саме євроінтеграційний стандарт, оскільки Касаційний кримінальний суд активно посиляється на практику ЄСПЛ (ст. 6 Конвенції) та документи Венеційської комісії. По-друге, це захист від свавілля, оскільки держава не може «перекладати» ризик своєї недбалості на особу (аналогічно адміністративній практиці). По-третє, це єдність практики, оскільки позиція Об'єднаної палати є обов'язковою та регулярно цитується. По-четверте, це практичне застосування у справах про корупцію, військові злочини, зміну підслідності НАБУ або ДБР чи Національної поліції тощо.

Верховний Суд Сполучених Штатів Америки свого часу визначив, що процесуальна правова процедура охоплює такі ключові елементи, як повідомлення та можливість бути почутими, гарантуючи, що особи мають справедливий шанс оскаржити дії уряду, які можуть вплинути на їхні права. Вона застосовується в різних правових контекстах, включаючи кримінальне та цивільне судочинство, та розглядає такі питання, як процеси розгляду справ судами нижчої інстанції та лікування осіб у психіатричних закладах. Рішення Верховного Суду підкреслюють необхідність нейтрального судді та важливість захисту прав особи від свавільних дій уряду. Завдяки знаковим справам Верховний Суд продовжує формувати розуміння та застосування належної правової процедури в американському праві, відображаючи відданість справедливості та правосуддю в судових процесах.

У справі Коллінз проти міста Харкер-Хайтс [66] Верховний Суд постановив, що положення про належну правову процедуру гарантують справедливу процедуру у зв'язку з позбавленням життя, свободи чи майна урядом. Два основні компоненти справедливої процедури - це повідомлення та можливість бути почутим. Основною метою вимоги щодо повідомлення є забезпечення того, щоб можливість слухання була змістовною, як Суд визначив у справі Вест-Ковіна проти Перкінса [170]. Як у судових, так і в квазісудових провадженнях, Верховний Суд визначив, що належна правова процедура вимагає нейтрального та незалежного судді в першій інстанції у справі «Бетонні труби та вироби Каліфорнії проти Пенсійного фонду будівельних робітників» [67]. Однак, коли початкове рішення приймається стороною, яка діє в якості виконавчого органу, Верховний Суд встановив, що належна правова процедура може бути задоволена шляхом забезпечення проведення нейтральним суддею *de novo* перегляду (повного повторного розгляду) всіх фактичних та правових питань у справі Маршал проти Джерріко [125].

Суд часто (але не завжди) оцінює процесуальні питання належної правової процедури, враховуючи такі три фактори, викладені у справі Метьюз проти Елдріджа [126] як приватний інтерес, на який впливає офіційна дія; ризик помилкового позбавлення такого інтересу через використані процедури та ймовірна цінність, якщо така є, інших процесуальних гарантій; урядовий інтерес.

Верховний Суд застосував положення про належну правову процедуру в галузі кримінального права у випадках, коли інші конституційні положення не застосовуються. Наприклад, Суд постановив, що розгляд оспорюваної кримінальної справи в суді мера порушує належну правову процедуру, коли виконавчі обов'язки мера можуть створювати бажання підтримувати високий потік доходів від суду мера у справі Уорд проти Село Монровіль [167]. Він також постановив, що дитині, яка перебуває у провадженні щодо

правопорушень, має бути забезпечено різні процесуальні гарантії належної правової процедури у справі *In re Gault* [108].

Суд також виніс два рішення щодо поміщення до психіатричних закладів. У справі *Вітек проти Джонс* [166] суд постановив, що засуджений злочинець, який відбуває покарання у в'язниці, не може бути переведений до психіатричної лікарні без належних процедур для визначення того, чи є він чи вона психічно хворим, а у справі «*Фуша проти Луїзіани*» [89] суд визначив, що особа, визнана невинною у злочині через неосудність і відповідно поміщена до психіатричної лікарні, має право на конституційно адекватні процедури для встановлення підстав для подальшого утримання, коли початкова підстава для утримання більше не існує.

У справі «*Голдберг проти Келлі*» [94] Суд постановив, що одержувачі соціальної допомоги не можуть бути позбавлені своїх виплат без процесуальної належної правової процедури. Аналогічно, у справі «*Мемфіський відділ освіти, газу та води проти Крафт*» [129] Суд встановив федеральні процедури належної правової процедури для припинення надання комунальних послуг споживачам у штатах, які мають вимогу щодо обґрунтованої причини для такого припинення.

У справі «*Клівлендська рада освіти проти Лаудермілла*» [64] Суд постановив, що державні службовці зі штатною посадою мають право принаймні на певну процедурну належну правову процедуру до звільнення, таку як повідомлення про звинувачення та можливість відповісти, а також повне слухання після звільнення.

Клаузула про належну правову процедуру також відіграла певну роль у справі «*Дін, Керрі проти*» [109], під час якої Суд постановив, що Закон про імміграцію та громадянство не вимагає від уряду США надавати детальне пояснення відмови у видачі візи іноземному громадянину на підставі проблем безпеки, пов'язаних з тероризмом. Хоча П'ята поправка гарантує громадянину захист від позбавлення «життя, свободи чи майна» без належної правової процедури, Суд визначив, що відмова у видачі візи не є порушенням клаузули

про належну правову процедуру. Оскільки уряд відмовив у видачі візи через проблеми національної безпеки після розслідування, Суд вважав, що цього достатньо для задоволення умов належної правової процедури.

Висновки по розділу 2

1. Належна правова процедура покликана бути бастіоном проти свавільних дій та гарантувати, що суди є остаточними арбітрами у спорах. Правовладдя залежить від справедливості. Верховенство права вимагає, щоб кожна людина, отримувала однаковий процесуальний захист. Незмінною залишається потреба в правовій системі, яка застосовує однакові стандарти справедливості до всіх. Належна правова процедура полягає в захисті цілісності системи. Це те, що відрізняє справедливую систему правосуддя від тієї, де результати ґрунтуються на владі, упередженнях чи доцільності. Доступ по суду стосується не лише можливості отримати юридичну допомогу чи потрапити до зали суду, а й забезпечення того, щоб основні права, такі як належна правова процедура, залишалися недоторканими. Належна правова процедура це не технічна деталь, а життєво важливий захист, який захищає права кожного, зміцнює верховенство права та підтримує легітимність нашої системи правосуддя.

2. Органи конституційної юрисдикції застосовують доктрину належної правової процедури як процедурний фільтр справедливості та субстантивний бар'єр проти свавілля. Зарубіжні дослідження підтверджують, що ефективність цієї доктрини залежить від суддівської активності, інституційної незалежності та адаптації до національних реалій. Для України досвід цих досліджень корисний для посилення ролі Конституційного Суду у забезпеченні справедливого процесу в умовах європейської інтеграції.

Конституційний Суд України не використовує термін «due process» безпосередньо, але активно застосовує його через принципи верховенства права, права на судовий захист, основні засади судочинства та ст. 6 Європейської

конвенції з прав людини. Конституційний Суд України розрізняє процедурний аспект належної процедури, коли говорить про право бути заслуханим, змагальність, неупередженість та субстантивний аспект, коли мова про пропорційність обмежень, заборону свавілля.

3. Доктрина належної судової процедури або належної правової процедури активно використовується в практиці Верховного Суду в Україні як інструмент тлумачення принципів верховенства права, законності, пропорційності та захисту прав людини. Ця доктрина в практиці Верховного Суду еволюціонувала від запозиченого поняття до повноцінного інструменту конституційного контролю, що активно формує єдність судової практики та захищає права людини в публічно-правових відносинах.

РОЗДІЛ 3

СВІТОВИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ ДОКТРИНИ НАЛЕЖНОЇ СУДОВОЇ ПРОЦЕДУРИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

3.1. Належна судова процедура та правові стандарти Європейського суду з прав людини

Термін «належна правова процедура» в українському праві відповідає поняттю *right to a fair trial* (статті 6 Європейської конвенції з прав людини), яке Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) активно розвиває через свою практику. Воно охоплює справедливість судового розгляду, рівність сторін, незалежність і неупередженість суду, розумні строки тощо. Європейський суд з прав людини прирівнює нерівність сторін не до процесуальної нерівності як такої, а до процесуальної нерівності, яка породжує фактичну або, за певних обставин, неминучу упередженість.

Належний процес є конституційною гарантією того, що дії уряду не матимуть надмірного впливу на його громадян. Як застосовується сьогодні, належний процес диктує, що всі суди повинні діяти відповідно до чітко визначеного набору стандартів, призначених для захисту особистої свободи осіб. Основні права та захисти, притаманні належному процесу, застосовуються до всіх проваджень, які можуть призвести до «позбавлення» особи, що по суті означає втрату «життя, свободи» або власності. Права на належний процес застосовуються у всіх конституційних, адміністративних, кримінальних і цивільних процесах, від підготовчого засідання і видкладення до повного судового рішення. Належний процес налаштовує гарантію того, що люди можуть відстоювати свої права перед системою правосуддя за рівних умов, за допомогою процедури, яка містить мінімальні та суттєві вимоги, те, що Конституція називає мінімальними гарантіями для забезпечення справедливого рішення. Якщо не буде ефективної судової процедури, права та їх гарантія будуть мертвим листом. Отже, належний процес є гарантією досконалості,

оскільки він є гарантією юрисдикційної гарантії. Право на належний процес – це сукупність гарантій, які прагнуть забезпечити зацікавленим сторонам, які пішли в державне управління або перед суддями, правильне і виконане рішення про свої права. Недотримання правових норм, які регулюють кожен судовий процес, породжує порушення і незнання його. Належний процес є необхідною непереборною гарантією для будь-якого діяння, спрямованого на накладення санкцій. Належний процес є гальмом зловживання та свавілля державної влади і є частиною конституціоналізованої ідеології поваги до прав та визнання гідності осіб. Належний процес розрахований не на злочин, а на те, щоб кожна людина, яка з яких-небудь причин бере участь у судовому процесі, могла розраховувати на повагу, її гідність не буде піддана сумніву, а матиме прозорий, якісний, своєчасний, ефективний процес і відповідно до конституційних принципів, принципу законності та здорового здійснення правосуддя [1]. Європейський суд з прав людини розробив низку правових стандартів, які формують зміст і обсяг належної правової процедури, застосовуючи її як у процесуальному, так і в субстантивному аспектах. Європейський суд з прав людини є ефективним способом захисту та дотримання універсального правопорядку. Європейський суд з прав людини сприймається не лише як суд, здатний відновити порушені права та свободи, а й як потужна інституція, що пропагує доктринально значущі правові ідеї. Однією з таких ідей є верховенство права. Виразом цієї поваги є те, що обвинуваченому надається основоположне право на справедливий суд відповідно до статті 6 Європейської конвенції з прав людини.

Взаємозв'язок між належною правовою процедурою та “правом на справедливий суд” у розумінні Європейської конвенції з прав людини чи інших міжнародних документів не є рівнозначним. Принцип належного процесу в поєднанні з правом на доступ до правосуддя, суперечливим і широким захистом, замикає цикл процесуальних гарантій. Таким чином, процес гарантується, з відповідними інструментальними формами, так що судове забезпечення, коли воно здійснюється державою, дає кожному те, що є своїм.

Належний процес істотного судового позову стосується обмеження здійснення повноважень і уповноважує суддю ставити під сумнів обґрунтованість даного закону і справедливість державних рішень, встановлюючи матеріальний контроль за конституційністю і пропорційністю. Слід зазначити, що під предметною теорією розуміється справедливий юридичний процес, заснований на принципах справедливості. Для цього в ньому згадуються обов'язки пропорційності та розумності. Ця подібність між пропорційністю і істотним належним процесом, на наш погляд, дуже цікава для нашого аналізу, з кількох причин: а) вона допомагає з'ясувати зміст істотного належного процесу, який, абстрактно розглядається, є розпливчастим і неточним; б) допомагає скасувати помилкову думку про те, що істотний зміст належної правової процедури не буде застосовуватися в країнах романо-германської системи, з меншою свободою для судді, ніж у судді закону...; в) підкріплює ідею рівноваги, яка пронизує весь судовий процес. Як і в класичній дилемі між швидкістю і безпекою. Враховуючи велику стурбованість сучасного конституціоналізму у забезпеченні основних прав через конституційний процес, було продемонстровано, що належний процес є вираженням демократії та громадянства, шляхом збору за своїм змістом численних гарантій конституційно-процесуального ладу [4].

Належна правова процедура в інтерпретації ЄСПЛ охоплює як цивільні, адміністративні, так і кримінальні процеси, а також дії органів влади, що впливають на права людини. Вона включає процесуальні гарантії (справедливість процедури) та субстантивні вимоги (законність і пропорційність обмежень прав).

Процесуальні права у кримінальному провадженні покликані захистити обвинуваченого від свавільного здійснення державної влади. Таким чином, кажуть, що «історія свободи значною мірою була історією дотримання процесуальних гарантій» [128]. Процесуальні права обвинуваченого та його здатність їх здійснювати представляють зміст та стандарт процесуальної справедливості, доступний у конкретному суспільстві, в якому відбувається

провадження. Зміст та стандарт цієї справедливості залежить від рівня цивілізації, що панує в цьому суспільстві на той час. Відповідно, процесуальні права, що забезпечують цю справедливість, мають еволюційний характер. Хоча ця еволюція крізь історію може бути повільною та перериватися періодами регресу, стаття 6 ЄКПЛ є її продуктом. Історія розкриває певні процесуальні права, які виявилися корисними або необхідними для справедливого та обґрунтованого судового розгляду, а також наслідки для особи їхньої відсутності, звідси їх включення до статті 6 ЄКПЛ.

Судова влада є оплотом основоположних свобод, а її незалежність та неупередженість, можливо, є важливими гарантіями справедливого суду. Ці принципи настільки священні, що будь-яке відхилення, компроміс чи втручання, якими б незначними вони не були, заплямують провадження в суді, навіть якщо інші права на справедливий суд ретельно дотримуються.

Розширюючи цей аргумент далі, чи можна також сказати, що навіть якби судова система була справді незалежною та безсторонньою, той факт, що вона не дотримувалася скрупульозно права на справедливий суд, міг би затьмарити провадження проти обвинуваченого? Якщо вони не забезпечили б скрупульозне дотримання права на справедливий суд, чи позначилося б це негативно на їхній незалежності та неупередженості чи просто на їхній компетентності?

Існує зв'язок між правом на справедливий суд та незалежною та неупередженою судовою системою, оскільки саме остання відповідає за забезпечення того, щоб обвинувачений користувався всіма іншими правами на справедливий суд, і навіть покликана виправляти ситуації, коли такі права порушуються або опускаються. Під правом на незалежний та неупереджений суд – це право, на яке посилаються, щоб забезпечити захист основного права або «батьківського» права. Слід також зазначити, що позбавлення справедливого суду саме по собі не є правом, яке можна використовувати як засіб для оскарження суті вироку чи рішення, а гарантією безпеки провадження.

Право на справедливий суд стосується лише процесуальних гарантій, а не правильності рішення. Саме право на справедливий суд не визначено як таке в

жодній конкретній конвенції чи договорі [106]. Це загальне право, що складається з безлічі численних та складних стандартів [172]. Саме тому не було зроблено жодної спроби сформулювати визначення справедливого суду, оскільки було б важко сформулювати вичерпне визначення [132]. Хоча стандарти справедливого суду чітко викладені в міжнародних та регіональних договорах, а також у національному законодавстві, вони аж ніяк не є абсолютними.

Окрім конкретних стандартів, існують залишкові стандарти, включаючи ті, що мають «невизначені характеристики», які не обов'язково встановлені або сформульовані, але недотримання яких може тим не менш зробити судовий розгляд несправедливим. Природу права на справедливий судовий розгляд найкраще пояснити так: «Право на справедливий судовий розгляд має відкриту залишкову якість: воно надає можливість як для додавання інших конкретних прав, не перелічених у статті 6 ЄКПЛ, які вважаються необхідними для «справедливого судового розгляду», так і для вирішення того, чи відбувся «справедливий судовий розгляд» за конкретними фактами даної справи, коли провадження розглядається в цілому». Положення про справедливий судовий розгляд у міжнародних та регіональних договорах є лише прикладами того, що називається «мінімальними гарантіями». Гарантії та зобов'язання держав-учасниць щодо них були пояснені таким чином: «Гарантії призначені для захисту, забезпечення або ствердження права на право або його здійснення. Держави-учасниці не лише зобов'язані визнавати та поважати права та свободи всіх осіб, вони також зобов'язані захищати та забезпечувати здійснення таких прав і свобод за допомогою відповідних гарантій...., тобто за допомогою відповідних заходів, які за будь-яких обставин забезпечуватимуть ефективність цих прав і свобод» [101].

Усі міжнародні та регіональні документи з прав людини містять мінімальні гарантії, але, як зазначалося раніше, ці гарантії можуть не обов'язково бути однаковими. Деякі документи містять більш детальні стандарти, ніж інші. Держави-учасниці міжнародного або регіонального

договору зобов'язані забезпечити, щоб їхнє національне законодавство досягало принаймні тих стандартів, встановлених у цих документах. Вони могли б передбачити вищі стандарти у своєму національному законодавстві, ніж ті, що гарантовані цими документами.

Слід наголосити, що справедливість судового розгляду залежить від обставин справи. З одного боку, дотримання всіх стандартів справедливого правосуддя не обов'язково гарантує справедливий суд. З іншого боку, не кожне порушення стандарту справедливого судочинства робить рішення або обвинувальний вирок неправильним. Хоча порушення певного стандарту справедливого судочинства може поставити під сумнів справедливість судового розгляду обвинуваченого, це не обов'язково означає, що рішення було неправомірним або винесеним *mala fides*, або що обвинувальний вирок був небезпечним. Так само обвинувальний вирок не повинен залишатися в силі, якщо судовий процес був опосередкований серйозним порушенням належної правової процедури, навіть якщо немає сумнівів щодо вини обвинуваченого. Суд повинен, враховуючи оскаржувані порушення в контексті всієї справи, вирішити, чи були стандарти справедливого судочинства серйозно порушені настільки, що обвинувальний вирок та обвинувальний вирок, що впливає з цього вироку, були небезпечними. Застосовуючи ці принципи до двох стовпів судової незалежності та неупередженості, цілком можливо, що засудження обвинуваченого може бути визнане ненадійним через упередженість та залежність від суду, продемонстровані як суддями окремо, так і судом в цілому.

Дійсно незалежний та неупереджений суд повинен рішуче гарантувати право на справедливий суд, а також виправляти будь-які порушення, що мали місце. Що стосується визначення стандартів справедливого суду, вони містяться у міжнародних та регіональних документах з прав людини. Міжнародні стандарти справедливого суду не обмежуються лише конвенціями та договорами. Зараз вони доповнюються стандартами, що впливають з юриспруденції міжнародних та регіональних трибуналів, таких як Європейський суд з прав людини.

Європейська конвенція з прав людини є одним з найбільш розвинених документів з прав людини зі значною судовою практикою своїх положень.

Право на справедливий суд є основним правом у ЄКПЛ. Стаття 6 ЄКПЛ не лише викликала велику кількість заяв, а й розвиток судової практики Європейського суду з прав людини, яка щодо права на справедливий суд є достатньою та вичерпною.

Основні стандарти ЄСПЛ щодо належної процедури викладені в статті 6 § 1 ЄКПЛ (загальне право на справедливий суд) і деталізовані в рішеннях Суду.

Доступ до суду. Кожен має право на доступ до незалежного та неупередженого суду для захисту своїх прав. ЄСПЛ у справі *Golder v. United Kingdom* [95] встановив, що право на доступ до суду є невід'ємною частиною статті 6, навіть якщо воно прямо не зазначене. Обмеження доступу (наприклад, через надмірні судові збори чи строки позовної давності) повинні бути пропорційними та мати легітимну мету (*Ashingdane v. United Kingdom* [47]).

Незалежність і неупередженість суду. Суд повинен бути незалежним від виконавчої влади та сторін спору, а судді – неупередженими. У справі *Findlay v. United Kingdom* [88] ЄСПЛ наголосив, що зовнішні та внутрішні ознаки незалежності (структура суду, призначення суддів) є ключовими.

Публічність розгляду. Судові слухання мають бути відкритими, за винятком чітко визначених випадків (наприклад, захист приватності чи національної безпеки). У справі *Axen v. Germany* [49] ЄСПЛ підкреслив, що публічність забезпечує суспільний контроль і довіру до правосуддя.

Розумний строк розгляду. Справу необхідно розглядати в розумні строки. У справі *Zimmermann and Steiner v. Switzerland* [173] ЄСПЛ визначив, що затримки, спричинені неефективністю судової системи, порушують ст. 6.

Змагальність і рівність сторін. Кожна сторона повинна мати рівні можливості для подання доказів, аргументів і захисту. У справі *Dombo Beheer B.V. v. Netherlands* (1993) Суд визнав порушення через нерівне ставлення до сторін. У кримінальних справах це включає право на захист, доступ до

матеріалів справи та можливість допитувати свідків (*Al-Khawaja and Tahery v. United Kingdom*, 2011).

Мотивованість судових рішень. Судові рішення повинні бути належно обґрунтованими, щоб сторони могли зрозуміти логіку суду. У справі *Hadjianastassiou v. Greece* (1992) ЄСПЛ зазначив, що недостатня мотивованість підриває справедливість процесу. В Україні невмотивовані рішення місцевих судів часто стають підставою для касаційного оскарження чи звернень до ЄСПЛ.

Презумпція невинуватості (ст. 6 § 2). У кримінальних справах особа вважається невинною, доки її вину не доведено в законному порядку. У справі *Minelli v. Switzerland* (1983) ЄСПЛ визнав порушення через публічні заяви посадовців, що підривали презумпцію. Це актуально для України в контексті медійного тиску чи заяв правоохоронців до завершення судового розгляду.

Право на ефективний засіб правового захисту (ст. 13). Належна процедура тісно пов'язана зі ст. 13 ЄКПЛ, яка вимагає наявності ефективних засобів захисту порушених прав. У справі *Kudła v. Poland* [116] ЄСПЛ підкреслив, що відсутність таких засобів (наприклад, для оскарження тривалого тримання під вартою) порушує ЄКПЛ. В Україні це стосується, зокрема, невиконання судових рішень чи обмеженого доступу до касаційного перегляду.

Субстантивний аспект передбачає пропорційність і законність. ЄСПЛ застосовує належну процедуру для оцінки змісту законів і дій влади. У справах, пов'язаних із обмеженням прав, наприклад, власності за статтею 1 Протоколу № 1, ЄСПЛ перевіряє, чи є обмеження законним, пропорційним і необхідним у демократичному суспільстві, зокрема у справі *Sporrong and Lönnroth v. Sweden* [157]. В Україні це актуально в соціальних спорах, таких як зменшення розміру пенсій чи інших виплат, де ЄСПЛ і Верховний Суд оцінюють пропорційність або домірність.

Право на справедливий судовий розгляд і належна правова процедура не гарантують основоположного права на правову допомогу в цивільних справах. Проаналізувати різний підхід до цього відносного закону можна завдяки

ключовим судженням з цього питання. У 1979 році ЄСПЛ нагадав у справі *Airey v. Ірландія* (1979 р.), що він не міг відстоювати необмежене право на правову допомогу, оскільки це було б «важко узгодити з тим фактом, що Конвенція не містить положення про правову допомогу» у цивільних справах. Однак Суд констатує, що така допомога «має важливе значення для ефективного доступу до суду», якщо це передбачено національним законодавством або коли цього вимагає складність процедури чи предмет спору. Відмова Ірландії надати їй адвоката була порушенням статті 6§1 ЄКПЛ, оскільки пані Ейрі не змогла знайти адвоката, готового представляти її інтереси. Суд також бере до уваги статус сторін, які не змогли скористатися правовою допомогою [7].

Належна правова процедура у практиці ЄСПЛ є багатограним принципом, що охоплює доступ до суду, незалежність, прозорість, змагальність, розумні строки, мотивованість рішень і пропорційність обмежень. Ці стандарти є обов'язковими для України, а їх порушення призводить до констатації ЄСПЛ системних проблем у судовій системі. Дотримання цих стандартів не лише забезпечує захист прав людини, а й підвищує довіру до судової влади, сприяючи євроінтеграції та зміцненню верховенства права.

У сучасному праві принцип належного правового процесу, в контексті рішень Європейського суду з прав людини, став вирішальною правовою процесуальною умовою для захисту осіб від свавільного втручання держави. Він слугує основою ефективного механізму розслідування порушень прав людини. Включення концепції рівності сторін стало можливим завдяки готовності страсбурзьких органів тлумачити частину першу статті 6 ЄКПЛ у широкому розумінні, тобто прогресивний підхід, що знайшов відгук у сучасних рішеннях, що відповідало духу цього документа. Власна неоднозначність змісту вимоги щодо «справедливого розгляду» у цій нормі надала ЄСПЛ можливості для позитивного використання. Статті 6(2) та (3) ЄКПЛ представляють конкретні мінімальні гарантії, які є складовою частиною умови «справедливого розгляду», не вичерпуючи її зміст, отже, розгляд може бути

несправедливим, незважаючи на дотримання цих статей. Визначення того, чи було дотримано цю умову, повинно здійснюватися в контексті судового розгляду в цілому («судовий розгляд як ціле») [58], що може включати досудову та апеляційну стадії. На цій підставі зміст вимоги щодо «справедливого розгляду» постійно та обережно піддавався гнучкому та еволюційному тлумаченню, залежно від сучасних інтересів кримінального правосуддя, та дозволив інституціям ЄКПЛ включити до нього неявні процесуальні гарантії, що виходять за межі прав, чітко зазначених у статті 6 ЄКПЛ. Таким чином, незважаючи на відсутність прямої згадки про концепцію рівності сторін у статті 6, як Комісія, так і ЄСПЛ з самого початку визнали її невід'ємним елементом зобов'язання щодо «справедливого розгляду», передбаченого частиною першою статті 6 ЄКПЛ.

Визначення поняття рівності сторін надає мандат на частково симетричне процесуальне ставлення до сторін спору під час підготовки та представлення їхніх справ. Концепція рівності сторін за визначенням застосовується лише до протилежних сторін. Вони є природними супротивниками та займають унікальні за своєю суттю позиції стосовно один одного. Роль обвинувачення та адвоката полягає в тому, щоб допомогти суду досягти об'єктивної істини та забезпечити ефективне здійснення правосуддя від імені суспільства, а не просто прагнути забезпечити обвинувальний вирок, шляхом ведення справ, у яких є достатньо доказів, як щодо допустимості, так і вагомості, щоб обґрунтовано вказувати на те, що обвинувальний вирок, швидше за все, буде винесений, ніж не буде, і коли це дозволяють міркування суспільних інтересів.

Рівність сторін є конструктом, який вимагає, щоб процесуальні права, надані сторонам, були доступні, щоб забезпечити підготовку та подання справи, наскільки це дозволяють їхні відповідні ролі, у розумно симетричному балансі для забезпечення рівного ставлення протягом усього провадження. Дотримання цього балансу *de facto* та *de jure* означає сприяння відносинам взаємності між сторонами. Внаслідок свого явно процесуального характеру, концепція рівності сторін пов'язана, по суті, з рівністю процесуального становища перед судом. Це

доктрина, яка намагається виправити суттєву нерівність сторін з огляду на відмінності, властиві їхнім ролям та практичним обставинам. Тому термін «рівність сторін» може бути цитований як синонім «рівності сторін». Останній термін, проте, більш точно відображає сутність концепції, яку він позначає, легко натякаючи на те, що сторони повинні бути однаково озброєні, щоб взаємодіяти одна з одною в суді, а не рівними як такі, і їм слід надавати перевагу. Саме умова рівності відрізняє концепцію рівності сторін від принципу, з якого вона походить. Вона є еволюційним розвитком принципу природної справедливості *audi alteram partem*, який вимагає надання всім сторонам можливості бути вислуханими до винесення рішення.

Б. Ченг висуває твердження, стверджуючи, що правило *audi alteram partem* є похідним від вимоги рівності сторін, яка є наслідком права на неупереджений суд [62].

Право на змагальність аргументів неявно міститься у вимозі частини першої статті 6 ЄКПЛ щодо справедливого слухання та передбачає, що «...кожна сторона повинна в принципі мати можливість... ознайомитися та прокоментувати всі докази або зауваження, подані з метою впливу на рішення суду» [59]. Це, по суті, право на відповідь і поширюється на звернення з процедурних питань. Однак це не робить його синонімом принципу *audi alteram partem*. Це його конкретне розкриття, оскільки кожна сторона також має право бути обізнаною з інформацією, на яку спирається інша сторона, висуваючи свою справу. Крім того, це право, яке є реально взаємним і за своєю природою необхідним для підготовки та ведення справи. Відповідно, принцип змагальності часто справедливо розуміється як складова загальної концепції рівності сторін.

Для глибшого розуміння ступеня процесуальної рівності, на якому наполягає концепція рівності сторін, окреслити та спростувати критику цієї концепції в апеляційній справі США. У справі «Кастігар проти Сполучених Штатів» [112] досліджувалося питання рівності сторін щодо забезпечення «імунітету» для свідків захисту, процесуального механізму, який передбачає,

що свідок, який неохоче заявляє про право не свідчити проти себе, може бути змушений відповісти, але жодне використання, пряме чи опосередковане, не може бути використане, прямо чи опосередковано, вимушеними свідченнями чи доказами, отриманими з них, у подальшому обвинуваченні проти цієї особи [112].

Концепція рівності сторін є лише одним компонентом гарантії права на справедливий суд. Відповідно, дотримання процесуальної рівності не виключає висновку порушення іншого фундаментального привілею справедливого суду як альтернативи.

Внесок концепції рівності у справедливе судочинство впливає переважно з її інструментальної та внутрішньої цінності. Її інструментальна цінність полягає у підвищенні ймовірності правильного результату судового розгляду.

Її внутрішня цінність проявляється в повазі до гідності обвинуваченого, дозволяючи йому відчувати себе повноцінним учасником провадження, яке вирішить його долю. Саме ця цінність, а не перша, пропонує найважливіше обґрунтування для забезпечення процесуальної рівності. Разом ці цінності створюють супутню цінність рівності сторін: процесуальну легітимність. Сучасна правова основа для концепції рівності сторін існує у статті 6 ЄКПЛ та ширшому міжнародному праві. Незважаючи на відсутність прямого посилання на цю концепцію у статті 6, вона є усталеним імпліцитним елементом вимоги «справедливого слухання» частини першої статті 6 ЄКПЛ і може застосовуватися до всіх стадій провадження. Ця концепція також визнається як елемент процесуальної справедливості в міжнародному праві іншими трибуналами з прав людини, спеціальними кримінальними трибуналами та Міжнародним судом ООН.

Усталене Страсбурзьке визначення рівності сторін має чотири фундаментальні елементи. Принцип рівності сторін вимагає чіткішого розмежування між тими, хто виконує судові функції, і тими, хто виконує функції «сторони». Елемент рівності сторін стосується аспекту «можливості

представити свою справу» у встановленому визначенні. Неявно впливає, що ця «можливість» також стосується підготовки справи, оскільки вона є природним і необхідним попередником представлення справи. Рівність сторін стосується процесуальних прав, сформульованих для того, щоб надати сторонам можливість для підготовки справи та представлення у судовому провадженні.

Частина третя статті 6 ЄКПЛ містить взаємні та невзаємні права і має на меті встановити процесуальну рівність між обвинуваченням та захистом. Фундаментальним елементом визначення рівності сторін є вимога, щоб обвинувачений зазнав «невигідного становища» для реєстрації порушення. Існує два тлумачення «невигідного становища». Фактично застосовуване на практиці тлумачення полягає в тому, що цей термін переважно означає фактичну упередженість, але за певних обставин може також стосуватися неминучої упередженості. Таким чином, неvigідне становище виникає, якщо процесуальна нерівність фактично або неминуче мала негативний та суттєвий вплив на справу захисту та, у свою чергу, вплинула на достовірність результату. Таке тлумачення узгоджується з акцентом ЄКПЛ.

Однак щодо певних нерівностей, що стосуються пункту с частини третьої статті 6 ЄКПЛ, Суд застосував прогресивний підхід і визнав, що упередженість була явно неминучою і не вимагала доведення причинно-наслідкового зв'язку.

Друге тлумачення полягає в тому, що будь-яка процесуальна нерівність сама по собі є недоліком, незалежно від шкоди для суду.

Зв'язок між пунктом d частини 3 статті 6 ЄКПЛ та концепцією рівності сторін визнається законом. Стаття вперше була пов'язана з процесуальною рівністю авторами Конвенції на етапі її розробки, оскільки метою цього пункту є поставити обвинуваченого на рівне становище з державним обвинувачем щодо заслуховування свідків. Цей зв'язок був підтверджений колишньою Комісією і послідовно відображений у практиці Суду. Концепція рівності сторін розглядається лише тоді, коли несприятлива процесуальна умова є

виною держави, і в контексті статті 6(3)(с) ЄСПЛ це найчастіше відбувається стосовно її положень про правову допомогу.

Таким чином, стаття 6 гарантує право на справедливий і відкритий розгляд для визначення цивільних прав і обов'язків особи або обґрунтованості будь-якого висунутого проти неї кримінального обвинувачення. Суд і раніше Комісія тлумачать це положення в розширеному сенсі через його Делькурт проти Бельгії [78], Страсбурзькі судді таким чином заявили, що:

У демократичному суспільстві за змістом Конвенції право на належне здійснення правосуддя займає таке важливе місце, що обмежувальне тлумачення статті 6(1) ЄКПЛ не відповідало б меті та меті цього положення.

Під заголовком «право на справедливий суд» стаття 6 ЄКПЛ, у формулюванні, що має бути мінімальним спільним європейським знаменником, охоплює права на доступ до правосуддя та належну правову процедуру. Враховуючи широкий перелік прав та гарантій, зазначених у цьому положенні, зовсім не дивно, що воно є одним з найчастіше застосовуваних ЄКПЛ.

Справа Ремлі проти Франції стосувалася відхилення французьким судом присяжних прохання відповідача алжирського походження взяти до відома нібито расистське зауваження, зроблене одним із присяжних біля зали суду та зафіксоване у письмових показаннях свідка. Заявник, зокрема, скаржився на те, що його справу не розглядав неупереджений суд [57]. Суд постановив, що мало місце порушення статті 6 (1) ЄКПЛ. Він зазначив, зокрема, що стаття 6 (1) вимагає від кожного національного суду перевірити, чи є він, з огляду на його склад, «неупередженим судом», якщо, як у справі заявника, подана скарга, яка не видається явно необґрунтованою. Однак у цій справі суд присяжних не провів такого перегляду, позбавивши таким чином заявника можливості виправити, якщо необхідно, ситуацію, що суперечить вимогам Конвенції. Цього висновку, враховуючи довіру, яку суди повинні вселяти тим, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, було достатньо для Суду, щоб встановити, що мало місце порушення статті 6 (1) ЄКПЛ.

Заявника, раніше засудженого до довічного ув'язнення, було звільнено умовно-достроково. Його було повторно ув'язнено за звинуваченнями у підробці та використанні підробки, а Міністр внутрішніх справ згодом наказав виконати решту терміну покарання за першим довічним ув'язненням [60]. Суд зазначив, зокрема, що «поняття розподілу влади між виконавчою та судовою гілками набуло дедалі більшого значення в його прецедентній практиці. У цій справі повноваження приймати рішення про звільнення заявника належали Міністру внутрішніх справ, а не Комісії з умовно-дострокового звільнення. У справі заявника Суд, зокрема, постановив, що мало місце порушення статті 5 (1) (право на свободу та особисту недоторканність) Конвенції, встановивши, що повноваження виконавчої влади вирішувати продовжувати його утримання під вартою на підставі уявних побоювань щодо майбутньої ненасильницької злочинної поведінки, не пов'язаної з початковим засудженням за вбивство, не відповідають духу Конвенції з її акцентом на верховенстві права та захисті від свавілля» [60].

Справа Лука проти Румунії стосується заявника, який після звільнення у 1999 році з компанії, в якій він працював менеджером та керівником відділу ІТ, подав позов про скасування цього рішення, також вимагаючи компенсації. Національні суди винесли рішення на його користь за обома пунктами, але потім було проведено кілька подальших проваджень, пов'язаних з розрахунком компенсації та виконанням рішення. Заявник скаржився на те, що суди не були безсторонніми та незалежними, зокрема тому, що суд, який розглядав його справу, складався з помічників магістратів («помічників судді») [43]. ЄСПЛ постановив, що мало місце порушення статті 6 (1) Конвенції, встановивши, що твердження заявника про відсутність незалежності та неупередженості суду були об'єктивно обґрунтованими. Він нагадав, що для того, щоб визначити, чи можна вважати суд «незалежним», необхідно враховувати, серед іншого, спосіб призначення його членів та термін їхніх повноважень, існування гарантій від зовнішнього тиску та питання про те, чи орган представляє очевидну незалежність. У справі заявника Суд не заперечував переваги судів, що

складаються з поєднання професійних суддів та непрофесійних магістратів, у сферах, де досвід останніх був необхідним для вирішення конкретних проблем, які могли виникнути в таких питаннях. Він також зазначив, що ця система, яка існувала в низці держав-учасниць Конвенції, сама по собі не суперечила Конвенції. Однак роль та повноваження «помічників суддів», передбачені румунським законодавством на момент подій, робили їх вразливими до зовнішнього тиску, а національне законодавство не передбачало достатніх гарантій щодо їхньої незалежності під час виконання своїх обов'язків. Серед іншого, вони не були незмінними або захищеними від дострокового припинення своїх обов'язків, і вони могли виконувати інші функції та види діяльності, доручені їм організаціями, від імені яких вони були обрані (асоціації роботодавців та профспілки).

Відмінною рисою практики ЄСПЛ за статтею 6 ЄКПЛ є те, що справа розглядається в цілому з точки зору справедливості. Це дозволяє збалансувати деякі права захисту всупереч іншим правам та інтересам за умови, що судовий розгляд в цілому вважається справедливим по відношенню до обвинуваченого. Прикладом цього є право обвинуваченого бути присутнім на допиті свідків.

Всі докази повинні бути представлені в публічному слуханні і в присутності обвинуваченого, з можливістю змагального дебату. Однак Суд погодився на письмові показання потерпілих або свідків, якщо вони були надто вразливими для перехресного допиту на відкритому слуханні, або якщо присутність свідка була неможливою.

Крім того, Суд погодився з тим, що в деяких виняткових ситуаціях письмові показання повинні бути прийняті, навіть якщо особа свідка залишається в таємниці, і свідок не може бути поставлений під сумнів захисту. Таким чином, Суд намагався захистити як права свідка, так і права захисту. Разом з тим, суд роз'яснив, що жоден судовий розгляд не може вважатися справедливим, якщо рішення було прийнято виключно на підставі таких свідчень, в яких сторона захисту не могла брати безпосередню участь.

Суд встановив, що у справі Діма проти Румунії [80] було порушення принципу змагальності, оскільки Верховний суд виніс рішення на підставі висновку бухгалтерської експертизи, для отримання якого заявник не був викликаний. У справі Коттін проти Бельгії [70] від 2 червня 2005 року заявник скаржився на справедливість кримінального провадження в судовому процесі, в якому його обвинувачували у вчиненні тілесних ушкоджень, враховуючи, що медична експертиза, проведена для визначення розміру шкоди, завданої потерпілому, не відповідала принципу змагальності, і він не міг брати участь у виконанні висновку експерта.

Суд постановив, що, хоча заявник мав можливість висловити перед судом зауваження щодо висновків експерта, не є очевидним, що він мав реальну можливість ефективно їх прокоментувати. Таким чином, внаслідок того, що він не мав змоги взяти участь у допиті, заявник не мав можливості подати на перехресний допит особисто або через свого адвоката чи медичного радника осіб, яких допитував експерт, зробити зауваження щодо досліджуваних експертом доказів або звернутися до нього з проханням провести подальші дослідження.

Отже, заявника було позбавлено можливості коментувати суттєві докази, а Суд визнав, що було порушено пункт 1 статті 6 ЄКПЛ.

Європейський суд з прав людини також виніс рішення у справі Грожеску проти Румунії, встановивши порушення статті 6 Європейської конвенції з прав людини, яка гарантує право на справедливий судовий розгляд, через недотримання принципу змагальності у національному судовому процесі. Фактично заявник стверджував, що в контексті національного судового провадження, після того, як справа залишалася нерозглянутою за запереченням щодо відсутності печатки в апеляційній скарзі, суд, за його відсутності, дозволив подати до матеріалів справи квитанцію про сплату апелянтом гербового збору та надав апелянту слово по суті апеляційної скарги.

У справі Діріоз проти Туреччини [82] привілейоване місце прокурора в залі суду, на думку Суду, не порушило принципу рівності сторін.

В інших справах Суд постановляв, що принцип рівності також був порушений, коли сторони не мали рівного доступу до вивчення доказів у справі [165], експерт не дотримувався нейтралітету [102] або строки доведення провадження до суду були різними для сторін, таким чином роблячи певні послуги, які не були дозволені державі або іншій стороні судового процесу [159].

Суд також постановив, що мало місце порушення принципу рівності зброї у випадках, коли держава вносила зміни до законодавства зі зворотною силою з наміром вплинути на результат цивільного процесу, що триває [160]. Справа стосується визнання недійсним законодавчим актом арбітражного рішення про встановлення наявності боргу держави.

Суд встановив, що втручання законодавця у цю справу відбулося в той час, коли тривало судове провадження, стороною в якому була держава. Принцип верховенства права та поняття справедливого судового розгляду виключають будь-яке втручання законодавчої влади у здійснення правосуддя з метою впливу на судовий результат спору.

Рішуче втрутившись на свою користь щодо неминучого врегулювання процедури, в якій вона була стороною, держава порушила права заявників, гарантовані частиною першою статті 6 ЄКПЛ.

Крім принципу рівності сторін, ще одним важливим елементом справедливого суду є незалежність і безсторонність судів, і навіть враження незалежного і безстороннього правосуддя в очах громадської думки.

Суди повинні судити і обговорювати питання таким чином, щоб обвинувачений і суспільство в цілому мали довіру до свого рішення. Це має бути завданням національних та міжнародних судів.

Якщо незалежність судів передбачає, що система судів, через які здійснюється акт правосуддя, не підпорядкована виконавчій або законодавчій владі, то безсторонність передбачає гарантію в очах громадської думки того, що акт правосуддя не порушується.

Гарантії, викладені в частині першій статті 6 ЄСПЛ також включає обов'язок судів детально обґрунтовувати свої рішення (Н проти Бельгії [100]), у такій ситуації Суд ухвалює, що обґрунтоване судове рішення демонструє сторонам, що їхня справа була правильно проаналізована. Яскравим прикладом незалежності «суду» або трибуналу є справа Срамек проти Австрії [158]. Суд дослідив, чи був це «незалежний і безсторонній» трибунал, встановивши, що вимоги частини першої статті 6 ЄКПЛ були порушені. Так, Суд констатував, що «тірольське законодавство відповідає частини першої статті 6 ЄКПЛ щодо строку повноважень членів регіонального органу влади (три роки) та обмеженої можливості їх звільнення. Процедура носить змагальний характер.

Члени, за винятком одного магістрату, призначаються земельним урядом, але призначаються для виконання своїх обов'язків в індивідуальній якості, і закон забороняє державним органам давати їм вказівки щодо присутності трьох посадових осіб Земельного урядового офісу, що в принципі сумісно з Конвенцією. Однак один з них, доповідач, що займає ключову посаду, мав своїм ієрархічним начальником керівника операцій з нерухомістю, який передавав справу на розгляд обласної влади і представляв перед нею земельний уряд.

Це правда, що він не міг отримати від інспектора вказівок щодо дотримання під час розгляду справ, але суд не міг обмежитися оцінкою наслідків, які підпорядкування доповідача керівнику могло мати на практиці: явка також може стати важливою. Оскільки в суді є особа, підпорядкована за функціями та обов'язками одній зі сторін, учасники судового процесу можуть обґрунтовано сумніватися в незалежності цієї особи. Така ситуація серйозно ставить під сумнів довіру, яку юрисдикція має вселяти в демократичне суспільство».

Аналогічний підхід можна знайти у справі Ассанідзе проти Грузії [48], де Суд зазначив, що хоча «судді Верховного Суду обираються парламентом за поданням глави держави, не можна вважати, що судді отримують від нього вказівки у своїй судовій діяльності» [48].

У справі Сасілор-Лормайнс проти Франції [151] Суд постановив, що «просто призначення суддів членом виконавчої влади або парламентом не створює відносин залежності, за умови, що після призначення вони не зазнають жодного тиску чи інструкцій під час виконання своїх обов'язків» [151].

Крім того, у справі Філіппіні проти Сан-Марино [87] Суд роз'яснив, що хоча певні політичні симпатії можуть відігравати певну роль у процесі висування кандидатів, це все одно є недостатнім критерієм для виникнення сумнівів щодо незалежності та неупередженості суддів.

З іншого боку, у справі Салов проти України [153] Суд постановив, що мало місце порушення частини першої статті 6 Конвенції, вважаючи недостатніми гарантії проти зовнішнього тиску з боку суддів. Суд зазначив, що існує багато прогалин як законодавчих, так і фінансових, за відсутності яких існує можливість тиску, який би впливав як на призначення суддів, так і на порушення дисциплінарного провадження або на їх професійний розвиток.

У справі Пескадор Валеро проти Іспанії [141] заявник стверджував, що один із суддів Верховного Суду не був безстороннім, оскільки він є доцентом університету, який є стороною у позові. Уряд заперечив проти цього аргументу, оскільки заявник порушив цей факт через два роки після початку судового розгляду, що також стало причиною відмови судді брати участь у справі. Аргумент Уряду не був прийнятий Судом. Суд зазначив, що згідно з іспанським законодавством, суддя зобов'язаний заявити відвід, якщо є певні причини, не чекаючи, поки його попросять відкликати через несумісність. Щодо відсутності безсторонності, Суд констатував, що суддя отримав значний дохід від університету від своєї викладацької діяльності, а той факт, що університет був стороною у позові, об'єктивно викликав сумніви щодо безсторонності. Таким чином, у цій справі клопотання заявника було визнано обґрунтованим [141].

Протягом багатьох років Суд окреслював «критерії» для визначення незалежності та безсторонності суддів.

Що стосується незалежності судів від законодавчої та виконавчої влади, то Суд

керується такими критеріями: спосіб призначення та тривалість строку повноважень членів суду; наявність захисту від зовнішнього втручання з боку виконавця або сторін; існування видимості незалежності.

Критерії Суду щодо безсторонності суду аналізуються як об'єктивно, так і суб'єктивно. З суб'єктивної точки зору безсторонність суду аналізується до тих пір, поки не буде доведено протилежне, а з об'єктивної точки зору суд може дослідити, чи існують достатні гарантії для виключення будь-якої часткової підозри.

На міжнародному рівні також було сформульовано кілька принципів щодо незалежності судової влади, а саме:

Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 листопада та 13 грудня 1985 року [25] передбачають, що:

«1. Незалежність судових органів гарантується державою і закріплюється в конституції або законах країни. Усі державні та інші установи зобов'язані шанувати незалежність судових органів і дотримуватися її.

2. Судові органи вирішують передані їм справи безсторонньо, на основі фактів і відповідно до закону, без будь-яких обмежень, неправомірного впливу, спонуки, тиску, погроз або втручання, прямого чи непрямого, з будь-якого боку і з будь-яких би то не було причин. ...

5. Кожна людина має право на судовий розгляд у звичайних судах або трибуналах, які застосовують встановлені юридичні процедури. Не повинні утворюватися трибунали, що не застосовують встановлені належним чином юридичні процедури, з метою підміни компетенції звичайних судів або судових органів.

6. Принцип незалежності судових органів дає судовим органам право і вимагає від них забезпечення справедливого ведення судового розгляду і дотримання прав сторін...» [25].

Належна правова процедура у контексті практики Європейського суду з прав людини переважно аналізується через призму ст. 6 Європейської конвенції

з прав людини – права на справедливий судовий розгляд часто поєднуються з питаннями верховенства права, доброго врядування, судової незалежності, доказів, цифрових технологій чи конкуренційного права. Це положення призвело до значної кількості справ, що вплинуло на перетворення ЄСПЛ на саморегульований суд. Це зумовлено такими факторами. По-перше, ЄСПЛ застосував підхід, розроблений для застосування статті 6(1) ЄКПЛ у кримінальних спорах, до економічних спорів. По-друге, ЄСПЛ був зразково стійким у своєму формуванні та використанні належної правової процедури.

У європейській традиції поняття належної правової процедури не використовується буквально в тексті Конвенції, але повністю відповідає змісту статті 6 як гарантії справедливого, змагального, публічного розгляду справи незалежним і безстороннім судом, встановленим законом.

Коли йдеться про європейську традицію належної правової процедури, то вона має такий самий вплив на розвиток права в Європі. Європейська традиція належної процедури формується внутрішніми традиціями європейських держав та наднаціональними традиціями, розробленими ЄСПЛ та судами ЄС.

3.2. Прецедентне право та доктрина належної правової процедури у практиці судів Європи

Мірджан Р. Дамаск показав, що «на європейському континенті існують два різні підходи до належної процедури. Континентальний підхід побудований, починаючи з передумов централізованого уряду, суворої ієрархії агентств у здійсненні правосуддя та загального стилю бюрократичного адміністрування, який впливає на всі частини судового процесу, включаючи суди» [75].

Ця проблема ще більше загострюється в європейському контексті, де, на відміну від США, де конституція є єдиним джерелом доктрини належної правової процедури, деякі договори містять положення про належну правову процедуру.

На наднаціональному рівні в Європі належна правова процедура називається «право на справедливий суд», «право на справедливий судовий процес», «право бути почутим» або «право на захист». Цей вибір назви не може бути довільним. Навпаки, він може нести в собі бажання дистанціювати європейську традицію належної правової процедури від американської, уникнути складних конституційних дебатів, спричинених Клаузулою про належну правову процедуру, та запобігти розвитку наднаціональних судів – Європейського суду з прав людини у Страсбурзі та Європейських судів у Люксембурзі – повноважень, подібних до повноважень Верховного Суду США, під час роботи з цією концепцією [155].

У конституційному праві США належна правова процедура по суті є принципом, який дозволяє судам захищати певні основні права від втручання уряду, навіть якщо процесуальний захист присутній або якщо права не перераховані (тобто конкретно не згадані) в інших місцях Конституції США. Суди визначили підстави для такого захисту з положень про належну правову процедуру п'ятої та чотирнадцятої поправок до Конституції, які забороняють федеральним урядам і урядам штатів, відповідно, позбавляти будь-яку особу «життя, свободи або власності без належної правової процедури». Належна правова процедура по суті розмежовує межу між діями, які суди вважають предметом державного регулювання або законодавства, та діями, які суди ставлять поза сферою державного втручання [3].

Згідно з ЄКПЛ, належна правова процедура була сформульована як право людини, яке мав кожен громадянин або резидент договірних сторін Конвенції. ЄКПЛ у статті 6 говорить про право на справедливий судовий розгляд, яке має бути гарантоване при вирішенні всіх спорів щодо цивільних прав чи обов'язків та кримінального обвинувачення. Щорічні звіти про діяльність ЄСПЛ показують, що майже всі заяви, подані до Суду, стосуються скарги за статтею 6. Крім того, більшість справ, розглянутих Судом, стосується гарантій, закріплених у праві на справедливий суд. Сам Суд постановив, що «право на справедливий суд» займає настільки важливе місце в демократичному

суспільстві, що немає жодних підстав для обмежувального тлумачення статті 6 (1) Конвенції» [140]. «Омнібусне положення», право на справедливий суд «є основним елементом верховенства права та частиною спільної спадщини, згідно з преамбулою, Договірних держав» [146]. Право на справедливий суд є процесуальною гарантією, яка набуває актуальності матеріальних прав, перелічених у Конвенції. Порушення права на справедливий суд спричинили численні інші зміни на внутрішньодержавному рівні. Щоб підкреслити вплив практики ЄСПЛ на національний правовий ландшафт, Рада Європи пропонує веб-каталог найважливіших справ, на додаток до роботи, виконаної Комітетом міністрів Ради Європи. Після справи про свавільне утримання під вартою в психіатричній лікарні Нідерланди запровадили нове законодавство, яке встановлює, що у всіх випадках примусової госпіталізації до психіатричної лікарні пацієнт має право бути вислуханим судом [171]. Закон також було змінено таким чином, щоб пацієнти, які примусово госпіталізовані до психіатричної лікарні, не втрачали автоматично контроль над своїм майном [72]. У справі Румпф проти Німеччини ЄСПЛ встановив порушення Німеччиною права на справедливий суд через те, що адміністративний спір заявника тривав 13 років і 5 місяців [150]. Це та інші рішення призвели до прийняття нового закону в 2011 році для боротьби з необґрунтованими затримками в судовому розгляді. Це надало заявникам можливість оскаржити повільний хід розгляду справ та звернутися за засобом правового захисту. Воно також передбачало право на компенсацію. Ці реформи дозволили Німеччині подолати давню структурну проблему щодо засобів правового захисту у разі надмірно тривалих цивільних проваджень [73].

У справі проти Андорри ЄСПЛ встановив порушення права на справедливий суд через те, що заявник не міг подати скаргу до Конституційного Суду без попереднього схвалення Державної Ради.²⁴ В результаті цієї справи законодавство Андорри змінилося, щоб надати кожному право подавати скарги до Конституційного Суду [131]. Ще одна важлива подія відбулася у Франції, де після справи Кресса Касаційний суд Франції порушив

давнію континентальну традицію та виключив Генеральних адвокатів з підготовчих дебатів Суду та з судових обговорень [115]. Нарешті, після кількох справ проти Швейцарії було ініційовано реформу процедур колегії, що призвело до розділення слідчих та суддів, що виносять рішення, у кантоні Берн.

Право на справедливий суд – це положення, тлумачення та виконання якого сформувалися тими ж подіями, що й доля Договірних Сторін Конвенції. У багатьох відношеннях це положення має європейську долю і відображає важливі правові події на національному рівні. Право на справедливий суд – це незмінне положення, яке дозволило історичним подіям вплинути на його сутність, пропонуючи кожному поколінню юристів можливість показати, де механізму урядової влади бракує швидкості або суттєвих частин.

Приєднання нових держав-членів до ЄКПЛ та їхній конституційний ландшафт, що змінюється, міграція та модернізація життя, а також воєнні конфлікти, в яких беруть участь держави-члени, – все це фактори, що викликають питання щодо тлумачення права на справедливий суд. Процес європейської інтеграції та приєднання Європейського Союзу до ЄКПЛ викликали занепокоєння щодо системи захисту прав людини в Європі та співіснування ЄСПЛ та Суду ЄС.

Еволюція права на справедливий суд тісно пов'язана з еволюцією самого Суду. ЄСПЛ є успішним міжнародним трибуналом: його рішення виконуються державами-членами, а його прецедентне право цитується іншими міжнародними трибуналами. Вступ східноєвропейських держав до Ради Європи та Європейської конвенції з прав людини надав ЄСПЛ новий поштовх для розгляду права на справедливий суд. Вихід з тоталітарних режимів ознаменувався зростанням кількості заяв до Суду, що надходили зі східноєвропейських країн, та загальним оскарженням владних інституцій. Крім того, якщо раніше Суд мав справу з державами, які мали довготривалу історію демократичної практики, то після 1990-х років судова практика Суду сприяла створенню та розвитку цієї практики в країнах, які вперше у своїй історії були повноцінно залучені до процесу розбудови демократії. Багато справ були

одноразовими та стосувалися системних проблем, тобто вони вимагали впровадження, переформулювання або скасування національного закону. У контексті загального обурення станом правосуддя в Європі та нездатності Суду впоратися зі зростаючим обсягом нерозглянутих справ, Суд запропонував стратегію вирішення системних проблем. Точніше, суд запровадив нову процедуру, призначену для одночасного розгляду всіх справ, що порушують ідентичні правові проблеми. Ця нова процедура, яка називається пілотною процедурою, часто використовується стосовно питань справедливого судочинства, таких як невиконання рішень або тривалі провадження [163].

Процес європейської інтеграції ставить нові питання щодо тлумачення права на справедливий суд. Усі члени Європейського Союзу є сторонами Конвенції. Водночас сам Європейський Союз не є її стороною, принаймні до завершення процесу приєднання до Конвенції. Ця ситуація викликає питання щодо інституційного становища ЄСПЛ у межах Союзу. Суд Європейського Союзу застосував екстрактивний підхід до тлумачення належної процесуальної процедури, ототожнюючи деякі гарантії, що містяться в праві на справедливий суд, з самим правом. Спочатку Європейський суд запропонував, що права на захист є фундаментальними принципами права ЄС. У пізніших випадках Європейський суд запровадив поняття права на справедливий суд та права на справедливий судовий процес протягом розумного строку. Однак відповідач, який бере участь у провадженні за правом ЄС, вислуховується лише в письмовій формі. Прийняття Хартії основних прав Європейським Союзом є спробою уніфікувати розвиток основних прав у Союзі, а також, що ще важливіше, є кроком до конституціоналізації Союзу. Стаття 47 Хартії гарантує право на ефективний засіб правового захисту та на справедливий суд [40].

Озираючись на тривалу практику ЄСПЛ, можна стверджувати, що стаття 6(1) ЄСПЛ є положенням, яке найбільше сприяло розвитку верховенства права та індивідуального правосуддя в Європі. Згідно з практикою, на статтю 6(1) ЄСПЛ можуть посилалися особи, які вважають, що втручання у здійснення їхніх прав є незаконним, і скаржаться на те, що вони не мають можливості

подати цю заяву до суду, який відповідає вимогам статті 6(1) ЄКПЛ. Однак право на суд не є абсолютним, оскільки стаття 6(1) ЄКПЛ застосовується виключно для цілей визначення цивільних прав та обов'язків або кримінальних звинувачень. Це, здавалося б, безболісне правило спонукало уряди стверджувати, що багато національних проваджень, на які скаржилися заявники, виходять за межі дії статті 6(1) ЄКЗП, оскільки вони не стосуються ні цивільних прав та обов'язків, ні кримінальних звинувачень. Так було в численних адміністративних провадженнях, оскаржених відповідно до статті 6(1) ЄКЗП у Страсбурзі, щодо яких уряди дуже довго стверджували, що вони не стосуються ні цивільних прав, ні кримінальних звинувачень.

Конституційні спори дали ще одну можливість розглянути широту застосування статті 6(1) ЄКЗ. У справі Руїса-Матеоса заявники втратили своє майно в результаті закону про експропріацію [149]. Під час національного провадження, що оскаржувало експропріацію, попереднє питання було передано до Конституційного Суду. Як виявилось, провадження щодо попереднього питання тривало два роки, що сприяло незаконному продовженню провадження. Крім того, заявники скаржилися на те, що адвокат держави – їхній опонент у провадженні щодо експропріації – мав змогу подати письмові зауваження до Конституційного Суду, тоді як їм не було дозволено це зробити через відсутність права на подання позову.

Уряд Іспанії, до якого приєдналися уряди Німеччини та Португалії, наполягав на тому, що стаття 6(1) ЄКПЛ не застосовується до проваджень у Конституційному Суді з огляду на їх характер, структуру та юрисдикцію. Вони наголосили, що рішення у цій справі «було б має велике значення для тих інших держав-членів Ради Європи, які мають конституційний суд» [149].

Суд не погодився та визнав вісімнадцятьма голосами проти шести, що – залишаючи осторонь абстрактне питання про застосування статті 6(1) ЄХР до конституційних судів – у цій справі існував тісний зв'язок між предметом провадження про експропріацію та конституційним провадженням. Точніше, лише якби Конституційний Суд визнав недійсним закон про експропріацію, на

підставі якого було експропрійовано майно заявників, цивільні суди мали б задовольнити позови заявників. Суд постановив, що у цій справі цивільне та конституційне провадження навіть видаються настільки взаємопов'язаними, що їх окремий розгляд був би штучним і значно послабив би захист, що надається стосовно прав заявників. Суд зазначає, що, порушуючи питання щодо конституційності, заявники використовували єдиний – і непрямий – засіб, доступний їм для скарги на втручання в їхнє право власності [149].

Окрім новизни, запровадженої цим рішенням, щодо принципу рівності сторін у конституційному провадженні, справа також відома за бурхливі окремі думки, висловлені в ній. Суддя Тор Вільямссон стверджував, що Суд «не може вимагати, щоб доступ до Конституційного Суду в Іспанії регулювався певним чином, як цього вимагає більшість нашого Суду» [83]. Рішення у справі Руїс-Матеос стосувалося конституційних звернень, поданих паралельно з основним провадженням. Пізніше до Суду були передані справи щодо конституційних апеляцій, поданих заявниками після вичерпання звичайного провадження.

У справі Крчмар та інші заявники скаржилися на те, що вони не мали справедливого слухання в Конституційному Суді, оскільки Суд обґрунтував своє рішення документами, які не були представлені під час публічних слухань і не були показані сторонам або обговорені з ними [114].

Уряд Чехії не заперечував застосовності статті 6(1) ЄКПЛ до суті справи. Потім Суд одноголосно дійшов висновку, що позов заявників про відшкодування збитків мав грошовий характер і що стаття 6 застосовується до проваджень у Конституційних судах.

Таким чином, можна зробити висновок, що протягом десяти років погляд Суду щодо застосовності статті 6(1) ЄКПЛ до конституційних спорів докорінно змінився. Після початкового періоду визнання конституційних спорів несумісними зі статтею 6(1) ЄКПЛ, Суд визнав, всупереч гучній меншості, що коли існує тісний зв'язок між звичайним цивільним провадженням та конституційним провадженням, останнє є «цивілізованим», і стаття 6(1) ЄКПЛ таким чином стає застосовною. Відтоді це питання залишалося безперечним у

Страсбурзі. Це пов'язано з силою судового прецеденту в практиці Суду, а також з тим фактом, що суддів меншості було замінено новими суддями, які мають нові ідеї щодо застосування статті 6(1) ЄКПЛ.

Аналіз судової практики щодо застосування статті 6(1) ЄКПЛ пропонує до кількох висновків про те, як ЄСПЛ використовував це положення для розширення сфери застосування ЄКПЛ та зміцнення своєї саморегуляторної сили. По-перше, судова практика, яку я описав, свідчить про те, що ЄСПЛ застосовує прогресивний підхід до тлумачення прав, закріплених у ЄКПЛ. Цей підхід передбачає поступове «перетягування» спорів від незастосовності до застосовності статті 6(1) ЄКПЛ та від неможливості судового розгляду до можливості судового розгляду. По-друге, ЄСПЛ приймає рішення самостійно, але працює спільно. Процес поступового розширення юрисдикції Суду відбувається за співпраці, яку пропонують держави-члени, включаючи їхню судову систему, академічну спільноту та дух часу. Робота Суду є успішною, а його ідентичність як саморегулітивного трибуналу можлива лише тому, що ці елементи співпрацюють та взаємодіють.

Використання термінів, розроблених Судом під час роботи над іншими положеннями Конвенції, та термінів, розроблених під час обговорення прийнятності, призвело до гармонізації судової практики та зміцнення використовуваних концепцій. У справі Ейрі заявниця не могла розлучитися зі своїм чоловіком-кривдником. Під час винесення рішення ЄСПЛ наголосив на важливому місці, яке в демократичному суспільстві займає право на справедливий суд. Пізніше ЄСПЛ послався на цей принцип у справі Девір, щоб конкретизувати свої міркування щодо застосування статті 6(1) ЄКЗ до економічних правопорушень. У справі Стаффорд, яка стосувалася статті 5, ЄСПЛ дійшов висновку, що необхідно дивитися далі зовнішнього вигляду та використаної мови, а зосередитися на реальності ситуації. Цей самий принцип був використаний ЄСПЛ для обґрунтування застосування права на справедливий суд до дисциплінарних проваджень у в'язницях. І навпаки, поняття автономного значення, яке Суд розробив у справі Енгель та інші

стосовно поняття «кримінальне обвинувачення», стало одним із найважливіших понять, що використовуються ЄСПЛ для тлумачення Конвенції.

Проаналізована вище судова практика вказує на те, що немає шляху назад від можливості судового розгляду: як тільки ЄСПЛ приймає рішення про застосування статті 6(1) ЄКЗЛ до нової галузі права, існує дуже мала ймовірність того, що Суд відступить і вирішить, що стаття 6(1) ЄКЗЛ не застосовується до цієї галузі права.

Робота над застосуванням статті 6(1) ЄКПЛ важлива з іншої причини. Вона вказує на те, що ЄСПЛ поставив справедливий суд в основу ерозії публічного права в Європі. З одного боку, зростаюче значення держави після Другої світової війни призвело до посилення регулювання життя виконавчою владою. З іншого боку, як декриміналізація, так і розвиток адміністративного права в державах-членах Ради Європи супроводжувалися тенденцією до забезпечення мінімальних гарантій справедливого суду в нових провадженнях. ЄСПЛ послідовно захищав належну правову процедуру як демократичний принцип, який має бути забезпечений державами-членами, незалежно від назви чи формального характеру обраної процедури. Однак, також важливо розуміти зовнішні фактори, що стосуються функціонування Страсбурзької системи. Одним із питань, яке слід врахувати, є побічна шкода, завдана саморегульним повноваженням ЄСПЛ силами поза межами мандата Суду. Нещодавні історичні події є яскравим прикладом цього. Війна між російською федерацією та Україною призвела до санкцій, застосованих до першої. В результаті російська федерація припинила сплачувати свій щорічний внесок до бюджету Ради Європи [71].

Фактично, ЄСПЛ підтвердив, що Конвенція є конституційним документом європейського публічного порядку.

Глобалізація глибоко змінила міжнародно-правовий ландшафт, створивши нові виклики для права на справедливий суд. Поява міжнародних трибуналів, таких як Міжнародний кримінальний суд (МКС) або

спеціальні трибунали для колишньої Югославії та Руанди, порушила нові питання з точки зору юрисдикційної юрисдикції та співпраці між державами.

Ці наднаціональні юрисдикції мають справу з іноді неспівпрацюючими національними правовими системами, мовними та культурними бар'єрами, а також зі складними дипломатичними питаннями. Збір міжнародних доказів, захист свідків та надмірна тривалість судового розгляду – все це перешкоди, які можуть поставити під загрозу справедливий судовий розгляд.

В обґрунтуванні винятку щодо неконституційності, автор винятку Іоан Адріан Чуряну, по суті, стверджує, що положення статті 281 пункту (4) літери а) Кримінально-процесуального кодексу порушують конституційні положення статті 1 пункту (5) щодо принципу законності, статті 21 пункту (3) щодо права на справедливий суд та статті 24 пункту (1) щодо права на захист, оскільки сторони не можуть на жодному етапі процесу посилатися на абсолютну недійсність акта, заснованого на рішенні Конституційного Суду. Таким чином, він показує, що Рішення № 51 від 16 лютого 2016 року, яким Суд визнав виняток щодо неконституційності та встановив, що фраза «або інші спеціалізовані державні органи» з положень статті 142 пункту... (1) Кримінально-процесуального кодексу є неконституційним – воно не застосовується в цьому випадку, навіть якщо було б встановлено, що докази у справі були розпоряджені некомпетентним органом, на тій підставі, що на недійсність має бути посилатися на етапі попереднього розгляду справи. Щодо положень статті 421 пункту 2 літери а) другого речення першого речення Кримінально-процесуального кодексу, той самий автор стверджує, що вони порушують конституційні положення статті 16 пункту (1) щодо рівності перед законом без привілеїв та без дискримінації, та статті 21 пункту (3) щодо права на справедливий суд, а також положення статті 6 щодо права на справедливий суд та статті... 14 про заборону дискримінації в Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, оскільки вона зобов'язує апеляційний суд повторно застосувати твердження, на яких суд першої інстанції ґрунтував своє рішення, лише в ситуації, коли перша інстанція постановила виправдувальний

вирок підсудного, без такого ж зобов'язання, яке існує також у випадку, коли рішення є обвинувальний вирок, відмова від застосування покарання або відстрочка виконання покарання. Вона вважає, що критикований правовий текст може бути конституційним лише в тому випадку, якщо апеляційний суд зобов'язаний повторно застосувати докази-свідчення, на яких суд першої інстанції ґрунтував своє обвинувальний вирок, за тих самих умов, за яких було накладено поточне зобов'язання. Практично, коли апеляційний суд наділений виправдувальним вироком, він повинен застосовувати до підсудного інше ставлення, ніж те, яке він міг би застосувати у випадку обвинувального вироку в першій інстанції. Таким чином, критиковане законодавче рішення має на меті перевірити з набагато більшою увагою докази, які були підставою для виправдального вироку в першій інстанції, на відміну від застосування доказів у випадку першого обвинувального вироку. Однак, як підсудний, виправданий у першій інстанції, так і засуджений повинні користуватися рівним ставленням з боку судів. Якщо апеляційний суд не має можливості проаналізувати можливість повторного застосування тверджень, на яких ґрунтувався виправдувальний вирок, то йому не повинна пропонуватися ця процесуальна опція також щодо повторного застосування свідчень-доказів у разі першого обвинувального вироку. Відповідно до положень ст. 420 ч. (5) Кримінально-процесуального кодексу, апеляційний суд може повторно застосувати докази, що були використані в першій інстанції, та може застосувати нові докази, що дає суду можливість встановити можливість та корисність повторного застосування свідчень-доказів. Таким чином, законодавець створює не виправдану різницю в ставленні між підсудними, виправданими в першій інстанції, та тими, щодо яких суд встановив, що вони винні у скоєнні злочину. Деволютивна дія апеляції забезпечується лише у разі першого виправдального вироку, а не у разі першого обвинувального вироку, хоча ця різниця в процесуальному ставленні між підсудними не має об'єктивного та розумного виправдання та законної мети. Дискримінаційне ставлення, за яким підсудний, виправданий у першій інстанції, отримує

переваги від розширених/додаткових процесуальних гарантій порівняно з підсудним, засудженим у першій інстанції, також порушує право на справедливий суд. У практиці Європейського суду з прав людини ця ситуація, що виникає внаслідок можливості суду оцінювати повторне застосування свідчень-доказів, призвела до рішень про задоволення скарг на тій підставі, що суддя, який розглядає справу, повинен був безпосередньо ознайомитися з усіма доказами, особливо свідченнями-доказами. Окрім усіх згаданих аспектів, таке дискримінаційне ставлення призводить до абсолютно неприродного висновку, оскільки інтенсивність, з якою шукають істину в кримінальному процесі на стадії апеляції, відрізняється залежно від типу рішення, винесеного судом першої інстанції, а саме виправдання або засудження підсудного. Для підсудного, виправданого у першій інстанції, повторний допит свідків на стадії апеляції є обов'язковим, тоді як для підсудного, засуджених, їх повторний розгляд законодавець залишає на розсуд суду. Таким чином, пропонуючи підсудним різні можливості захисту, під сумнів ставиться також презумпція невинуватості підсудного, щодо якого перша інстанція винесла обвинувальний вирок, порівняно з гарантією, що пропонується підсудному, виправданому першою інстанцією, оскільки для останньої існує процесуальна гарантія того, що повторне застосування показань буде здійснено в обов'язковому порядку [77].

Щодо положень статті 421 пункту 2 літери б) Кримінально-процесуального кодексу, автори винятку вважають, що вони порушують конституційні положення статті 1 пункту (5) про зобов'язання поважати Конституцію, її верховенство та закони, статті 15 пункту (1) про універсальність прав і свобод, закріплених у Конституції та інших законах, статті 21 пунктів (2) та (3) про вільний доступ до правосуддя та право на справедливий суд, статті 24 пункту (1) про право на захист, а також статті 11 пункту (2) про договори, ратифіковані Парламентом, та статті 20 пункту (2) про міжнародні договори з прав людини, стосовно положень статті 6 пункту 1 про право на справедливий суд та статті 13 про право на ефективний засіб

правового захисту Конвенції та статті... 2 про подвійний рівень юрисдикції у кримінальних справах Протоколу № 7 до тієї ж Конвенції, оскільки апеляційний суд не може постановити скасування рішення з посиланням на повторний розгляд справи судом першої інстанції з причин, відмінних від тих, що прямо передбачені, а саме у випадку зміни правової кваліфікації фактів судом першої інстанції та, відповідно, відсутності обґрунтування рішення. У зв'язку з цим автор винятку Іоан Адріан Чуряну зазначає, що в цьому випадку для винесення обвинувального вироку за злочин зловживання службовим становищем суд вигадав факти, що підпадають під сферу дії кримінального права, факти, які раніше не були виявлені. Він вважає, що в цій справі не було можливості змінити правову кваліфікацію, оскільки суд поставив під сумнів абсолютно нові факти, а не новий злочин. Практично, оскільки факти, що становили об'єктивну сторону злочину зловживання службовим становищем, більше не існували, суд аргументував обвинувальний вирок порушенням новозастосованого законодавчого положення. Він стверджує, що суд використав критикований юридичний текст для скасування наслідків декриміналізації, здійсненої Рішенням Конституційного Суду № 405 від 15 червня 2016 року. Таким чином, оскільки в обвинувальному акті не було прямого звинувачення, суд практично завершив обвинувачення. Він вважає, що критикований правовий текст може бути конституційним лише в ситуації, коли повторний розгляд справи судом, рішення якого було скасовано, також може бути призначений, коли він виніс рішення щодо діяння, яке не міститься в обвинувальному акті проти підсудного. Чинне регулювання дозволяє повторний розгляд справи судом першої інстанції лише у випадку, якщо суд не виніс рішення щодо діяння, що міститься в обвинувальному акті. Однак, для рівності перед законом, для поваги до права на справедливий суд, права на захист, але особливо принципу подвійної юрисдикції, апеляційний суд повинен бути зобов'язаний призначити повторний розгляд справи судом нижчої інстанції за умови, що оскаржуване рішення аналізує нові правові ситуації, якими суд не був охоплений обвинувальним актом [77].

З цих причин як доктрина, так і судова практика неохоче сприймають чинне законодавче рішення, яке компенсує відсутність обґрунтування безпосередньо в апеляції. Таким чином, за відсутності чіткого правила, для досягнення справедливого рішення, національні суди використовували механізм прямого застосування більш сприятливого конвенційного стандарту, а направлення на повторний розгляд безпосередньо ґрунтувалося на положеннях пункту 1 статті 6 Конвенції та статті 2 Протоколу № 7 до неї. Однак, за відсутності чіткого внутрішнього правила, все ще можна тлумачити, що відсутність обґрунтування в рішенні першої інстанції може і повинна бути компенсована виключно в апеляції. Також наголошується, що обґрунтування рішень є загальною імпліцитною гарантією, складовою права на справедливий суд, що випливає зі статті 6 пункту 1 Конвенції. Крім того, положення статті 2 Протоколу №... Стаття 7 Конвенції є наслідком цих бажань, оскільки вона встановлює обов'язок подвійного рівня юрисдикції у кримінальних справах, а саме розгляду оголошення провини або засудження вищою юрисдикцією, аспекту, якого неможливо досягти за відсутності мотивації. Це фактично дозволяє забезпечити право на захист та оцінити ступінь пропорційності між жертвою, що накладається на права громадян, та імперативами громадського порядку. Оскільки Конвенція не має на меті гарантувати теоретичні чи ілюзорні права, а конкретні та ефективні права, право на захист може вважатися ефективним лише тоді, коли зауваження сторін фактично заслухані, тобто правильно досліджені судом, який розглядає справу. Іншими словами, положення статті 6 Конвенції передбачають обов'язок суду провести ефективне розгляд засобів, аргументів та доказів сторін. Якщо мотивація шляхом включення міркувань перших суддів можлива, також необхідно, щоб важливі моменти були дійсно досліджені, а висновки цих перших суддів не були просто підтверджені вищим судом. Оскільки правові норми конвенційного рангу мають надправовий характер, їх застосування гарантується положеннями статті 11 пункту (2) у поєднанні зі статтею 20 пункту (2) Конституції, недотримання принципів, встановлених цими нормами, тягне за собою неконституційність

внутрішнього правового положення. Це також показує, що критикований правовий текст також несумісний з положеннями статті 21 пунктів (2) та (3) Конституції, дотримання яких гарантується положеннями статті 1 пункту (5) та статті 15 пункту (1) Основного Закону. Враховуючи, що здійснення права на захист, права, яке також користується конституційним захистом, також залежить від обґрунтування судового рішення, непередбаченість чіткого та ефективного засобу правового захисту для аналізованої гіпотези видається несумісною з положеннями статті 24 пункту (1) Конституції. Це свідчить про те, що Конституційний Суд також висловлювався у тому ж сенсі щодо відсутності або недостатності інших процесуальних гарантій права на справедливий суд, наприклад: щодо інформації про кримінальне обвинувачення - Рішенням № 90 від 28 лютого 2017 року; щодо участі в судовому розгляді - Рішенням № 599 від 21 жовтня 2014 року, Рішенням № 641 від 11 листопада 2014 року, Рішенням № 663 від 11 листопада 2014 року; щодо здійснення апеляцій - Рішенням № 631 від 8 жовтня 2015 року; щодо забезпечення необхідних можливостей для здійснення права на захист - Рішенням № 802 від 5 грудня 2017 року; щодо швидкості процедури - Рішенням № 586 від 13 вересня 2016 року. Суд робить висновок, що гарантія обґрунтованості судового рішення нічим не відрізняється від інших процесуальних гарантій, пов'язаних з правом на справедливий суд, викладених вище, внаслідок чого міркування раніше цитованих рішень Конституційного Суду застосовуються *mutatis mutandis* у цій справі [77].

Обґрунтування судових рішень необхідне з точки зору права на справедливий суд, оскільки лише таким чином можна перевірити спосіб, яким за конкретних обставин справи було вирішено процес. Вимога обґрунтування є важливою для належного здійснення правосуддя, враховуючи, що міркування є найширшою частиною рішення, місцем, де вказані фактичні та правові підстави, що лягли в основу обвинувального вироку суду. Обґрунтування рішення є одним зі складових права на справедливий суд, закріпленого в положеннях статті 6 Конвенції, яка покладає на «суд» обов'язок проводити ефективну перевірку причин, аргументів та доказів сторін (Рішення від 15 лютого 2007

року, винесене у справі Болдя проти Румунії). Аналогічно, згідно з положеннями статті 31 Висновку №... Згідно з Резолюцією № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень, для того, щоб судові рішення було якісним, воно повинно сприйматися стороною у справі та суспільством загалом як результат належного застосування норм права, справедливої процедури та переконливої оцінки фактів, а також як таке, що підлягає виконанню [77].

Конституційне формулювання надає широкі можливості для належної правової процедури щодо будь-якого порушення закону. Воно визначає належну правову процедуру як гаранта не лише свавільних дій, які державні органи можуть здійснювати щодо свободи, власності та конституційних і законних прав особи, але й справедливих і неупереджених судових процедур. Зі змісту статті 42 Конституції Словаччини випливає, що конституційний захист буде присутнім і необхідним при будь-якому втручанні у випадку, якщо виконано дві основні умови, пов'язані з порушенням прав: по-перше, коли вимагається порушення свободи, власності та конституційних або законних прав, і по-друге, це порушення прав було здійснено без належного та справедливого судового процесу.

У Рішенні № 8 від 26.02.2015 року Верховний суд Албанії [67] наголосив, що принцип презумпції невинуватості складається з кількох аспектів, один з яких – *in dubio pro reo*, тому будь-які сумніви лежать на користь підсудного, а тягар доказування лежить переважно на органі обвинувачення. Суд тлумачить презумпцію невинуватості таким чином, що звичайні суди не повинні починати процес із переконання, що підсудний скоїв злочин, у якому його звинувачують, що тягар доказування лежить на обвинувачуючій стороні, що кожен сумнів має бути на користь підсудного, і що суд повинен підтверджувати своє рішення прямими та непрямыми доказами, які має довести обвинувачення. Обов'язок прокурора – інформувати обвинуваченого про справу проти нього, щоб він міг підготувати та представити свій захист і спростувати докази, достатні для його

засудження. Принцип презумпції невинуватості може бути порушений навіть за відсутності офіційної заяви, достатньо мати обґрунтування, яке свідчить про те, що суд вважає обвинуваченого винним, а також коли тягар доказування переходить від прокурора до захисту.

У Польщі поняття *due process* (належна правова процедура) не закріплене буквально в Конституції так, як у США (5-та та 14-та поправки), але його сутність повністю охоплюється Конституцією Республіки Польща 1997 року (особливо статтею 45), принципом верховенства права (ст. 2), правом на судовий захист, а також практикою Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) за статтею 6 ЄКПЛ (право на справедливий судовий розгляд). Польща ратифікувала ЄКПЛ у 1993 році, і практика ЄСПЛ є обов'язковою. Польща є одним із лідерів за кількістю рішень ЄСПЛ за ст. 6 через судову реформу. У Польщі належна правова процедура є потужною конституційною гарантією, визначеною у статті 45 Конституції Польщі, але з 2015–2023 років сильно постраждала через судову реформу, яка призвела до політизації призначень суддів та дисциплінарної системи. ЄСПЛ визнав багато змін порушенням статті 6 ЄКПЛ, особливо незалежності суду. Після 2023 року у Польщі спостерігається поступове відновлення, але системні проблеми залишаються. Дослідження належної правової процедури польських науковців в цій сфері стосуються права до суду, права на справедливий суд, принцип правової держави та застосуванням цих гарантій національними судами. Так, Корнеліус Лукасік у своїй праці фокусується на конструкції права до суду, доступ до суду, справедливому та швидкому розгляді справи, зв'язку з статтею 6 ЄКПЛ, практиці Конституційного Трибуналу [113]. На його думку: «У Конституції Республіки Польща право на суд виражено у двох аспектах – позитивному та негативному. У першому з них «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд справи без невинуватості затримки компетентним, неупередженим і незалежним судом» (стаття 45, частина 1). У негативному аспекті, вираженому у статті 77 частині 2 Конституції Республіки Польщі, «Закон не може

забороняти нікому звертатися до суду з позовом про відшкодування порушених свобод чи прав» [113].

Право на суд є одним з найважливіших особистих прав. Воно також є фундаментальним засобом захисту прав і свобод. Слід зазначити, що право на суд, що розуміється як засіб судового правового захисту, має дуже практичний вимір. Його повна гарантія могла б зменшити кількість конституційних скарг, поданих до Конституційного Трибуналу, а також скарг, поданих до ЄСПЛ. ... Право на суд також забезпечує доступ до всіх конституційно встановлених судів, а також право на належну судову процедуру (відповідно до вимог справедливості та гласності) без можливості позбавлення суду права на доступ до суду. Відповідно до статті 45 частини 1 Конституції Республіки Польщі право на суд надається «кожному» [113].

На думку Анети Лаларської: «Право на суд, будучи одним із найважливіших особистих прав, також є публічним правом, що створює обов'язок для державних органів формувати провадження відповідно до конституційних гарантій. З боку судів це право створює обов'язок справедливого, неупередженого та незалежного провадження, забезпечуючи, окрім доступу до суду, право отримати обов'язкове рішення (рішення) без невинуватеної затримки» [119]. Інші дослідники присвячували свою увагу питання належної правової процедури в кримінальному, цивільному та адміністративному судочинстві, що свідчить про постійну затребуваність та актуальність теми в Польщі.

Належна правова процедура у Португалії не має прямого буквального еквівалента терміну «due process of law» у тому вигляді, як він закріплений, наприклад, у Конституції США (Amendments V та XIV), проте Португалія як держава верховенства права згідно статті 2 Конституції забезпечує аналогічні гарантії через низку конституційних принципів та конкретних положень, насамперед у сфері кримінального, цивільного та адміністративного процесу.

Отже, хоча терміну «devido processo legal» у португальській Конституції немає, його зміст повністю охоплений системою фундаментальних гарантій,

особливо статтею 32 у кримінальній сфері та статтею 20 у загальному плані. Португальська система є сумісною з європейськими стандартами справедливого судочинства.

Належна правова процедура в Іспанії, подібно до Португалії, не використовує дослівно термін «*debido proceso legal*» у тексті Конституції на відміну від США чи деяких латиноамериканських країнах. Замість цього Іспанія інтегрує всі ключові елементи належної правової процедури через право на ефективний судовий захист (*tutela judicial efectiva*) та низку процесуальних гарантій, закріплених насамперед у статті 24 Конституції Іспанії 1978 року – одному з найчастіше застосовуваних і найважливіших положень розділу про фундаментальні права. Іспанська система повністю сумісна зі стандартами статтею 6 Європейської конвенції з прав людини та статтею 47 Хартії основоположних прав Європейського Союзу. Конституційний Трибунал та ЄСПЛ регулярно посилаються на статтю 24 Конституції Іспанії як на внутрішній еквівалент належної правової процедури.

Отже, хоча терміну «*debido proceso legal*» у Конституції Іспанії немає, його повний зміст (як процесуальний, так і в певній мірі субстантивний) охоплений статтею 24 Конституції Іспанії - одним з найсильніших інструментів захисту прав у іспанському конституціоналізмі.

Належна правова процедура в Італії, подібно до Іспанії та Португалії, не використовує дослівно термін належна правова процедура у класичному американському сенсі, але його повний зміст інтегровано в Конституцію Італійської Республіки через поняття «*giusto processo*», тобто справедливий / або належний процес, яке прямо закріплено в статті 111 Конституції Італії в редакції після конституційної реформи 1999 року. Ця реформа була проведена саме для приведення італійського права у відповідність до статті 6 Європейської конвенції з прав людини та для переходу до більш змагальної моделі процесу, особливо в кримінальній сфері.

Отже, в Італії «*giusto processo*» за статтею 111 Конституції — це прямий і повний еквівалент належної правової процедури: як процесуальний (належна

правова процедура з гарантіями), так і в певній мірі субстантивний, що передбачає захист від свавільного втручання в права. Ця норма є одним із найважливіших досягнень конституційної реформи 1999 року та повністю відповідає європейським стандартам справедливого судочинства.

Належна правова процедура у Франції, як і в інших континентальних європейських країнах, проаналізованих вище, не має прямого терміну належна правова процедура у конституційному тексті. Його зміст повністю охоплений через право на справедливий судовий процес (*droit à un procès équitable* або *procédure juste et équitable*), яке є ключовим елементом французького конституційного права. Французька система інтегрує ці гарантії насамперед через Декларацію прав людини і громадянина 1789 року, яка є частиною блоку конституційності, та через Конституцію 1958 року. Хоча терміну належна правова процедура у французькому праві немає, його повний зміст охоплений статтею 16 Декларації 1789 року як основою права на справедливий процес – одним із найсильніших конституційних інструментів захисту прав у Франції, посиленням пріоритетним питанням конституційності та європейськими стандартами.

Належна правова процедура у Німеччині, як і в інших континентальних європейських країнах, не має прямого еквівалента терміну належної правової процедури у американському стилі. Його зміст повністю інтегровано в Основному законі Федеративної Республіки Німеччина через принцип правової держави, який є одним з фундаментальних структурних принципів, а також через конкретні гарантії справедливого судочинства, зокрема статтю 103 Основного закону, норми якої є ключовим аналогом належної правової процедури та процесуальних гарантій.

К. Чунг досліджував механізми захисту належної процедури в контексті конституційної скарги на судові рішення, межі контролю Федеральним конституційним судом Німеччини за рішеннями звичайних судів [117]. На думку дослідника: «Заявник не може стверджувати, що те чи інше порушує Конституцію, а повинен обґрунтовувати свою вимогу тим фактом, що було

порушено право, гарантоване Федеральною Конституцією». Ці гарантовані права включають, по-перше, основні права, а також такі права, як: кожен має право бути вислуханим у суді; кожен може бути представлений адвокатом; ніхто не може бути притягнутий до відповідальності двічі за одне й те саме діяння тощо. Це конкретні конституційні права, які підкреслюються як такі в Конституції. Тому заявник не може стверджувати про правову ситуацію, що впливає виключно з інших прав, і робити з цього висновок про порушення своїх конституційних прав» [117]. З цього можемо зробити висновок, що запровадження конституційної скарги пов'язане із дотриманням процесуальної справедливості. У сфері тлумачення законів повинен переважати контрастний зв'язок між правовою визначеністю та справедливістю. Тут слід виходити з фундаментального примату правової визначеності. Німеччина є класичним прикладом матеріального та формального аспекту правової держави (Rechtsstaat), де держава повністю підпорядкована праву, а індивідуальні права захищені від свавільного втручання. Це робить німецьку систему однією з найсильніших у Європі щодо гарантій від свавільного втручання держави, з акцентом на правову визначеність та матеріальну справедливість.

3.3. Перспективи розвитку доктрини належної судової процедури в Україні

В сучасному контексті доктрина належної правової процедури тісно пов'язана з принципом верховенства права та стандартами Європейської конвенції з прав людини. В Україні ця доктрина інтегрована в національну правову систему через Конституцію, законодавство та судову практику, з акцентом на процесуальні гарантії в кримінальних, адміністративних та цивільних провадженнях.

У постановах Верховного Суду доктрина застосовується для перевірки законності дій влади. Верховний Суд використовує принципи «заборони

суперечливої поведінки» (естопель) та «належної процедури» для захисту від зловживань, особливо в адміністративних спорах.

В офіційній доктрині Конституційного Суду України за період з 2019 по 2025 роки належна процедура захищає соціально-економічні права, наприклад, від свавільних скорочень виплат. У 2025 р. Конституційний Суд України підкреслив її роль у перевірці конституційності законів на розумність і пропорційність. Під час воєнного стану в Україні з 2022 року доктрина застосовується для балансу між безпекою та правами, наприклад, у випадку затримань. Європейський суд з прав людини у справах щодо України з 2022 по 2026 роки критикував порушення України, спонукаючи до реформ.

Ядро належної правової процедури складається з набору мінімальних гарантій, яких необхідно дотримуватися в будь-якій процедурі, що може вплинути на права або законні інтереси осіб. Першою і найбільш фундаментальною з цих гарантій є право на заслуховування компетентним, незалежним і безстороннім судом, раніше встановленим законом. Ця вимога передбачає, що людей не можуть судити спеціальні органи, створені для конкретних справ, а також органи, які підтримують будь-які відносини або мають зацікавленість у результатах процесу. Неупередженість судді вимагає не лише відсутності реального конфлікту інтересів, а й видимості неупередженості, оскільки довіра суспільства до судової системи залежить від сприйняття, що справи вирішуються на основі права, а не з зовнішніх міркувань.

Другим важливим елементом є право на захист, яке включає як можливість кваліфікованої юридичної допомоги, так і доступ до засобів, необхідних для належної підготовки захисту. Це право набуває особливого значення у кримінальному провадженні, коли держава має в своєму розпорядженні слідчі ресурси, що значно перевищують ресурси окремої особи, але воно також застосовується в інших сферах, таких як адміністративні санкціонування або трудові спори. Право на захист включає такі аспекти, як належне повідомлення про обвинувачення з достатнім часом для підготовки захисту, доступ до доказів, що є у розпорядженні іншої сторони (принцип

змагальності), можливість надання та оскарження доказів, а також право на пошук ефективних засобів правового захисту від несприятливих рішень. У випадках, коли особа не має економічних ресурсів для найму адвоката, держава повинна забезпечити якісний громадський захист, інакше право на захист стає привілеєм тих, хто може собі це дозволити. Порівняльний досвід показує, що системи, в яких громадський захист є надійним і професіоналізованим, як правило, дають більш справедливі результати, ніж ті, де існує помітна нерівність між обвинуваченням і захистом.

Обґрунтування судових та адміністративних рішень є третім стовпом належної правової процедури, оскільки зобов'язує органи влади раціонально пояснювати причини своїх рішень, дозволяючи громадянам та судам здійснювати контроль за їхніми діями. Обґрунтоване рішення свідчить про те, що суддя або посадова особа розглянув(ла) аргументи всіх сторін, правильно застосував(ла) відповідні правові норми та оцінив(ла) докази за логічними та заздалегідь встановленими правилами. Таким чином, виклад мотивів виконує потрібну функцію: дозволяє сторонам зрозуміти причини прийняття або оскарження рішення про його прийняття, полегшує контроль з боку вищих органів за допомогою апеляцій, сприяє загальній прозорості системи правосуддя. У багатьох країнах якість суддівської мотивації стала ключовим показником здоров'я системи правосуддя, оскільки короткі, суперечливі або явно свавільні рішення часто відображають глибші проблеми підготовки суддів, корупції або надмірного тиску на суддів. Сучасна тенденція до більш чітких і доступних суджень є відповіддю на розуміння того, що належна правова процедура включає не лише право на справедливе рішення, а й розуміння підстав для такого рішення.

В Україні термін «належна правова процедура», як і в багатьох конституціях країн Європи, не закріплений буквально в тексті Конституції України 1996 року. Однак його сутність повністю охоплюється низкою конституційних норм, а саме принципом верховенства права (стаття 8), правом на судовий захист (стаття 55), а також нормами процесуальних кодексів та

практикою Конституційного Суду України, Верховного Суду та Європейського суду з прав людини. Україна як учасниця Європейської конвенції з прав людини застосовує практику ЄСПЛ як джерело права

Належна правова процедура в Україні є синтезом конституційних гарантій, процесуальних кодексів та європейської практики. Вона еволюціонує від пострадянського формалізму до субстантивного захисту прав, тобто під впливом Конституційного Суду України та ЄСПЛ. Під час воєнного стану виклики зростають, зокрема: антиколабораціонізм, податкові санкції, але базові гарантії належної процедури залишаються невід'ємними, оскільки Україна не дерогувала статтю 6 ЄКПЛ.

Загалом, доктрина належної правової процедури в Україні еволюціонує від пострадянського позитивізму до європейських стандартів, забезпечуючи верховенство права. Її розвиток залежить від реформ, судової практики та євроінтеграції, що обіцяє посилення захисту прав людини в майбутньому.

Конституційний Суд України не закріпив доктрину належної правової процедури як окрему самостійну категорію в одному рішенні, але активно використовує її елементи в своїй практиці з 2010-х років. Це проявляється через принципи верховенства права, справедливості, пропорційності, правової визначеності, заборони свавільності та захисту прав людини від процедурних і змістовних порушень. У цілому, Конституційний Суд України дедалі частіше використовує елементи *due process* як інструмент динамічного захисту прав, переходячи від формального позитивізму до балансу інтересів держави та особи, з прямим посиленням на ЄСПЛ та англо-американську традицію. Це посилює конституційний контроль і гармонізує українське право з європейськими стандартами.

Для того, щоб окреслити перспективи впровадження в Україні належної правової процедури, слід провести порівняння становлення та розвитку доктрини «належної правової процедури» в Україні з іншими країнами показує, що Україна перебуває на етапі активної конвергенції європейських стандартів з елементами субстантивного контролю, подібно до континентальної Європи, але

з менш розвиненим судовим активізмом, ніж у США. Доктрина еволюціонує від суто процесуальних гарантій до інструменту оцінки справедливості та пропорційності законів і дій влади.

Так, в США субстантивний підхід став контрверсійним, відбувається критика за судовий активізм, але залишається потужним інструментом. Процесуальний *due process* охоплює адміністративні та кримінальні процедури з високими стандартами. США має зрілу, судово-активну модель з сильним захистом економічних і особистих свобод, а Україна тільки переходить до субстантивного контролю. Так, Конституційний Суд України оцінює пропорційність обмежень прав, особливо соціально-економічних, але без такого рівня активізму через пострадянську традицію позитивізму та інституційну слабкість. Інтеграція України до Європейського Союзу робить Україну країною з європейською моделлю належної процедури.

Подібність моделей належної правової процедури Великої Британії та України полягає у фокусуванні на процедурній справедливості, однак відмінністю є наявність в Україні конституційного контролю за законами України, тоді як Велика Британія більше покладається на політичні та адміністративні механізми.

Найближчою моделлю належної правової процедури, на мою думку, є Німеччина. Федеральний конституційний суд Німеччини активно здійснює субстантивний контроль законів, оцінюючи їх на відповідність фундаментальним цінностям, робить акцент на пропорційності та якості закону, розвиваючи доктрину «належної правової процедури» з елементами субстантивного захисту, а саме легітимні очікування, захист від свавілля. Україна ратифікувала ЄКПЛ і активно застосовує практику ЄСПЛ як у рішеннях Конституційного Суду України, так і у рішеннях Верховного Суду щодо якості закону, пропорційності. Наближення до європейської моделі належної процедури яскраво проявляється через ухвалення парламентом Закону про адміністративну процедуру, продовженням судової реформи, а

відмінність полягає в тому, що в Україні ще триває перехід від формалізму до реального субстантивного контролю, ускладнений воєнним станом.

Висновки по розділу 3

1. Правові принципи належної правової процедури та справедливого судочинства відіграють центральну роль у процесі сприяння верховенству права, правам людини та демократії. Практика Європейського суду з прав людини щодо права на справедливий суд забезпечує гарантії, які зміцнюють демократичний капітал ЄС. «Належна правова процедура», на відміну від деяких правових норм, не є технічною концепцією з фіксованим змістом, не пов'язаною з часом, місцем та обставинами. Належна правова процедура – це не лише справедливий чи гуманний спосіб позбавлення людей життя, свободи чи власності, але й інструмент для мінімізації кількості несправедливих поведень.

2. Прецедентне право та доктрина належної правової процедури в практиці європейських судів демонструють гармонійне поєднання континентальної та англо-саксонської традицій. ЄСПЛ створює *de facto* «європейське прецедентне право» з прав людини - систему принципів, яка забезпечує єдність стандартів захисту в 46 державах-учасниках Ради Європи. Це особливо важливо для держав з цивільно-правовою системою, включаючи Україну, де прецеденти ЄСПЛ заповнюють прогалини законодавства, підвищують передбачуваність правосуддя та зміцнюють верховенство права. Доктрина належної правової процедури через статтю 6 ЄКПЛ стала загальноєвропейським мінімумом справедливості, оскільки вона адаптує доктрину належної правової процедури до європейських реалій, акцентуючи на субсидіарності та еволюційному тлумаченні. У результаті національні суди Європи і українські дедалі більше інтегрують прецедентний підхід, що сприяє гармонізації правових систем, посиленню захисту прав людини та формуванню спільного європейського правового простору. Це природна еволюція

континентального права під впливом супранціональних стандартів, яка робить правосуддя більш ефективним, передбачуваним і справедливим.

3. В процесі дослідження з'ясовано, що Україна повторює шлях посткомуністичних країн, а саме проведення ґрунтовної судової реформи, імплементації ЄКПЛ. На мою думку, розвиток доктрини належної правової процедури відбувається швидше, ніж у багатьох пострадянських державах, завдяки євроінтеграції та сучасній конституційній юриспруденції. Україна не копіює жодну модель сліпо, а формує гібридну систему, а саме європейську процесуальну основу з елементами субстантивного конституційного контролю, адаптовану до національних викликів. Це робить її розвиток динамічним, але залежним від послідовності реформ і зовнішньої підтримки Європейського Союзу та відповідає сучасним європейським стандартам верховенства права. Головним у цьому є послідовність і практична ефективність реформ.

ВИСНОВКИ

1. Належна судова процедура є самостійним конституційно-правовим інститутом, який виступає специфічним судовим різновидом або найвищою конституційно гарантованою формою принципу належної правової процедури. Вона забезпечує реалізацію конституційного принципу верховенства права, гарантованого статтею 8 Конституції України через незалежність і неупередженість судової влади як конституційного органу. Конституційно-правовий зміст належної судової процедури включає єдність процесуального та матеріального або сутнісного аспектів. Процесуальний аспект охоплює гарантії справедливого судового розгляду (право бути вислуханим, змагальність, рівність сторін, доступ до доказів, мотивованість рішень, розумні строки). Матеріальний аспект вимагає, щоб будь-яке обмеження конституційних прав і свобод було легітимним, обґрунтованим, пропорційним і не призводило до свавілля держави. Правова генеза доктрини належної судової процедури є синтезом англо-американської традиції (*procedural* та *substantive due process*) і європейських стандартів права на справедливий суд (ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини). У європейському праві корені належної правової процедури лежать також у Великій хартії вольностей, римському праві, канонічному праві та природному праві. ЄСПЛ застосовує тест пропорційності та принцип свободи розсуду держав для оцінки втручань у права, а не пряму субстантивну перевірку «розумності» законів.

Методологія інтерпретації та застосування доктрини належної правової процедури залежить від моделі. Так, американська модель (*common law*) передбачає методологію судового активізму, згідно якої Верховний суд США створює прецеденти, які можуть скасовувати закони. Застосовуються два рівні: процесуальна належна процедура та матеріальна або субстантивна. Застосовується тест балансування для процедур, тест суворої перевірки або раціонального обґрунтування для субстантивного. Європейська модель передбачає таку методологію інтерпретації та застосування доктрини як процедурна справедливість як основа, що передбачає рівність сторін, змагальне

провадження, обґрунтоване рішення, публічне слухання тощо. ЄСПЛ використовує динамічне або еволюційне тлумачення та тест пропорційності: законність, легітимна мета, необхідність у демократичному суспільстві, пропорційність. Межа розсудливості полягає в тому, що держави мають певну свободу розсуду, особливо в моральних або культурних питаннях, але ЄСПЛ контролює межі. У праві ЄС в аспекті доктрини належної правової процедури акцент робиться на ефективному судовому захисті та принципі правової держави, або держави, яка керується верховенством права. Американська доктрина дозволяє судам глибше втручатися в законодавство через субстантивну (матеріальну) належну правову процедуру, а європейська більше фокусується на процедурній справедливості та пропорційності, з повагою до національного суверенітету.

2. Належна судова процедура виконує функцію ключової конституційної гарантії довіри до судової влади. Її дотримання є необхідною умовою незалежності судів, ефективного конституційного контролю та захисту фундаментальних прав і свобод людини і громадянина в умовах судової реформи, євроінтеграційних процесів та воєнного стану. Належна правова процедура покликана бути бастионом проти свавільних дій та гарантувати, що суди є остаточними арбітрами у спорах. Правовладдя залежить від справедливості. Верховенство права вимагає, щоб кожна людина, отримувала однаковий процесуальний захист. Незмінною залишається потреба в правовій системі, яка застосовує однакові стандарти справедливості до всіх. Належна правова процедура полягає в захисті цілісності системи. Це те, що відрізняє справедливую систему правосуддя від тієї, де результати ґрунтуються на владі, упередженнях чи доцільності. Доступ по суду стосується не лише можливості отримати юридичну допомогу чи потрапити до зали суду, а й забезпечення того, щоб основні права, такі як належна правова процедура, залишалися недоторканими. Належна правова процедура це не технічна деталь, а життєво важливий захист, який захищає права кожного, зміцнює верховенство права та підтримує легітимність нашої системи правосуддя.

3. Органи конституційної юрисдикції застосовують доктрину належної правової процедури як процедурний фільтр справедливості та субстантивний бар'єр проти свавілля. Зарубіжні дослідження підтверджують, що ефективність цієї доктрини залежить від суддівської активності, інституційної незалежності та адаптації до національних реалій. Для України досвід цих досліджень корисний для посилення ролі Конституційного Суду у забезпеченні справедливого процесу в умовах європейської інтеграції. Конституційний Суд України не використовує термін «due process» безпосередньо, але активно застосовує його через принципи верховенства права, права на судовий захист, основні засади судочинства та ст. 6 Європейської конвенції з прав людини. Конституційний Суд України розрізняє процедурний аспект належної процедури, коли говорить про право бути заслуханим, змагальність, неупередженість та субстантивний аспект, коли мова про пропорційність обмежень, заборону свавілля. Конституційний Суд України у своїй практиці активно застосовує елементи доктрини належної правової процедури при здійсненні конституційного контролю, оцінюванні пропорційності обмежень прав, а також при формуванні офіційної конституційної доктрини захисту прав людини зокрема, соціально-економічних прав. Це сприяє розвитку змістовного або сутнісного підходу до перевірки конституційності нормативних актів.

4. Доктрина належної судової процедури активно використовується в практиці Верховного Суду в Україні як інструмент тлумачення принципів верховенства права, законності, пропорційності та захисту прав людини. Практика Верховного Суду демонструє формування доктрини належної судової процедури через забезпечення принципів змагальності, гласності, рівності сторін та мотивованості рішень. Водночас існують системні проблеми (затягування розгляду справ, порушення незалежності суду), що вимагають конституційно-правового вдосконалення механізмів.

5. Європейські стандарти та досвід конституційних судів держав-членів Ради Європи мають пріоритетне значення для розвитку доктрини належної судової процедури в Україні. Вони слугують орієнтиром для мінімізації порушень ст. 6 Конвенції та гармонізації національного конституційного законодавства. Правові принципи належної судової процедури та справедливого судочинства відіграють центральну роль у процесі сприяння верховенству права, правам людини та демократії. Практика Європейського суду з прав людини щодо права на справедливий суд забезпечує гарантії, які зміцнюють демократичний капітал ЄС. Прецедентне право та доктрина належної правової процедури в практиці європейських судів демонструють гармонійне поєднання континентальної та англо-саксонської традицій. ЄСПЛ створює *de facto* «європейське прецедентне право» з прав людини - систему принципів, яка забезпечує єдність стандартів захисту в сорока шести державах-учасниках Ради Європи. Це особливо важливо для держав з цивільно-правовою системою, включаючи Україну, де прецеденти ЄСПЛ заповнюють прогалини законодавства, підвищують передбачуваність правосуддя та зміцнюють верховенство права.

6. Доктрина належної правової процедури через статтю 6 ЄКПЛ стала загальноєвропейським мінімумом справедливості, оскільки вона адаптує доктрину належної правової процедури до європейських реалій, акцентуючи на субсидіарності та еволюційному тлумаченні. У результаті національні суди Європи і українські дедалі більше інтегрують прецедентний підхід, що сприяє гармонізації правових систем, посиленню захисту прав людини та формуванню спільного європейського правового простору. Це природна еволюція континентального права під впливом супранціональних стандартів, яка робить правосуддя більш ефективним, передбачуваним і справедливим.

7. Перспективи розвитку конституційно-правової доктрини належної судової процедури в Україні пов'язані з подальшою імплементацією європейських стандартів у національне законодавство, посиленням конституційного регулювання незалежності судової влади, адаптацією процедур

до умов воєнного стану та цифровізації правосуддя, удосконаленням механізмів виконання рішень Конституційного Суду України та ЄСПЛ. Доведено, що в аспекті впровадження доктрини належної правової процедури Україна повторює шлях посткомуністичних країн, а саме проведення ґрунтовної судової реформи, імплементації ЄКПЛ. На мою думку, розвиток доктрини належної правової процедури відбувається швидше, ніж у багатьох пострадянських державах, завдяки євроінтеграції та сучасній конституційній юриспруденції. Україна не копіює жодну модель сліпо, а формує гібридну систему, а саме європейську процесуальну основу з елементами субстантивного конституційного контролю, адаптовану до національних викликів. Це робить її розвиток динамічним, але залежним від послідовності реформ і зовнішньої підтримки Європейського Союзу та відповідає сучасним європейським стандартам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бурдейний Ю. «Драссіч проти Італії» приклад порушення належного процесу та права на захист. *Юридичний науковий електронний журнал*. №10/2022. С. 777-778.
2. Бурдейний Ю. І. Принципи тлумачення основних прав людини через призму міжнародного прецедентного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. №72.1 С.86-89
3. Бурдейний Ю. Належна правова процедура відповідно до судової практики США. *Конституційна та адміністративна процедура: міжнародний досвід та національна практика*. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (2 травня 2023р., Чернівці)/ редкол.: О.В. Щербанюк та ін. Чернівці: 2023. С.26-29.
4. Бурдейний Ю. Справедливий суд і належний процес: європейська та американська доктрина. *Аналітично-порівняльне правознавство*. №6/2022. С.49-52
5. Бурдейний Ю.І. Європейський стандарт належної судової процедури: генеза та методологія дослідження. *Topical Issues of Procedural Law in Ukraine : Scientific monograph*. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2025. P. 73-89
6. Бурдейний Ю.І. Належна судова процедура як гарантія довіри до судової влади: відмітні риси в американській та англійській доктринах. *Конституційні засади належної правової процедури: виклики євроінтеграції*. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (13-14 червня 2025р., Чернівці)/ редкол.: О.В. Щербанюк та ін. - Чернівці: 2025. С.202-206.
7. Бурдейний Ю.І. Порівняльне дослідження належної правової процедури та права на справедливий суд. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*: Матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (31 жовтня 2024р., Чернівці)/ редкол.: О.В. Щербанюк та ін. - Чернівці: 2024. С. 87-91
8. Бурдейний Ю.І. Проблема методологічного дослідження доктрини належної судової процедури. *Право і суспільство* №4, 2023. С.15-20
9. Городовенко В.В. Належна правова процедура як загальновизнаний стандарт функціонування судової влади. *Адвокат*. № 5. 2012. С. 12-17.

10. Документ Венеційської Комісії «Мірило правовладдя», ухвалений Венеційською комісією на 106 пленарному засіданні. Венеція, 11-12 березня 2016 року. URL:

<https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule%20of%20Law%20checklist%20UKR.pdf>

11. Доповідь про правовладдя, ухваленої Венеційською Комісією на її 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev2-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr)

12. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>

13. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text

14. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

15. Конвенція про права осіб з інвалідністю. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

16. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

17. Кримінальний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

18. Матвєєва Л.Г. Належна правова процедура та правові стандарти Європейського суду з прав людини. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 4 (Бер 2021), С. 54-64.

19. Михайленко В.В. Застосування належної правової процедури як завдання кримінального провадження. *Часопис Національного університету «Острозька*

академія». Серія «Право». 2020. № 1(21) :URL:
<http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20mvvzkr.pdf>

20. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації.
 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text

21. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

22. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри ; Передмова: Головатий С. ; упорядники та автори коментарів: В. Венгер, С. Головатий, А. Заєць, Є. Зверев, М. Козюбра, Ю. Матвєєва, О. Цельєв ; Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Національного університету «Києво-Могилянська академія». Київ, 2021 С. 63. (152 с)

23. Нестеренко С.С. Принцип «due process of law» у міжнародному кримінальному праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 62. С. 379–385.

24. Окрема думка (частково розбіжна) судді Великої Палати Верховного Суду ОСОБА_1. Справа №756/10060/17 URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/106243431>

25. Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 листопада та 13 грудня 1985 року.
 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201#Text

26. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду №826/16495/17 від 10 квітня 2019 року. URL:
<https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=81148437>

27. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 25 липня 2019 року. Справа 826/13000/18 URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/83331117>

28. Постанова Касаційного кримінального суду від 14.05.2024 № 129/795/20.
 URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=119168466>

29.Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 24 травня 2021 року у справі № 640/5023/19. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=97286253>

30.Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Кротюка Олександра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (справа щодо презумпції невинуватості) № 3-р(II)/2022 від 08.06.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-22#Text>

31. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Оніщенка Руслана Ілліча, Гаврилюка Дмитра Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України (справа про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою) № 8-р(II)/2024 від 18 липня 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text>

32. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII № 5-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text>

33. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України "Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні" № 9-р/2018 від 7 листопада 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18#Text>

34. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції

України (конституційності) Закону України «Про всеукраїнський референдум» № 4-р/2018 від 26 квітня 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-18#Text>

35. Рішення у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#Text>

36. Справа «Криволапов проти України». (Заява № 5406/07). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d94#Text

37. Справа «Олег Колесник проти України» (Заява № 17551/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_505#Text

38. Справа «Олександр Волков проти України». Заява № 21722/11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text

39. Справа «Рисовський проти України». Заява № 29979/04. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854#Text

40. Хартія Європейського Союзу про основоположні права. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/>

41. Шевчук С.В. Належна правова процедура як інструмент захисту соціальних виплат в рамках офіційної конституційної доктрини України. *Вісник Національної академії правових наук України* Том 32, № 3, 2025 С. 108-124

42. Adriane D. As garantias do cidadão no processo civil. Org. Sérgio Gilberto Porto Alegre: *Livraria do Advogado*, 2003. p. 263.

43. Affaire Luka c. Roumanie. Requête no 34197/02 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93648>

44. András G. (Gergely Galandrá) (2021), Central European University, PhD: «Constitutional Review in Consociations: A Comparative Analysis of Bosnia and Herzegovina, Northern Ireland, and Belgium». URL: www.etd.ceu.edu

45. Andras G. Beyond “unwinding”: Constitutional review strategies in consociations. *Nations and Nationalism*. 2020/7. Issue 3. Pages 594-610. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdfdirect/10.1111/nana.12599>

46. Arroyo L., César. “Debido proceso y tutela jurisdiccional”. En: *Pensamiento Constitucional*. Lima, número 8, 2001, p. 448.
47. Ashingdane v. United Kingdom. Application no. 8225/78 URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57425%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57425%22]})
48. Assanidze vs. Georgia. Application no. 71503/01. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-61875%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-61875%22]})
49. Axen v. Germany. Application no. 8273/78. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57426%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57426%22]})
50. Barron ex rel. Tiernan v. Mayor of Baltimore URL: <https://www.oyez.org/cases/1789-1850/32us243>
51. Barron v. City of Baltimore (1833). URL: <https://supremecourthistory.org/supreme-court-civics-resources/barron-v-city-of-baltimore-1833/>
52. Bîrsan C. Convenția europeană a drepturilor omului. Comentariu pe articole. Vol. I. Drepturi și libertăți. București: *All Beck*, 2005. 1273 p.
53. Brumar C., Miga-Beșteliu R. Protecția internațională a drepturilor omului. Note de curs, ediția a IV-a revizuită. București: *Universul Juridic*, 2009. 456 p.
54. Burdeinai I.I. Utilizarea doctrinei "procedurii juridice" în ucraina și perspectivele de dezvoltare. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*: Матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф. (31 жовтня 2025р., Чернівці)/ редкол.: О.В. Щербанюк та ін. - Чернівці: 2025. С. 251-254
55. Burdeinyi Y. Dreptul omului la un proces legal echitabil. *Права людини та публічне врядування в сучасних умовах*: Матеріали VII Міжнародного правничого форуму, 28 травня 2024 р., м. Чернівці/ Уклад. І.В. Ковбас, І.І. Бабін, О.І. Ющик, І.Ж. Торончук, П.І. Крайній. Чернівці : Технодрук, 2024. С. 207-208
56. Canova C., “La garanzia costituzionale del giudicato civile”, *RDC*, 1997, I, 395-439
57. Case of Remli v. France. Application no. 16839/90 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57983>

58. Case of Vidal v. Belgium. Application no. 12351/86 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57799>
59. Case of Vilho Eskelinen and Others v. Finland. Application no. 63235/00 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80249>
60. Case of Stafford v. the United Kingdom. Application no. 46295/99 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60486>
61. Charrier J. Code de la Convention européenne des droits de l'homme. Paris: *Litec*, 2000. 438 p.
62. Cheng B, General Principles of Law as Applied by International Courts and Tribunals (CUP, Cambridge 1993) 290–291. URL: https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/parties_publications/C8394/Claimants%27%20documents/CL%20-%20Exhibits/CL-0419.pdf
63. Chiriță R. Dreptul la un proces echitabil. București: *Universul Juridic*, 2008. 472 p.
64. Cleveland Board of Education v. Loudermill, 470 U.S. 532 (1985). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/470/532/>
65. Colesanti, “Principio del contraddittorio”, 612-614
66. Collins v. Harker Heights, 503 U.S. 115 (1992). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/503/115/>
67. Concrete Pipe & Products of Cal., Inc. v. Construction Laborers Pension Trust for Southern Cal., 508 U.S. 602 (1993). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/508/602/>
68. Constitution of the United Stat. URL: <https://constitution.congress.gov/constitution/amendment-5/>
69. Convenția pentru Apărarea Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale, încheiată la Roma la 4.XI.1950, semnată de RM la 13.07.1995. În: *Tratate internaționale*, Chișinău, 1998.
70. Cottin v. Belgium. Application no. 48386/99. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-69232%22%5D%7D>

71. Council of Europe. «Secretary General: Russia leaving the Council of Europe would be a «huge setback» for human rights.» Newsroom. 11 Oct 2018. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/-/secretary-general-russia-leaving-the-council-of-europe-would-be-a-huge-setback-for-human-rights>

72. Council of Europe. Resolution of the Council of Europe's Committee of Ministers dh (82) 2. URL: [https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016804f9d38%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016804f9d38%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]})

73. Council of Europe. Resolution of the Council of Europe's Committee of Ministers dh (2013). URL: [https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209125948801dfa76%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209125948801dfa76%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]})

74. Damaschin M. Dreptul la un proces echitabil în materie penală. București: *Universul Juridic*, 2009. 323 p.

75. Damaska M.R. The Faces of Justice and State Authority: A Comparative Approach to the Legal Process. New Haven: *Yale University Press*, 1986. URL: pi.pageplace.de/preview/DT0400.9780300191288_A23633838/preview-9780300191288_A23633838.pdf

76. Decision of the CJK, no. 49, date 29.09.2014, point 26 of the decision.

77. Decizia nr. 263 din 17 mai 2022 referitoare la excepția de neconstituționalitate a dispozițiilor art. 281 alin. (4) lit. a) și ale art. 421 pct. 2 lit. a) fraza a doua teza întâi și pct. 2 lit. b) din Codul de procedură penală URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/258632>

78. Delcourt v. Belgium. Application no. 2689/65. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:\[%22001-57467%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-57467%22]})

79. Deleanu I. Tratat de procedură civilă. Vol.I. Ediție revăzută, completată și actualizată. București: *Universul Juridic*, 2013. 1115 p.

80. Dima v. Romania. Requête no 58472/00. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22display%22:\[2\],%22languageisocode%22:\[%22FRE%22\],%22itemid%22:\[%22001-78042%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22display%22:[2],%22languageisocode%22:[%22FRE%22],%22itemid%22:[%22001-78042%22]})

81. Dinamarca C.R. Instituições de direito processual civil : volume III / Cândido Rangel Dinamarca. - 8. ed., rev. e atual. - São Paulo : *Malheiros*, 2019.
82. *Diriöz v. Turkey*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-3964234-4599149>
83. *Dissenting Opinion of Judge Thor Vilhjalmmsson, Ruiz-Mateos v. Spain*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-57838%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57838%22]})
84. Drăganu T. Drept constituțional și instituții politice. Tratat elementar. Vol.I. București: *Lumina Lex*, 1998. 479 p
85. *Dred Scott v. Sandford* (1857). URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/dred-scott-v-sandford>
86. Esmein A., *A History of Continental Criminal Procedure* (J Murray, London 1914)
89. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/ad/A_history_of_continental_criminal_procedure%2C_with_special_reference_to_France_%28IA_cu31924017560065%29.pdf
87. *Filippini v. San Marino*. Requête no 10526/02 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-4715>
88. *Findlay v. United Kingdom*. Application no. 22107/93. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58016%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58016%22]})
89. *Foucha v. Louisiana*, 504 U.S. 71 (1992). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/504/71/>
90. Fourteenth Amendment Equal Protection and Other Rigt. URL: <https://constitution.congress.gov/browse/amendment-14/>
91. Galligan D.J. *Due Process and Fair Procedures. A Study of Administrative Procedures. Oxford University Press Inc., New York. Reprinted. 2004. p.8*
92. Gilson L. *Exploring the Factors Influencing the U.S. Supreme Court's Legitimacy and Public Trust*. URL: https://polisci.ucsd.edu/undergrad/departamental-honors-and-pi-sigma-alpha/honors-theses/gilsonluna_167678_12064830_Final-Draft.Senior-Honors-Thesis-.pdf

93. Giostra, “Contraddittorio”, II e MIGLIORINI, “Contraddittorio” III, in Enc. Giur. VIII, Roma, 1988.
94. Goldberg v. Kelly, 397 U.S. 254 (1970) URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/397/254/>
95. Golder v. United Kingdom. Application no. 4451/70. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57496%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57496%22]})
96. Grinover, Ada Pellegrini Teoria Geral do Processo 26 ed. São Paulo: *Malheiros*, 2010 p. 88.
97. Griswold v. Connecticut URL: <https://www.oyez.org/cases/1964/496>
98. Guillien R., Jean V., Lexique de termes juridiques, Paris, *Dalloz*, 1990, p. 217.
99. Guinchard S., Constantin-S Delicostopoulos etc. Droit processuel: Droit commun et droit comparé du procès équitable Parsi: *Dalloz-Sirey*, 4e édition, 2006. 1195 p.
100. H vs. Belgium. Application no. 8950/80. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57501%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57501%22]})
101. Habeas Corpus in Emergency Situations (Arts. 27(2) and 7(6) of the American Convention on Human Rights). URL: https://www.worldcourts.com/iacthr/eng/decisions/1987.01.30_Habeas_corpus.htm
102. Hentrich v. France. Application no. 13616/88. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57903%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57903%22]})
103. Hillard R.L. The origins and development of substantive due process to 1868. PhD, *Ohio State University*, 1978. URL: https://etd.ohiolink.edu/acprod/odb_etd/ws/send_file/send?accession=osu1487077030854506&disposition=inline
104. Historical Background on Due Process. URL: https://constitution.congress.gov/browse/essay/amdt5-5-2/ALDE_00013722/
105. Hurst A.B. Judging the Judiciary.2024, *Georgia State University Law Review*. URL:<https://readingroom.law.gsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3244&context=gsulr>

106. ICCPR, European Convention and the ACHR “between them define the right to a fair trial in criminal proceedings in full and basically satisfactory terms”. Harris, *supra*, Prologue n.14, 352.
107. Ilbert C.(1914). *The Mechanics of Law Making* (2000 reprint ed.). *New York: Columbia University Press*. pp. 3–9.
108. *In re Gault*, 387 U.S. 1 (1967). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/387/1/>
109. *In Re: Dean, Carrie v.* URL: <https://law.justia.com/cases/texas/fifth-court-of-appeals/2011/05-11-01293-cv.html>
110. Issacharoff S., *Constitutionalizing Democracy in Fractured Societies*. *Texas Law Review*, Vol. 82, 2004, URL: : <https://ssrn.com/abstract=547425>
111. *Joint Anti-Fascist Refugee Committee v. McGrath*, 341 U.S. 123 (1951). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/341/123/>
112. *Kastigar v. United States*, 406 U.S. 441 (1972). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/406/441/>
113. Korneliusz L. *Prawo do sądu w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku*. Lublin 2019. URL: <https://bc.umcs.pl/Content/31339/PDF/Rozprawa%20doktorska.pdf>
114. *Krcmar and Others v. the Czech Republic*, application no. 35376/97. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58608%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58608%22]})
115. *Kress v. France*, application no. 39594/98. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-59511%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-59511%22]})
116. *Kudła v. Poland*. Application no. 30210/96. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58920%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58920%22]})
117. Kwang-hyun Ch. *Zur Nützlichkeit der Urteilsverfassungsbeschwerde*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde an der Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg. URL: <https://freidok.uni-freiburg.de/files/8649/>
118. Lazăr I., Mateș A.-M. *Dreptul la un proces echitabil. Aspecte doctrinare și jurisprudențiale. Materialele Conferinței Declarația Universală a Drepturilor*

Omului- pilon în protecția juridică a drepturilor și libertăților fundamentale în decurs de 60 de ani. Bălți, 10-11 iunie 2008. Chișinău: Pontos, 2009. P.251-261

119. Łazarska An. Rzetelny proces cywilny. URL: <https://sip.lex.pl/komentarze-i-publikacje/monografie/rzetelny-proces-cywilny-369253790>

120. Ledesma F., El sistema interamericano de protección de los derechos humanos. Aspectos institucionales y procesales, 3a. ed., San José, Costa Rica, *Instituto Interamericano de Derechos Humanos-Autoridad Noruega para el Desarrollo Internacional-Agencia Sueca de Cooperación Internacional para el Desarrollo*, 2004, pp. 991-993

121. Lerner e Lariccia, “Qualcosa di nuovo, anzi d'antico, nella giurisprudenza costituzionale sul matrimonio concordatario”, 938, 948. *Cassaz. n.* 2215 del 5-3- I 984.

122. Lochner v. New York URL: <https://www.oyez.org/cases/1900-1940/198us45>

123. Malloy v. Hogan, 378 U.S. 1 (1964). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/378/1/>

124. Marbury v. Madison, 5 U.S. 137 (1803) URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/5/137/>

125. Marshall v. Jerrico, Inc., 446 U.S. 238 (1980). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/446/238/>

126. Mathews v. Eldridge, 424 U.S. 319 (1976). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/424/319/>

127. McDonald v. City of Chicago, 561 U.S. 742 (2010). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/561/742/>

128. McNabb v US 318 US 332, 347 (1943). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/318/332/>

129. Memphis Light, Gas & Water Div. v. Craft, 436 U.S. 1 (1978). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/436/1/>

130. Milojković T. (2019), Central European University, LL.M./PhD-level thesis: «The Impact of the Constitutional Court on the Democratization Process: Case of Serbia, Croatia and Slovenia». URL: www.etd.ceu.edu
131. Millan i Tornos v. Andorra, application no. 35052/97. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58268%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58268%22]})
132. Morael v France (207/86) D. McGoldrick: The Human Rights Committee, Its Role in the Development of the International Covenant and Political Rights (Harlow: Clarendon Press Oxford; 1994) 417.
133. Mullane v. Central Hanover Bank & Trust Co., 339 U.S. 306 (1950) URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/339/306/>
134. Muraru I., Tănăsescu E. S. Drept constituțional și instituții politice. Ediția a IX-a. București: *Lumina Lex*, 2001. 703 p.
135. Nelson N.J. Princípios do Processo Civil na Constituição Federal. 7. ed. rev e atual com as Leis 1-0.352/2001 e 10.358/2001 – São Paulo: *Editora Revista dos Tribunais*, 2002, p.40.
136. Neves D.A. Assumpção. Manual de direito processual civil: volume único. 3. ed. São Paulo: *Método*, 2011. p. 62.
137. Obergefell v. Hodges URL: <https://www.oyez.org/cases/2014/14-556>
138. Orth J/V. (2003). Due Process of Law: A Brief History. Lawrence, KS: *University Press of Kansas*. p. 29.
139. Pennock R., Chapman J.W. (eds.). Due Process: Nomos XVIII. *New York University Press*. pp. 69–92.
140. Perez v. France, application no. 47287/99. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-61629%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61629%22]})
141. Pescador Valero vs. Spain. Application no. 62435/00. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-61149%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61149%22]})
142. Pildes, R. H. (2008). Ethnic Identity and Democratic Institutions: A Dynamic Perspective. In S. Choudhry (Ed.), *Constitutional Design for Divided Societies: Integration or Accommodation?* Oxford; New York: *Oxford University Press*.

143. Poe v. Ullman URL: <https://www.oyez.org/cases/1960/60>
144. Puckova B., The Right to a Fair Trial as a Pillar of Good Governance: An ECtHR Perspective. 2025, Central European University, *LL.M. thesis*. URL: www.etd.ceu.edu
145. Qaracayev C. Ja., Due process as Constitutional control's subject: theory and practice of the Constitutional Court of Azerbaijan and European court of human rights. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2023 № 64 С. 14-17
146. Rainey B., Elizabeth W., Clare O. The European Convention of Human Rights (6th Edition). Oxford: Oxford University Press, 2014, p. 242.
147. Rangel P. Direito Processual Penal. 7. ed. rev. ampl. atual. *Lumen Juris: Rio de Janeiro*, 2003. p. 04.
148. Rodríguez R., Víctor M., "El debido proceso legal y la Convención Americana sobre Derechos Humanos", en varios autores, *Liber Amicorum*. Héctor Fix-Zamudio, San José, Costa Rica, Secretaría de la Corte Interamericana de Derechos Humanos, 1998, vol. II, p. 1296.
149. Ruiz-Mateos v. Spain [gc], application no. 12952/87. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-57838%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57838%22]})
150. Rumpf v. Germany, application no. 46344/06. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-100307%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-100307%22]})
151. Sacilor-Lormines v. France. Application no. 65411/01. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-77947%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-77947%22]})
152. Sagüés N.P., Elementos de Derecho Constitucional. Volumen 2, Buenos Aires: *Astrea*, 1993, p. 328.
153. Salov v. Ukraine. Application no. 65518/01. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:\[%22001-70096%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-70096%22]})
154. Seneca's Medea H. M. Hine: Seneca Medea. Pp. vi + 218. *Warminster: Aris & Phillips*, 2000.

155. Sharpe, Jonathan, ed. *The Conscience of Europe: 50 Years of the European Court of Human Rights*. London: Third Millenium Publishing Ltd, 2011. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Anni_Book_Chapter03_ENG
156. Slaughter-House Cases URL: <https://www.oyez.org/cases/1850-1900/83us36>
157. Sporrang and Lönnroth v. Sweden. Application no. 7151/75; 7151/57. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57580%22%5D%7D>
158. Sramek vs. Austria. Application no. 8790/79. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57581%22%5D%7D>
159. Stankiewicz v. Poland. Application no. 46917/99. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-73083%22%5D%7D>
160. Stran Greek Refineries v. Greece. Application no. 13427/87. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57913%22%5D%7D>
161. Sudre Fr. *Drept european și internațional al drepturilor omului*. Traducere de Raluca Bercea. Iași: *Polirom*, 2006. 568 p.
162. Tešović O. Conceptualizing Judicial Transparency and Public Trust – Frameworks for Community-Centered Justice. 2025, Serbian journal article, LLD research. URL: <https://casopis.pravni-fakultet.edu.rs/index.php/ltp/article/view/884>
163. The Pilot-Judgement Procedure: Information Note Issued by the Registrar. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Pilot_judgment_procedure_ENG.pdf
164. Udriou M., Predescu O. *Protecția europeană a drepturilor omului și procesul penal român*. Tratat. București: *C.H. Beck*, 2008. 1043 p.
165. Uzukauskas v. Lithuania. Application no. 16965/04. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-99819%22%5D%7D>
166. Vitek v. Jones, 445 U.S. 480 (1980). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/445/480/>
167. Ward v. Village of Monroeville, 409 U.S. 57 (1972). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/409/57/>

168. Washington v. Glucksberg, 521 U.S. 702 (1997). URL:
<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/521/702/>
169. West Coast Hotel Company v. Parrish URL:
<https://www.oyez.org/cases/1900-1940/300us379>
170. West Covina v. Perkins, 525 U.S. 234 (1999). URL:
<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/525/234/>
171. Winterwerp v. the Netherlands, application no. 6301/73. URL:
[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57597%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57597%22]})
172. Wladimiroff M. in Felde, Kitty, McDonald, G.K. et al The Prosecutor v
Dusko Tadic (1997-1998) 12 Am. U. Int'l L. Rev 1441, 1449.
173. Zimmermann and Steiner v. Switzerland. Application no. 8737/79.
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57609%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57609%22]})

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Наукові праці у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Бурдейний Ю. І. Принципи тлумачення основних прав людини через призму міжнародного прецедентного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. №72.1 С.86-89
2. Бурдейний Ю. «Драссіч проти Італії» приклад порушення належного процесу та права на захист. *Юридичний науковий електронний журнал* №10/2022. С. 777-778.
3. Бурдейний Ю. Справедливий суд і належний процес: європейська та американська доктрина. *Аналітично-порівняльне правознавство.* №6/2022. С.49-52.
4. Бурдейний Ю.І. Проблема методологічного дослідження доктрини належної судової процедури. *Право і суспільство* №4, 2023. С.15-20.

Розділ монографії

5. Бурдейний Ю.І. Європейський стандарт належної судової процедури: генеза та методологія дослідження. *Topical Issues of Procedural Law in Ukraine : Scientific monograph.* Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2025.p. 73-89.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Бурдейний Ю. Належна правова процедура відповідно до судової практики США. *Конституційна та адміністративна процедура: міжнародний досвід та національна практика.* Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (2 травня 2023р., Чернівці)/ редкол.: О.В. Щербанюк та ін. Чернівці: 2023. С.26-29.

7. Burdeinyi Y. Dreptul omului la un proces legal echitabil. *Права людини та публічне врядування в сучасних умовах*: Матеріали VII Міжнародного правничого форуму, 28 травня 2024 р., м. Чернівці/ Уклад. І.В. Ковбас, І.І. Бабін, О.І. Ющик, І.Ж. Торончук, П.І. Крайній. Чернівці : Технодрук, 2024. С. 207-208.

8. Бурдейний Ю. Демократична нормативність: між правдою і належною судовою процедурою. *Європейські стандарти демократії та прав людини: виклики війни і потреби євроінтеграції*: Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди дня Конституції України (20 червня 2024 року, м. Львів) / [уклад. О.М. Бориславська, проф. Т.М. Слінько, О.В. Щербанюк, І.Я. Заяць]. Львів ; Харків ; Чернівці : ЛНУ імені Івана Франка, 2024. С. 125-126.

9. Бурдейний Ю.І. Порівняльне дослідження належної правової процедури та права на справедливий суд. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*: Матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (31 жовтня 2024р., Чернівці)/ редкол.: О.В. Щербанюк та ін. Чернівці: 2024. С. 87-91.

10. Бурдейний Ю.І. Належна судова процедура як гарантія довіри до судової влади: відмітні риси в американській та англійській доктринах. *Конституційні засади належної правової процедури: виклики євроінтеграції*: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (13-14 червня 2025р., Чернівці)/ редкол.: О.В. Щербанюк та ін. - Чернівці: 2025. С.202-205.

11. Burdeinai I.I. Utilizarea doctrinei "procedurii juridice" în Ucraina și perspectivele de dezvoltare. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*: Матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф. (31 жовтня 2025р., Чернівці)/ редкол.: О.В. Щербанюк та ін. - Чернівці: 2025. С. 251-254.

Додаток Б**Відомості про апробацію результатів дисертації**

1. Міжнародна науково-практична конференція *«Конституційна та адміністративна процедура: міжнародний досвід та національна практика»* (2 травня 2023р., Чернівці), форма участі – очна з публікацією тез.
2. VII Міжнародний правничий форум *«Права людини та публічне врядування в сучасних умовах»* (28 травня 2024 р., м. Чернівці), форма участі – очна з публікацією тез.
3. Всеукраїнська науково-практична конференція з нагоди дня Конституції України *«Європейські стандарти демократії та прав людини: виклики війни і потреби євроінтеграції»* (20 червня 2024 року, м. Львів), форма участі – дистанційна з публікацією тез.
4. VIII Міжнародна науково-практична конференція *«Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні»* (31 жовтня 2024р., Чернівці), форма участі – очна з публікацією тез.
5. Міжнародна науково-практична конференція *«Конституційні засади належної правової процедури: виклики євроінтеграції»* (13-14 червня 2025р., Чернівці), форма участі – очна з публікацією тез.
6. IX Міжнародна науково-практична конференція *«Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні»* (31 жовтня 2025р., Чернівці), форма участі – очна з публікацією тез.

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

58012, м. Чернівці, вул. М. Коцюбинського, 2, тел./факс (0372) 584805,
lawfaculty@chnu.edu.ua

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Бурдейного Юрія Івановича на тему: «Доктрина належної судової
процедури: світовий досвід і перспективи для України» в освітній процес
юридичного факультету Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

Актуальність дисертаційного дослідження Ю.І. Бурдейного було розглянуто комісією у складі: заступника декана юридичного факультету з освітньої діяльності, доктора філософії, доцента, асистент кафедри процесуального права Л.Г. Бзової, завідувача кафедри процесуального права, кандидата юридичних наук, доцента Л.А. Паскар, кандидата юридичних наук, доцента кафедри процесуального права Л.А. Остафійчук склали акт про те, що результати наукового дослідження на тему: «Доктрина належної судової процедури: світовий досвід і перспективи для України» впроваджені в освітній процес юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Комісія розглянула наукові публікації:

1. Бурдейний Ю. І. Принципи тлумачення основних прав людини через призму міжнародного прецедентного права. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Право* №72.1 С.86-89

2. Бурдейний Ю. «Драссіч проти Італії» приклад порушення належного процесу та права на захист. *Юридичний науковий електронний журнал* №10/2022. С. 777-778

3. Бурдейний Ю. Справедливий суд і належний процес: європейська та американська доктрина. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. №6/2022. С.49-52.

4. Бурдейний Ю.І. Проблема методологічного дослідження доктрини належної судової процедури. *Право і суспільство* №4, 2023. С.15-20

За результатами проведеної роботи комісією встановлено:

Належна судова процедура як судовий прояв належної правової процедури є одним із наріжних елементів верховенства права, гарантією захисту прав і свобод людини від свавілля держави. У сучасних умовах України її дослідження набуває особливої гостроти та практичної значущості з кількох взаємопов'язаних причин. По-перше, це євроінтеграційний поступ України та зобов'язання перед ЄС та Радою Європи.

По-друге, це системні порушення права на справедливий суд за практикою Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ). В Україні належна судова процедура має стати гарантією довіри до судової влади, захисту від необґрунтованого притягнення до відповідальності та забезпечення справедливості. Належна судова процедура є одним із ключових різновидів належної правової процедури (due process). Ця концепція походить з англо-американської правової традиції, але широко застосовується в європейському праві, зокрема в Україні, через вплив Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та принципів верховенства права.

Теоретичні та практичні питання теми дисертації Ю.І. Бурдейного досліджувалися у межах плану науково-дослідної роботи кафедри процесуального права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича до наукової теми кафедри «Процесуальне право: теоретико-правові засади, нормативно-правове забезпечення та перспективні напрямки

розвитку» (державний реєстраційний номер 0120U103394) та «Реформування процесуально-правових інститутів адвокатури, прокуратури та суду в умовах особливих правових режимів» (державний реєстраційний номер 0125U003449). Відповідно до наказу МОН є виконавцем державної теми «Впровадження стандартів юстиції Європейського Союзу у перехідне правосуддя України та інтенсифікація їхньої продуктивності цифрових рішень» (Наказ №61 від 09.02.2026 року).

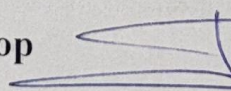
Подане дисертаційне дослідження Ю.І. Бурдейного містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації для використання в освітньому процесі юридичного факультету, зокрема при викладанні тем з дисципліни вільного вибору ОП Право «Європейські стандарти судової діяльності».

А також у процесі підготовки навчально-методичних посібників, які можуть бути рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи студентів та аспірантів.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Декан юридичного факультету,

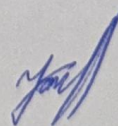
доктор юридичних наук, професор

Віталій ГОРДЕСОВ

Заступник декана юридичного факультету

з освітньої діяльності, доктор філософії, доцент,

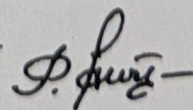
асистент кафедри процесуального права

Лаура БЗОВА

Завідувач кафедри процесуального права,

кандидата юридичних наук, доцент

Ауріка ПАСКАР

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри процесуального права

Людмила ОСТАФІЙЧУК